D 196985

D 196985

VSEBINA

Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

D
196985

JOŽE VELIKONJA: Sodobna politična geografija in slovenska politična stvarnost

VEKOSLAV BUČAR: Zagoriče – zadnji ostanek slovenskih Trubarjevih protestantov

SREČKO BARAGA: Odnos Slovencev do Jugoslavije

VINKO BRUMEN: Naše občestvo

TINE DEBELJAK: Doneski k Levstikovemu Martinu Krpanu

PETA KNJIGA 1968

VREDNOTE

LOS VALORES

Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani

Izredno, 67. izdanje Slovenske kulturne akcije, Ramón L. Falcón 4158,
Buenos Aires – Argentina

V R E D N O T E

P E T A K N J I G A

VREDNOTE

PETA KNJIGA

UREDIL RUDA JURČEC

BUENOS AIRES 1968

992960824

UNIVERZITETSKA KNJIŽNICA V LJUBLJANI

92 994/488 ED

ABEDNICE

Sodobna politična geografija in slovenska politična stvarnost

Jože Velikonja

V sodobnem obravnavanju svetovnega in narodnega dogajanja igra po mnenju strokovnjakov važno vlogo pravilno ocenjevanje in tehtanje politično geografskih silnic, ki vplivajo na življenje narodov in drugih človeških skupnosti. Politična geografija, ki se prvenstveno ukvarja s temi problemi, je po razvpiti medvojni dobi odšla v senco ter se je kot resna znanstvena veja ponovno začela uveljavljati ter dobivati priznanje šele v zadnjih letih, vendar se po svoji pomembnosti še ne more meriti z drugimi panogami sodobne geografije prostora.

Ne nameravam se na tem mestu spuščati v kritično ocenjevanje geopolitike in politične geografije medvojne dobe, četudi sta zaradi poenostavljenj pogosto bolj vabljivo prikazani kot to zaslužita, posebno če se pisci ne poglobe v bistvene prvine teh znanosti in psevdoznanosti. Slab glas, ki si ga je politična geografija nakopala v preteklosti, jo še danes spremlja ter ji zapira marsikatera vrata; marsikaj, kar po vsebini in prijemu spada v okvir politične geografije, si danes išče mesto pod drugimi naslovi.

Osnova moderne politične geografije je raziskovanje teritorialnih vezanosti političnih procesov,[1] pri čemer je povdarek predvsem na

---

[1] National Academy of Science - National Research Council. *The Science of Geography.* Washington, D. C. 1965.

Prav tako: J. Velikonja. Appunti sul carattere del territorio nella geografia politica. *Atti del XIX Congresso Geografico Italiano,* Como, 1964, 413-418; Sidney N. Brower. Territoriality, the Exterior Space. *Landscape,* vol. 15, št. 1 (Autumn, 1965), 9-12; David Stea. Territoriality, the Interior Aspect. *Landscape,* vol. 15, no. 1 (Autumn, 1965), 13 - 16.

meritvah intenzivnosti teh vezanosti, ki jih je seveda treba najprej odkriti in analizirati. Vezanost v sodobnem gledanju ni toliko v prirodnih pogojenostih kot v človeških institucijah, ki so si začrtale teritorialne okvire ter v njih mejah delujejo. Teritorialni okvir, od ljudi ustvarjen, utesnjuje vsakršno novo institucionalno gradnjo v vsaj toliki meri, kot ga utesnjujejo prirodne pogojenosti. Teritorialna vsebina, v ozemeljske predale spravljena kompleksnost mnogovrstnih svojskosti, predstavlja torej intimno prepleteno „sovplivje“ tako prirodnih kot od človeka ustvarjenih fenomenov, ki po svoje omejujejo neovirano delovanje političnih ustanov, bodisi zaradi razgibanosti ne-geometričnega prostora, bodisi zaradi človeške vsebine, ki jo je družba doslej vložila v ta prostor in obstaja danes kot priča v preteklosti delujočih silnic.

Pred desetletji so se pisci pogosto zatekali k prirodnim pogojem ter v njih iskali prvenstveni odgovor za omejitve, ki jih politična dogajanja ne morejo premostiti, kvečjemu se jim lahko prilagodijo.[2] Ob spremenljivosti družbe se je zdela priroda edina trdna in nespremenljiva osnova, ki naj bi bolj zaradi svoje konstantnosti kot zaradi aktivnih posegov usmerjala stalne tokove dogajanj. Stalnost prirodnega okolja ter spremenljivost človeka ter od njega ustvarjenih ustanov naj bi vodila do neprestano spreminjajočega se razmerja med obema: razmerje med navidezno konstantnostjo prirodnega miljeja ter spremenljivostjo in minljivostjo družbenih stvaritev ne more biti konstantno niti po značaju niti po intenzivnosti, ker je predvsem odvisno od spremenljivih komponent družbenih občestev. V resnici smo priča nepretano menjajočemu se razmerju med dvema sistemoma, ki sta oba spremenljiva, časovno počasna menjava naravnega okolja po eni strani, po drugi pa hitrejše in bolj dinamične spremembe človeških odnosov in človeških stvaritev.

Determinizem, ki naj bi izhajal iz prirodnih pogojenosti, je dobil svoj najostrejši izraz v Haushoferjevi geopolitični šoli,[3] katere bistvo je bila vera v naravno pogojenost političnih gibanj in teritorialnih manifestacij. Krajevnost političnih institucij, odprtost in vezanost v prostoru, podnebne omejitve, naj bi po mnenju piscev tiste dobe bile determinante, ki se jim človeške ustanove ne morejo izogniti. Poenostavljeno vezanje prirodnih pogojev s človeško reakcijo nanje je zavedlo politično geografsko razpravljanje iz polja akademskih debat v politično načrtovanje, ki je predpisovalo, kako naj človek deluje v okolju, da bo njegovo delo v skladu s prirodo, kako naj bi bile „človeške napake“ popravljene ter naj bi vitalne politične skupnosti, predvsem državne, bile v polnem soglasju z naravnim okvirom. Politična geografija je v preteklosti pogosto vezala tako poenostavljeno gledanje ter politične načrte. Geografski prostor, z razliko od evklidskega geo-

---

[2] Friedrich Ratzel. *Politische Geographie.* 3. izdaja, München in Berlin, 1923.

[3] K. Haushofer, E. Obst, H. Lautensach, O. Maull. *Bausteine zur Geopolitik.* Berlin, 1936.

metrijskega prostora, ima vsebinske prvine, ki jih ni najti med karakteristikami geometrijskega prostora. Prostor s prirodno in človeško vsebino nosi številne pogojenosti, ki kot sistem omejujejo človeške skupnosti in njih delovanje, vendar ga ne predpisujejo. To velja predvsem za vse tiste od človeka zgrajene ustanove, pretekle in sodobne, katerih vezanost na geografski prostor je bolj umišljena kot dejansko utemeljena. Povdarek na kraj in prostor ter na lokacijo človeških ustanov v odmerjenem mestu tega geografskega prostora že sam po sebi izključuje iz našega razpravljanja vse tiste ustanove in aktivnosti, ki nimajo zveze s prostorskim okvirjem ter nimajo vpliva nanje. To velja za materialne stvaritve prav tako kot za organizacijske institucije.

Človeška vsebina prostora, to je človek in vse, kar je v tem prostoru ustvaril, po eni strani odseva prirodne pogoje oziroma kako je človek v preteklosti gledal nanje, a mnogo bolj odseva tradicijo družbenih skupnosti, na čas in kraj vezane stvaritve, ki jih je človek v teku generacij in preko ozemelj ohranil do sedanjosti: današnje stvaritve ne odražajo le današnjih silnic, ampak kažejo v modificirani obliki tudi duha preteklosti. Navidezna vezanost na prirodno vsebino prostora je mnogo pogosteje le odraz umišljenih tirnic, po katerih naj bi v preteklosti, prav tako tudi v sedanjosti teklo človekovo delo. Četudi so te omejitve marsikdaj le umišljene, niso zato nič manj pomembne, ker kljub svoji neutemeljenosti v konkretni podobi sveta vendarle vodijo človeške odločitve, dasi prenašajo utemeljenost iz prirodnih in objektivnih pogojenosti v subjektivni svet človeških doznav, predstav in sklepanj.

V okviru politične geografije je človek obravnavan kot kolektiv, kot nosilec, objekt in subjekt političnih institucij, ki dobijo svoj teritorialni okvir s samo stvaritvijo: človek jih ustvarja, a jim je tudi podrejen. Narava in naravno okolje sta zajeta le toliko, kolikor so politične institucije teritorialno zajete ter kolikor človeški posegi naravne pogojenosti spreminjajo. Naglas je torej v moderni geografiji prenešen na človeške posege, ki naravne danosti dojemajo, spreminjajo in izkoriščajo. Nekateri znanstveniki gredo celo tako daleč, da zanikujejo vsako pomembnost naravnih komponent geografsko-političnega prostora ter pripisujejo institucionalnim strukturam suveren položaj. Če obstajajo dejanski ali navidezni konflikti, jih je treba po njihovo reševati brez ozira na naravne karakteristike prostora, oziroma je treba naravne pogojenosti nasilno spremeniti, da ne bodo v neskladju s človeškimi stvaritvami. Kot bomo videli iz naslednjega, človek še ni v toliki meri gospodar svojega okolja.[4]

Ustanove ali organizirane skupnosti so odraz družbenih prvin človeka. Posameznik za svojo eksistenco ne potrebuje širše družbene organizacije kot je družina.[5] Širša organizacija je zato pogojena po bolj zajetnih

---

[4] Skupina okrog Regional Science Association.

[5] Max Sorre. *Rencontres de la géographie et de la sociologie.* Paris, 1957.

gospodarskih, socialnih, kulturnih in političnih potrebah, ki so toliko nujnejše, kolikor bolj je komplicirano izrabljanje okolja, oziroma čim višja je civilizacijska stopnja. Današnji človek je istočasno član različnih, včasih nasprotujočih si družbenih in političnih skupnosti in sistemov; vsak od njih deluje na svojskem prostorskem nivoju, vendar so konflikti med njimi neizogibni.

Če pristanemo na idejo organizacijskih razvojev in družbenih izpopolnjevanj, moramo tudi sprejeti skoro aksiomistično od tega odvisno vedno bolj popolno, a zato tudi vedno bolj omejevalno organizacijo: družbena nevezanost in prostost primitivnih civilizacij se mora počasi umakniti in dati mesto zapletenim in utesnjevalnim organizacijskim strukturam, ki utesnjujejo svobodne odločitve človeka toliko bolj, čim višja je stopnja civilizacije.[6]

Od stopnje civilizacije in značaja kulture zavisi, v koliki meri je človek gospodar svojega okolja, oziroma v koliki meri se je mogel otresti omejitev neposrednega naravnega okolja. V primitivni družbi in civilizaciji je človek omejen v svojem delovanju predvsem po naravnih pogojenostih okolja ter le v majhni meri po družbenih omejitvah. V višji civilizirani družbi je vezanost na naravno pogojenost neznatna, a so zato družbene omejitve močnejše. Vzporedne s temi so tudi teritorialne lojalnosti: predvsem lokalne v agrarni družbi, dokaj širše v sodobni industrijski družbi. Vendarle kljub modernim premikom, s katerimi so močne sodobne organizacije izpodkopale teritorialne lojalnosti agrarne preteklosti, jih doslej še niso povsem nadomestile.[7]

Sledimo torej obratni sorazmernosti med kompliciranostjo organizacijskih omejitev in vezanostjo na naravne pogoje: iz tega sledi, da v preučevanju človeških institucij ne smemo prezreti časovnosti in časovno-civilizacijskega okvira, v katerem so institucije nastale: po eni strani odražajo človeško gledanje na razmere, ki so obstajale pred njih ostvaritvijo, po drugi pa zakrknejo menjajočo se evolucijsko obliko in težijo, da bi jo nespremenjeno ohranile za bodočnost. Vse od človeka ustvarjene ustanove zato niso izvenčasovne, marveč so časovno pogojene: nosijo pečat časa, v katerem so nastale ter so zato od trenutka ostvaritve dalje več ali manj zastarele. Ta časovna zareza je lahko v začetku nepomembna, vendar pridobi na pomembnosti s časom. Dasi običajno soglašamo s takim gledanjem, če govorimo o materialnih zgradbah, se neradi sprijaznimo s podobnim gledanjem na ne-materialne stvaritve, predvsem institucije in organizacije. Nadčasovnost živi v iluziji ljudi in je ni mogoče pritegniti v človeške, na čas vezane stvaritve.

Tri komponente modernega geografskega razpravljanja: prostor s prirodnimi in geometrijskimi svojstvi, človek s svojimi družbenimi

---

[6] Hans Bobek. The Main Stages in Socioeconomic Evolution from a Geographic Point of View, in Philip L. Wagner in M. W. Mikesell. *Readings in Cultural Geography*, str. 218-247. Chicago, 1962. Philip L. Wagner. *The Human Use of the Land.* New York, 1960.

[7] E. Shevky – W. Bell. *Social Area Analysis: Theory, Illustrative Application and Computational Procedures.* San Francisco, 1955. str. 7

stvaritvami, in čas s svojo menjavo, postavljajo vsako politično geografsko tezo na preizkusni kamen dokaj bolj temeljito, kot je bilo to v navadi v predvojni in medvojni dobi. To velja tudi za teze o „geopolitičnem položaju", „geografskih silnicah slovenske politične eksistence", „življenjskih nujnostih slovenskega prostora" in podobne.

Oglejmo si torej nekaj teh podstav v luči modernega gledanja.

Najprej vprašanje slovenskega geografskega prostora kot pozornice slovenske dejavnosti, tudi politične. Edinstvenost in prehodnost slovenskega ozemlja je sprejeto dejstvo v geografski in politični literaturi. V luči moderne geografije je edinstvenost predvsem v predstavah, ki jih imajo ljudje o tem koščku zemeljskega površja in ne v značaju površja samega. Marsikateri kos sveta kaže podobne prirodne slikovitosti, podobno razgibanost površja, stalnost in nestalnost podnebnih razmer, vodnih tokov, prirodnega rastlinstva, če o njem sploh moremo govoriti. V primerjalni analizi „edinstvenost" slovenskega sveta kaj hitro zbledi ter se približa „normalnosti".[8] Ker je torej edinstvenost bolj iluzorna kot utemeljena v realnosti naravnega miljeja, so tudi nanjo oprti razlogi in vezanosti iluzorne, bolj izraz človeških gledanj na naravno okolje kot odraz tega okolja. Razbitost slovenskega pokrajinskega sveta ni nujno odraz topografske razgibanosti, marveč odseva predvsem socialne in ekonomske teritorialne organizacije, ki so na tem ozemlju obstajale v preteklosti, take pač, kot si jih je človek v preteklosti znal in hotel ustvariti, da je mogel zadostiti svojim tedanjim potrebam.

Prehodnost slovenskega sveta ni mnogo večja ali manjša kot je prehodnost drugih podobno velikih in razgibanih površin. Prehodnost kot pojem je vezan na človeka, ki ta svet prehaja. Neprehodnost je torej bolj izraz dejstva, da človek preko tega sveta ni hodil, kot izraz razlogov, zakaj ni hodil tod. Prehodnost slovenskega sveta „na stičišču gorskih sistemov in stičišču romanskega germanskega in slovanskega sveta" je vsekakor dovolj točna oznaka, kje je ta slovenski svet, vendar utegne voditi do neutemeljenih zaključkov, da imajo gorski sistemi s tem kaj opraviti. Če bi pretresli zgodovino stoletij, bi dognali, da slovensko ozemlje ni bilo pozornica prehajanj nič bolj kot prenekateri kosi Evrope ali širokega sveta. Pač: večkrat kot zaprte doline francoskih Alp ali pirenejskega podnožja, a prehod ni bil uporabljen pogosteje kot panonske ravni ali šumadijska razgibana pokrajina, gričevje Toskane ali valovite planjave osrednje Poljske. Prehodnost in iz nje izvirajoče „geografske silnice" zato kažejo bolj na naše gledanje kot na dejstvo samo ter zato izgubljajo objektivno pomembnost pri analizi naravnih pogojenosti slovenske politične stvarnosti.

Stičišče naravnih gmot fizičnega sveta in človeških kulturnih skupnosti, ki sovpadajo ob slovenskem ozemlju, vzbuja vtis medseboj-

---

[8] F. K. Schaefer. Exceptionalism in Geography: A Methodological Examination. *Annals of the Association of American Geographers*, v. 43 (1953), str. 326-349.; W. Bunge. *Theoretical Geography*. Lund Studies in Geography, Series C. 1962.

ne odvisnosti ter je vplivala na gledanje ljudi v preteklosti in do neke mere še danes. Vprašati se je vendarle treba, v koliki meri sta ta dva sistema medsebojno odvisna. Težko je verjeti, da bi se zgodnji slovanski in germanski vseljenci izpred tisoč let zavedali, kakšno geološko ali morfološko osnovo ima slovensko ozemlje, prav tako je še danes predmet akademskih debat, ali so Slovani stremeli v hribe ali po dolinah, ali so Germani iskali zavetij v zaprtih dolinah ali izpostavljenost odprtih prehodov, ali so Romani našli oporo v kraških skalah ter obalni pokrajini, medtem ko si Slovani niso drznili iz zavetja gozdov. Tako razglabljanje zgodovine spada v romane in ne v znanstvene tekste. Romantičnost polpretekle dobe je žal marsikatera zgodovinska dogajanja tako razložila, da je danes težko podirati iluzije čustveno prijetnih, četudi zgodovinsko nedognanih razlag. Da so se Slovani ustavili, kjer so se, je bilo po eni strani pogojeno po političnih preprekah, po drugi po njihovem ekonomskem sistemu. Slovanski naval je bil mnogo manj silovit in nenaden, kot si pogosto predstavljamo ob vzgledu modernih masovnih selitev. Prostora je bilo dovolj za vse, za stare naseljence in nove prišleke, saj so še v poznem srednjem veku obstajale velike praznine, ki so jih kolonizatorji delno izpolnili na Loškem, Kočevskem, v Gorjancih in na Prekmurskem. Germanski in slovanski svet sta dolga stoletja živela drug ob drugem na vsem ozemlju dravskega in murskega porečja. Presajanje naših današnjih pojmov zajetnih skupnosti v čas okrog konca prvega tisočletja dela silo zgodovinskim dognanjem. Slovenske skupnosti tiste dobe so bile skupek družinskih, rodbinskih, in šele kasneje pokrajinskih entitet, dolgo časa brez skupnega imenovalca. Dinastični teritoriji in njih boji so imeli malo opravka s slovenskim človekom, oziroma z njegovim zavestnim sodelovanjem. Pač, bil je prizadet, a ne kot aktivni sodelavec.

Krajevne edinice, na katere je bila naslonjena ekonomska individualnost in krajinska izoliranost, so šele v prvih začetkih rudarstva in kasneje industrializacije bile zajete v širše okvire, četudi je že poprej širši politično administrativni okvir dovoljeval regionalno individualnost ter je tudi Cerkev s svojimi stabilnimi administrativnimi vezmi težila od krajevne k pokrajinski homogenosti. Pokrajinske politične enote, ki so v začetku novega veka nastajale in prevzemale vloge nekdanjih dinastičnih teritorijev, so vsaka zase in po svoje vstopale in izstopale iz teritorialnih koalicij, ne da bi pri tem izgubljale svojo identiteto. Iz teh mnogovrstnih ozemeljskih elementov je šele v najnovejši dobi zgodovinskega razvoja prišlo najprej do pojma „Slovenije“ ter šele desetletja kasneje do realizacije etnične skupnosti Slovenije, končno šele v povojni komunistični dobi do vsaj približne državne teritorialne edinice Slovenije. Razdrobljenost na krajevne edinice, raznolikost pokrajin ter zedinjevanje v sodobnosti so vsaka po svoje odraz ekonomskih in miljejskih prilik, ki so prevladovale v času njihovega nastanka in obstajanja. Kakor so bile krajevne enote kljub svoji tedanji izoliranosti dokaj primerne za tedanji čas, kakor so bile pokrajinske skupnosti zadostne v začetkih komercializma in regionalnih

stikov, tako današnje ekonomske nujnosti narekujejo ustvarjanje in ohranjanje širših edinic, kajti predvsem zaradi obsega ekonomskih produktivnih sil krajevne drobtine ne morejo ostati pri življenju ter ohraniti svojo identiteto neprizadeto. Zaman bi bilo tudi projicirati naše današnje potrebe na življenjske pogoje primitivne dobe in si predstavljati, da so ljudje tedaj stremeli k ustvarjanju enako obsežnih teritorialnih skupnosti. Samo, Ljudevit Posavski, Premisl Otokar II., Celjski grofje so bili predhodniki in prezgodnji ustvarjalci slovenskih in jugoslovanskih skupnosti bolj v romantični miselnosti konca prejšnjega stoletja kot v dejanski resničnosti njihove dobe.

Slovenska politična prisotnost je torej zelo nova na današnjem slovenskem ozemlju, tako nova, da še do danes ni povsem zajela vsega slovenskega prostora, na katerem žive ljudje slovenskega rodu, bodisi zaradi objektivnih preprek bodisi iz notranjih razlogov. Deli Koroške, Kanalska dolina, Rezija in do neke mere kosi Prekmurja so trdneje naslonjeni na njihovo krajinsko identiteto ter ne videvajo v njej tudi avtomatičnega vključenja v to, kar mi smatramo za „slovenski svet". Slovenska zavednost, identificirana s širšo etnično, kulturno in tudi teritorialno enoto, do njih ni prišla v dovolj intenzivni meri. Primer tega je videti zlasti v emigraciji, kjer skupine Prekmurcev, Beneških Slovencev in celo Primorcev obstajajo v Zapadni Evropi, v Severni in Južni Ameriki, vendar kljub temu, da ne zanikujejo slovenskega okvira, vanj ne vstopajo, četudi se posamezniki od zunaj in znotraj silno prizadevajo za nekako „vključenje".

Slovenska identiteta torej ni tako neovržno dejstvo, kot bi si želeli in kot bi radi prikazali drugim. še danes, kljub silnemu vzponu civilizacije, igra krajinarstvo pomembno vlogo, delno tudi zato, ker je šele v najnovejši dobi, predvsem v zadnjih desetih letih, prišlo do obsežnih migracij med pokrajinami, s katerimi se slovenske svojskosti počasi brišejo. Beg ljudi v mesto je bil v Sloveniji od nekdaj neznaten, bodisi zaradi neznatnega naravnega prirastka prebivalstva v zadnjih 100 letih, bodisi zaradi odtoka odvišnega kmetskega prebivalstva v tujstvo.

Krajinska identiteta ni nujno v konfliktu z narodno identiteto, četudi je marsikdaj njuno razmerje prikazano kot nujno nasprotje. Konflikt je nujen, če izenačevanje pokrajinskih razvojev pomenja tudi izbrisanje pokrajinskih svojskosti ter s tem izginutje raznolikosti. Izenačevanje pokrajin lahko tudi pomenja stremljenje k enaki vršini kljub drugačnosti in s tem ohranjanje neenakosti v strukturi, značaju in produktivnosti. Enakost v moderni socialni, ekonomski in politični strukturi lahko pomenja bodisi zlitje ter izbris posebnosti, bodisi enakopravnost „s pravico do drugačnosti".[9] Nedavno se je tega problema mimogrede dotaknil Svetozar Ilešič ter povdaril globoko razliko med mozaično strukturo slovenskega sveta ter enolično regionalno

---

[9] T. Vietorisz. Locational Choices in Planning. str. 39-130 v: Max M. Millikan. *National Economic Planning*. New York, National Bureau of Economic Research, 967 (predvsem strani 40-46).

strukturo Amerike;[10] njegovo opozorilo, da ne bi bilo prav presajati ameriških izkušenj na regionalno načrtovanje v Sloveniji, ima mnogo globljo osnovo kot preprosto izbiranje med dvema prijemoma.

Slovenske ustanove so odraz ustvarjalnosti slovenskega človeka na svojem ozemlju. V politični strukturi današnje Slovenije se vežejo elementarne družbene prvine, ki so neodvisne od trenutnega političnega sistema današnje Slovenije, s prvinami, ki so bile uvedene v povojni dobi, a prav tako ni mogoče zanikati ter povsem zakriti sledov predvojnih stvaritev, četudi je njih današnji obstoj v Sloveniji nepriznan. Notranja politična geografija sodobne Slovenije zato ne odseva samo stvaritev komunistične revolucije, marveč tudi globoko vsidrano družinsko, pokrajinsko in družbeno organizacijo, ki je v teku generacij izoblikovala elemente slovenskih družbenih institucij. Bodisi da jim nadevamo imena „družbenih prvin", bodisi da jih označujemo kot „buržuazne preostanke", izogniti se jim doslej ni uspelo. Slovenska teritorialna politična skupnost se do danes še ni otresla globokih zgodovinsko kulturnih vezanosti, ki so v stoletjih ustvarile in preoblikovale pozorišče slovenskega delovanja, četudi se je že davno rešila utesnjevalnih vezi fizičnega sveta, katerim po nepotrebnem še vedno radi pripisujemo moč in dajemo ceno v poljudni literaturi.

Sila slovenskega občestva sloni na koheziji, zavestnih vezeh med slovenskimi družbenimi in teritorialnimi edinicami različnih hierarhičnih stopenj. Kohezija ljudskih skupnosti na slovenskem ozemlju je bila vse doslej neraziskana ter tudi ni verjetno, da bi jo bilo mogoče dodobra pretresti bodisi zgodovinsko, bodisi z gledišča sodobne pomembnosti. Formalne stvaritve teritorialnih enot se ne zde dovoljne, a dvom v stabilnost narodnostnih struktur bi lahko bil označen kot protinarodno gledanje. Direktni empirični dokaz o jakosti kohezije bi bilo mogoče dobiti z anketami, vendar bi vprašanje *na*vezanosti ali *ne*vezanosti na krajinske enote ali na narodna središča ne dalo nujno zadovoljivih odgovorov. Sklepamo vendarle, da povezovanje slovenskih pokrajin ne vodi nujno k popolnemu zlitju v homogeno slovensko teritorialno telo, kajti močno povezanost je mogoče doseči kljub „drugačnosti".

Teritorialno hierarhijo slovenskega ozemlja bi bilo mogoče označiti kot povezanost krajevnih, pokrajinskih, deželnih in narodnih edinic, pri čemer bi krajevne bile na najnižji stopnji, pokrajinske bi obsegale bodisi zgodovinske bodisi ekonomske regije kot so Gorenjska, Kras, Soška dolina, dežele bi bile spet bodisi zgodovinske bodisi regionalno ekonomske. Četudi je zgodovinski pečat še danes dokaj močan, bi ga vendarle ne kazalo sprejemati dosledno ter puščati kot primer Ravne Koroški, deliti Vipavsko dolino po Hublju med Goriško in

---

[10] Svetozar Ilešič. Različni pogledi na probleme prostorskega načrtovanja. *Naši razgledi*, letnik 16, št. 23 (9. decembra 1967), str. 600-661. Primerjaj komentar Braco Mušiča v isti številki ter polemiko v naslednji številki *Naših razgledov*. Še o različnih pogledih na prostorsko načrtovanje in jugoslovansko ameriški projekt. *Naši razgledi*, letnik 16, št. 24 (383), 23. dec. 1967.

Notranjsko, ali vleči črto preko Trojanskega razvodja. Sodobne ekonomske vezanosti so vsekakor že toliko vplivale na zgodovinsko administrativne meje, da jih ni mogoče več sprejemati kot obče veljavne razmejitve v geografskem prostoru, četudi se regionalna delitev ozemlja pogosto nanje naslanja. Osnovno vprašanje trdnosti in stabilnosti slovenskega ozemeljskega sklopa je predvsem odvisno od koordinacije vezav na različnih nivojih. Ni nujno, da bi bila ta v medsebojni tekmi ali nasprotju, četudi je skladnost včasih težko doseči. Prav tako ni nujno, da bi morale ekonomske vezanosti in funkcijske odvisnosti rasti vzporedno s kulturno in socialno integracijo. Ekonomske funkcijske zveze so spletene pogosto med neenakimi središči ali ozemlji ter izenačenje lahko vodi k zmanjšanju potrebe po funkcijskih vezeh.

Taka teoretična gledanja imajo tudi praktični pomen, kajti ugotavljanje funkcijskih povezanosti, bodisi krajevnih in regionalnih, bodisi narodnih in mednarodnih, služi pogosto za osnovni okvir prostorskega planiranja, ob katerem postanejo okviri dokaj toge teritorialne razmejitve, v katerih se izvajajo različni razvojni načrti, ki težijo po ustvaritvi bodisi izenačenja, bodisi neenakosti s koncentracijo ekonomskih in političnih jeder. Za slovensko področje je prav zdaj v delu še drugačen prijem: ugotavljanje obstajanja regionalnih edinic s pomočjo matematično-statističnih metod, pri čemer naj bi zgodovinske pogojenosti igrale le neznatno vlogo. Tak odstop od tradicionalnih regionalnih pretresov je povsem dobrodošel tudi zato, ker utegne premakniti utež v treznejšo presojo funkcijskih vezanosti, predvsem ekonomskih, ne da bi ob tem zanikal obstoj zgodovinsko administrativnih podstav, ki so služile za osnovne predalčke za zbiranje podatkov.[11]

Dinamično gledanje na regionalne in krajevne edinice se ne zadovoljuje s samim identificiranjem današnjega stanja in statične podobe, pač pa stremi k odkrivanju na ljudi naslonjene premakljive in spremenjljive silnice, po kateri se tudi spreminjanje seli iz kraja v kraj in iz pokrajine v pokrajino. V tem pogledu je tudi slovensko ozemlje danes področje takih selitev, tudi uvajanja novosti od zunaj, po eni strani po novih vseljencih iz drugih jugoslovanskih predelov, po drugi strani s prinašanjem novosti iz zunanjega sveta, s katerim je danes Slovenija v bolj živih stikih kot je bila kdajkoli v preteklosti.

Politična geografija sodobnega sveta je že pred drugo svetovno vojno iskala osnove političnih teritorialnih institucij v „raison d'être" ter preko njih prehajala v študij institucij samih ter ocenjevala, v koliki meri ustvarjene institucije pospešujejo, omogočajo, ali ovirajo realizacijo takega politično organiziranega teritorija.[12] Povojna ame-

---

[11] Primerjaj Jack C. Fisher. *Yugoslavia – A Multinational State. Regional Differences and Administrative Response.* San Francisco, Chandler Publishing Co., 1966.

[12] R. Hartshorne. The Functional Approach in Political Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 40 (1950), 95-130.

riška politična geografija je našla svoj najjasnejši izraz v dinamičnem sistemu medsebojno odvisnih stopenj politično geografskih stvaritev, ki v skrčeni obliki prikazuje prehod od spočetka ideje o političnem teritoriju do končne ustvaritve: ideja - sklep - akcija - polje - politični teritorij.[13] Osnovnega pomena pri tem je cirkulacija,[14] tako kroženje idej kakor tudi sredstev oblasti, ljudi in materialnih produktov, ki šele ko so postavljene na strateške točke, omogočajo ustvaritev življenja sposobnih političnih enot. Cirkulacija tudi omogoča notranjo kohezijo družbenih edinic, bodisi da se politična oblast nasloni na obstoječe tirnice socialnih komunikacij,[15] ki nadalje omogočajo stike med posamezniki in socialnimi skupinami, bodisi da posredujejo med preteklimi stvaritvami in sodobnostjo. Vsa ta dogajanja puščajo svoj pečat na teritoriju, ki ga ljudje oblikujejo v soglasju z idejami, ki so jih sprejeli. Ustvaritev in obstoj struktur, po katerih tečejo socialne komunikacije, je podoben ekonomskemu predpogoju za razvoj, brez katerega ni mogoče začenjati pravega gospodarskega napredka: obstajanje infrastrukture, ki sama po sebi ni produktivna, a brez katere do produktivnosti ne more priti.

Če apliciramo taka teoretska razglabljanja na slovensko ozemlje, najprej uvidimo, da obstaja dokajšnja vrzel med teoretičnimi predpostavkami in empiričnimi ter zgodovinskimi dognanji. Po eni strani so politično administrativni teritoriji kakor tudi funkcijsko povezani teritoriji bili ustvarjeni v osnovah že v zgodnjem srednjem veku in jim je zato težko najti spočetje; po drugi pokrajinska identiteta ni izšla iz ljudstva, ampak je bila od zgoraj postavljena z razmejitvami, ki so sicer prizadele ljudi, a večina prebivalcev pri stvaritvah ni aktivno sodelovala. Stoletja obstajanja takih teritorialnih delitev so privedla prebivalce, da so jih sprejeli kot logične okvire svojega udejstvovanja. Podobno je bilo tudi s celotnim slovenskim ozemljem, ki je dobilo svojo identiteto bolj po prizadevanju posameznikov kot po plebiscitnem pristanku večjega dela slovenskih ljudi. Veriga od ideje do političnega teritorija torej na slovenskem primeru ni jasna kot zgodovinsko dejstvo. Problem cirkulacije in z njo povezana kohezija sta globoko vplivali na slovensko teritorialno eksistenco, bodisi kjer je bila cirkulacija živa, bodisi kjer je šibkost vezi slabila ustvarjanje širših lojalnosti. Slabe komunikacijske vezi so predvsem odgovorne za lokalno zavednost Rezjanov, poredki stiki preko Karavank tudi niso mogli tekmovati s pogostimi gospodarskimi in kulturnimi stiki

---

[13] Stephen B. Jones. A Unified Field Theory of Political Geopraghy. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 44 (1954), 111-123.

[18] Jean Gottmann. *La politique des Etats et leur géographie*. Paris. A. Colin, 1952; Isti. Geography and International Relations. *World Politics*, v. 3, št. 2 (1951), 153-174; Isti. The Political Partitioning of Our World. *World Politics*, v. 4. št. 4 (1952), 512-519.

[15] Karl Deutsch. *Nationalism and Social Communication*. New York, M.I.T. Press, 1953. Primerjaj tudi: K. Deutsch in W. J. Foltz. *Nation Building*. Atherton Press, 1963.

med slovensko in nemško Koroško ter so odločili plebiscit. V obeh primerih so bile fizične ovire pomembne, vendar so bile te le podlaga, kajti ustvaritev komunikacijskih vezi je bila vsekakor mogoča ter bi zmanjšala pomembnost ovir. Fizične ovire prav gotovo ne morejo biti odgovorne za pokrajinsko navezanost Prekmurcev.

Sodobna politična geografija predstavlja zatorej dokajšen odmik od predvojnih gledanj: premik od ocenjevanja miljejskih pogojenosti do merjenja funkcijskih organizacijskih vezav vodi do novega iskanja bistvenih karakteristik človeških organizacij, ki si ustvarjajo teritorialne okvire za svoje obstajanje. Politične teritorialne organizacije postanejo sčasoma toge zgradbe, ki se ne utegnejo sproti usoglašati s spreminjanjem notranje vsebine. Ekonomske funkcijske vezi se laže otresejo teh utesnjenosti kot se jih kulturne in politične. Proces povezovanja mozaičnih regionalnih enot slovenskega teritorija je še vedno v teku in ni bil zaključen niti z ustvaritvijo povojne Slovenije kot administrativne enote.

CONTEMPORARY POLITICAL GEOGRAPHY AND SLOVENE POLITICAL REALITY

Modern political geography represents a substantial departure from the pre-war environmental empnasis. it stresses the territorial impact and territorial binding which exist between the theatre of human activities and the human political organization. The territoriality of political entities, which range from single localities to regions, provinces and national territory, is manifested by the linkages between the geometrically defined space and the human institutions.

In the case of Slovenia, the localisms of the past as well as the regionalism of a more recent period reflect more the economic organization of the time than the environmental conditioning. Tre process of binding together the mosaic-type entities is still under way; it aims to produce a functionally linked structure of distinct regional units rather than a closely integrated and homogenized national territory. The "unifield field theory" cannot be applied to Slovenia without major modifications. The concepts of circulation and social communication are assumed to be applicable to the Slovene scene more successfully. The Slovene political reality is still deeply conditioned by historical - cultural past which had molded Slovene communities and their activities.

Zagoriče - zadnji ostanek slovenskih Trubarjevih protestantov

Vekoslav Bučar

I

Na hribu iznad Podkloštra, slabo uro hoda od tromeje Jugoslavija - Avstrija - Italija, ležita na slovenskem Koroškem dve vasici: večja Zagoriče in manjša Sovče, ki spadata pod občino Podklošter, ta pa k beljaškemu sodnemu in političnemu okraju. Obe vasici sta druga od druge le malo oddaljeni, kar je tudi vzrok, da sta bili zgodovinsko vedno povezani. Statistični podatki o številu duš, ki živijo v eni ali drugi vasi, mi niso znani; obe vasici štejeta skupaj komaj nekaj sto prebivalcev.

Širši javnosti sta vasici neznani in celo redki slovenski izobraženci vedo, da živi tu zadnji ostanek Trubarjevih protestantov, pri katerih so se našli slovenski protestantski tiski in stari rokopisni prepisi verskih pesmi in molitev. Nekateri so danes kot dragocena redkost ali celó unikat po raznih študijskih knjižnicah, pa tudi v evangeljskem škofijskem muzeju v Fresachu v Avstriji, ki je bil odprt 25. septembra 1960. Stare skrinje po siromašnih hišah, posebno v Zagoričah, še vedno hranijo kakšen književni biser iz slovenske protestantovske dobe, ki prehaja iz roda v rod in ga ljudje ljubosumno čuvajo in tudi skrivajo pred nadležnimi zbiralci, ki od časa do časa zaidejo v podkloštrsko okolico.

Protestantov je danes v Zagoričah in Sovčah samo še malo. Večina prebivalstva je katoliška, Maloštevilni luteranci so združeni

v evangeljski cerkveni občini Zagoriče, ki pa že od nekdaj spada v nemško evangeljsko župnijo Plajberk. Ta obsega občini Podklošter in Straja ves in šteje na področju 10 km² nekaj manj kot 500 duš. V Zagoričah ima župnija svojo podružnično cerkev, v kateri se vrši že nad poldrugo stoletje bogoslužje vsako nedeljo v mesecu ter na dan po Božiču, Veliki noči in Binkoštih. Poleg cerkve ima župnija še hišo za cerkovnika, ki je bila zgrajena leta 1837. kot šola. Ta pa je bila že po nekaj letih ukinjena in priključena nemški ljudski šoli v Podkloštru.

Kljub temu, da je evangeljsko bogoslužje v Zagoričah že zdavnaj samo nemško in otroci v Podkloštru nimajo slovenskega pouka, se je slovenski jezik med prebivalstvom čudežno do danes ohranil. To je tem bolj čudno, ker o kakšni slovenski narodni zavesti pri teh ljudeh ne more biti govora in zato tudi ne o kakšni zavedni pripadnosti k slovenskemu narodu. Slovensko narodno gibanje Zagorič in Sovč nikdar ni zajelo, mogoče prav zaradi tega ne, ker sta veljali za protestantski. Ljudje so tu danes samo vneti Avstrijci in ponosni Korošci. Na vprašanje, če se prištevajo k Slovencem ali k Nemcem, neradi odgovarjajo. šele če vztrajaš, nekako sramežljivo odgovorijo, da so — Vindišarji.

Vendar ima ta izraz pri njih svoj poseben pomen, ki nima nič skupnega s pojmom Vindišarjev, s katerim velenemški prenapeteži na splošno imenujejo slovenski narod na Koroškem. Zagoričan izraža z besedo Vindišar svoj izvor v slovenskem protestantizmu, tudi če so se njegovi predniki mogoče že zdavnaj vrnili v katoliško cerkev. Na to svoje poreklo so Zagoričani zelo ponosni in ker je zvezano s slovenskim jezikom, se še v večini hiš v Zagoričah govori slovensko.

II.

Kdaj so Zagoriče nastale in kdo so bili prvi naseljenci, ni znano. Za spodnjo Ziljsko dolino vemo, da je bila naseljena že v predzgodovinski dobi. Več arheoloških ostankov utrdb in naselij ilirskih in keltskih priseljencev je bilo odkritih na raznih mestih, med drugimi tudi v Borčah ob vznožju Dobrača. Arheološke spomenike iz rimske dobe so odkrili v Sovčah, pri Sv. Lenartu ob sedmih studencih, pa tudi v Megvarjih. Proti koncu VI. in v začetku VII. stoletja so se v spodnji Ziljski dolini naselili Sloveni in Pavel Diakon poroča v svoji zgodovini Longobardov, da so v VIII. stoletju v Ziljski dolini že prebivali Slovani. V tej dobi, če ne že prej, so nastale tudi Zagoriče.

Poldrugo stoletje po razrušenju norijskih mest Virunuma in Teurnie sta pod Karolingi prinesla v deželo krščansko blagovest Virgil in Modest iz Salzburga, pa tudi Oglej se je trudil pokristjaniti Slovane ob Zili. Zaradi tega je prišlo med Salzburgom in Oglejem do spora, na katerem področju lahko deluje ena ali druga cerkvena oblast. Spor je rešil Karel Veliki, ki je leta 811. v Aaachenu odločil, da mora biti Drava meja med salzburško in oglejsko škofijo; Ziljska

dolina je potem ostala 940 let pod jurisdikcijo oglejskega patriarha. Cesarica Marija Terezija je leta 1741. dodelila Ziljsko dolino novo južno od Drave prikljućil krški škofiji.

Tudi v posvetnem upravljanju spodnja Ziljska dolina v stoletjih ni doživela velikih sprememb. Skoraj z gotovostjo se lahko trdi, ustanovljeni goriški škofiji, njen sin Jožef II. pa je celo področje da je že cesar Henrik II. v prvih letih XI. stoletja podaril ozemlja okrog Podkloštra in Kanalsko dolino bamberškim škofom, ki so ostali gospodarji pokrajine med Trbižem in Beljakom do leta 1759, ko je Marija Terezija kupila za milijon goldinarjev vsa bamberška posestva na Koroškem.

Današnje ozemlje evangeljske cerkvene občine Zagoriče je spadalo nekako od XII. stoletja pod samostan v Podkloštru. Ta je nastal, ko je leta 1106. škof Oton I., poznejši apostol Pomorjanske, podaril benediktincem podkloštrsko graščino z mnogimi podložniki in velikimi zemljišči. Benediktinci so graščino preuredili v samostan. Pozneje so dobili v svojo posest še več župnij: v samem Podkloštru župnijo sv. Lambrehta s podružnicami sv. Servaca v Sovčah, sv. Marije v Ziljici, sv. Ruperta v Pečeh, sv. Štefana v Lipju in sv. Ožbalda v Čavi. Kljub številnim krizam in večkratnim poskusom, da bi bil samostan ukinjen, se je vzdržal do leta 1783., ko ga je razpustil Jožef II. Samostanska posestva so prešla pod državno upravo in v Podkloštru je bilo ustanovljeno cesarsko komorno dvorno sodišče, h kateremu so tedaj v posvetnem oziru pripadle tudi Zagoriče.

III.

V XIV. in XV. stoletju je prišlo do vrste nesreč, ki so zapustile v življenju podkloštrskega samostana in v ljudstvu globoke rane. Leta 1391. se je z Dobrača odtrgal ogromen plaz, največji, ki ga pomni zgodovina. Zasul je pod seboj več cvetočih vasi, cerkev in graščin ter tako spremenil obličje pokrajine spodnje Ziljske doline od Čajne do Beljaka. Zasute župnije so spadale pod podkloštrski samostan. V zameno zanje je dobil med drugim precej obširno župnijo Brdo pri Šmohorju in sam Šmohor, kar pa ni moglo preprečiti njegovega gmotnega propadanja.

Mnogo so ljudje v Spodnji Ziljski dolini trpeli od turških vpadov v zadnjih tridesetih letih XV. stoletja; od leta 1473. do leta 1499 jih je bilo osem. Cerkvena in posvetna oblast, ki sta se medsebojno prepirali, nista nudili siromašnemu ljudstvu dovolj zaščite. Posvetni velikaši so bili bogati, imeli so v svojih rokah rudnike, trgovino in obsežna zemljišča, ki so jih obdelovali podložni kmetje. Bili so močnejši od Cerkve, ki je vedno bolj slabela. V podkloštrskem samostanu je število menihov padalo. Cerkev ni mogla vedno močnejše deželne oblastneže prisiliti k zaščiti trpečega ljudstva. Turki so oplenili, pobili in požgali vse, kar so srečali, izogibali pa so se utrjenim graščinam. In komaj je za kratek čas minila turška nevarnost, že je graščinski

valpet vihtel bič nad izčrpanim in hudo preizkušenim ljudstvom. Ljudje so iskali zaščito pri Cerkvi, ki pa jim ni bila več v stanu pomagati. Spor med njo in posvetnimi plemiči ni prenehal, in ko je ljudstvo uvidelo, da je to glavni razlog njegove nesreče, se je v obupu zateklo k samoobrambi. Leta 1478 sta Peter Wundelich iz okolice Spittala ob Dravi in neki Matjaž, o katerem razen njegovega slovenskega imena nič drugega ne vemo, organizirala kmečki upor. Ta pa ni bil naperjen samo proti graščakom, ampak je bil sovražno razpoložen tudi do duhovnikov, dasi se sovražno razpoloženje ni dotikalo Cerkve same. Od nje so uporniki samo zahtevali, naj bi si ljudstvo samo volilo svoje duhovnike. Mislili so, da bodo na ta način duhovniki ožje povezani z ljudmi in da jim bo zaradi tega lahko Cerkev nudila večjo zaščito.

Do upora pa ni prišlo, ker so v noči od 25. na 26. julija 1478 iznenada pridrveli na Koroško Turki, baje 30.000 po številu, kar je vsekakor malo verjetno. Prišli so od Kobariškega preko gora in vdrli pri Vratih v spodnjo Ziljsko dolino. Kakor že pri prejšnjih vpadih so se izognili utrjenih graščin, napadli pa so podkloštrski samostan. S svojim opatom na čelu se je hrabro ubranil napada, toda od ognja in dima je poginilo 140 ljudi, ki so v tesnih samostanskih prostorih našli zatočišče.

Še bolj od te nesreče je ljudstvo zadela vest, da je glavni povzročitelj strahopetnost kmečke uporniške vojske, ki je dovolila vdor v deželo. Na Kokovi je stalo 3000 mož za obrambo dežele; ob turškem vdoru pri Vratih pa jih je iz preplaha zbežalo kar 2600. Preostalim 400 možem se je pridružilo še 130 uporniških kmetov pod Matjaževim vodstvom ter 70 rudarjev. Toda sovražnik je bil močnejši in je v kratkem vse pobil. Kar je od upornikov še bilo pri življenju, so uničile fevdalne oblasti.

Zaradi turških vpadov in neprijateljskega obnašanja posvetne gospode je podkloštrski samostan silno obubožal, tako da so ob koncu XV. stoletja v njem živeli samo še trije menihi. Ker ni mogel plačevati visokih dajatev, ki jih je posvetna gosposka od njega neusmiljeno terjala, je bil prisiljen prodati posestva v Labodski dolini.

Po vaseh okrog Podkloštra je spomin na tiste čase živel skozi stoletja. Ko je 300 let pozneje izšel v Celovcu (1784) slovenski molitvenik *Kristianske bukvize*, je izdajatelj še smatral za potrebno uvrstiti v njega tudi *Molitou super Turka*.

Omenjeni in tudi drugi dogodki so v ledino ljudskega razpoloženja zarezali globoke brazde, ki so bile že po nekaj desetletjih pripravljene sprejeti luteransko reformacijsko seme.

IV.

Kdaj se je začel širiti protestantizem v spodnji Ziljski dolini in po katerih potih je prišel v današnji beljaški okraj, ni znano. Ohranjeni viri nam povedo zelo malo in zato jih ni mogoče zbrati v

kritično celoto. Vendar se da iz njih sklepati, da so se v spodnji Zilji ski dolini priključili protestantom najprej graščaki in nato v večjem številu meščani v Beljaku. Šest let po izidu Lutrovega spisa *An den christlichen Adel deutcher Nation von des christlichen Standes Besserung* je 10. septembra 1526 Žiga Dietrichsteinski podaril beljaškim meščanom patronatske pravice nad cerkvijo sv. Jakoba v Beljaku in to v znak priznanja za njihovo reformistično zadržanje.

Za Beljakom je reformistično gibanje zajelo Trbiž, kjer so se mu tudi najprej pridružili nemški meščani, ki so se priselili v čisto slovenski kraj iz trgovskih razlogov. Njim so se pozneje priključili številni Slovenci, kar dokazuje dejstvo, da se je v Trbižu pojavila potreba po slovenskem pridigarju. Med drugim je tu okrog leta 1580. deloval Gregor Fašank. Iz tega slovenskega rodu je izšlo več slovenskih predikantov, ki so delovali na Koroškem in na Kranjskem. Gregor je od vseh najznamenitejši. Študiral je v Tübingenu in je bil pred prihodom v Trbiž slovenski pridigar cerkve Sv. Duha (špitalska cerkev) v Celovcu. Iz Trbiža se je vrnil v Celovec, kjer ga med drugim najdemo leta 1582. kot izpraševalca za slovenske pridigarje na Koroškem. Leta 1588. je ponudil koroškim deželnim stanovom, da posloveni V. Dietricha Postilo, če bi jo bili pripravljeni založiti. Ob koncu leta 1600 je moral zaradi pritiska protireformacije svoje delovanje opustiti in je zbežal s svojim bratom Moricem na grad Rožek, kjer ju je sprejel v zaščito tamkajšnji evangeljski cerkveni skrbnik Abraham Höhenkirchen.

Za Beljakom in Trbižem je bil tretji večji kraj v bližini Podkloštra šmohor. Tudi tu se je moralo meščanstvo precej zgodaj oprijeti luteranstva, saj so že leta 1543. ponovno zahtevali od grofa Ortenburškega, naj jim pošlje evangeljskega pridigarja. Dobili pa so ga šele trinajst let pozneje, ko je podkloštrski opat Tirolec Peter Römer (1552-1578), ki je bil popolnoma na strani luterancev, imenoval Boltežarja Ferherja z Brda za dušebrižnika v Šmohorju. Nekaj let pozneje je bil ta na pritisk grofa Bernarda Ortenburškega odstranjen. Leta 1594. ga najdemo kot luteranskega pridigarja v Vratih.

Neznano je, kdaj je protestantsko gibanje zajelo Podklošter in okolico. Prve točnejše podatke imamo šele iz dobe Primoža Trubarja. Z gotovostjo se da sklepati, da je bil kraj slovenski, kar še posebno velja za Zagoriče. Viri poročajo, da so tu že sredi XVI. stoletja ljudje zahtevali slovenske pridigarje, ker nemščine niso razumeli. Dve stoletji so se ljudje čvrsto borili za ohranitev slovenščine. Evangeljsko župnišče v Plajberku hrani nemško pisano kroniko zagoričke evangeljske cerkvene občine, v katero so pastorji beležili važnejše dogodke takoj po izidu tolerančnega patenta Jožefa II. V tej kroniki često naletimo na mesta, kjer se pastorji pritožujejo nad trmoglavostjo in uporniškim duhom, ki vlada med Vindišarji v Zagoričah. V kroniki pa manjka več listov, ki so bili iz vezane knjige nasilno iztrgani. Po mnenju sedanjega evangeljskega župnika v Plajberku Oskarja Sakrauskega jih je iztrgal eden od prejšnjih pastorjev, ker

os baje vsebovali zelo ostre in verjetno tudi sramotilne napade na slovenske protestante iz Zagorič.

Ker so Zagoriče spadale pod podkloštrski samostan, je verjetno, da so menihi iz tega samostana, če ne zanesli luteranstvo, gotovo pripomogli, da se je utrdilo v tej vasi, saj je protestantski val za nekaj časa pljusnil tudi med benediktince v samostanu v Podkloštru. Viri poročajo o opatih, ki so kot nasprotniki tomistične sholastike simpatizirali z luteranstvom, in o menihih, ki so širili v Podkloštru in okolici protestantizem. Tako vemo, da je pri sv. Lambrehtu v Podkloštru bil za pridigarja benediktinec Jakob Greblaher, ki je ljudi obhajal pod obema podobama in pridigal po slovensko.

Od luteransko usmerjenih opatov je prvi znan že omenjeni Peter Römer, po rodu iz Zella v Pintsgauu. Meniha Andrej Wipacher (Vipavec?) in Jurij Abkündler sta ga leta 1571. tožila bamberškemu vicedomu, „da je popolnoma okrnil bogoslužje in dopustil razvratno posvetno življenje“. Wipacher je bil po Römerjevi smrti leto dni opat v Podkloštru (1579). Ko je umrl, je ostalo mesto samostanskega opata dve leti nezasedeno. Posestva in dohodke (temporalia) so upravljali nastavljeni komisarji in v samostanu sta živela samo še dva meniha. Zato se je bamberški vicedom Johann Friedrich Hoffmann zu Grünbühel trudil, da bi bila podkloštrska samostanska posestva vrnjena bamberški škofiji, kar se mu pa ni posrečilo. Leta 1581. je bil imenovan novi opat v osebi Janeza Pühnleina, ki je bil tudi naklonjen protestantskemu gibanju. Zaradi tega je doživel dve vizitaciji. Iz poročil o teh se najboljše vidijo razmere, ki so vladale v tej dobi v samostanu.

Prvo vizitacijo je imel Aleš Aicher iz Velikovca, ki je bil kot duhovni upravitelj pod Oglej spadajočega dela Koroške odgovoren za življenje menihov v podkloštrskem samostanu. Decembra 1590 je poročal patriarhu Grimaniju o svoji vizitaciji v Podkloštru: „Dne 23. novembra 1590 sem prišel v spremstvu župnika od Sv. Miklavža v podkloštrski samostan, kjer je opat vedel ali verjetno bolj vohal, da je vizitacija odrejena zaradi njega. Morala sva dolgo razbijati po vratih, preden so nama z nejevoljo odprli. V kapeli ni bilo večne luči. Tudi oltar ni bil okrašen in je bil brez paramentov. Opat je bil bolj podoben posvetnemu gospodu, ki ni podvržen nobenim redovniškim pravilom. Živel je tam že deset let, a ni imel ne mitre ne škofovske palice.“ Patriarh Grimani ni v zvezi z Aicherjevim poročilom proti samostanu v Podkloštru nič ukrenil. Kot beneški plemič se je bolj brigal za politiko Beneške republike kakor za verske razmere na Koroškem. Tudi ni bival v Ogleju, ampak stalno v Benetkah. Zato ni nič čudnega, da se je mogel v njegovem času protestantizem neovirano širiti in utrjevati.

Težji časi so nastali za protestante, ko je leta 1593 postal oglejski patriarh prejšnji Grimanijev koadjutor Francesco Barbaro. Od njega izvira drugo vizitacijsko poročilo, ki priča o protestantizmu v podkloštrskem samostanu. Že leto dni potem, ko je bil imenovan za oglejskega patriarha, je Barbaro obiskal del Koroške, ki je spadal

pod njegovo cerkveno jurisdikcijo. V vizitacijskem poročilu papežu Klementu VIII. je zapisal o razmerah v Podkloštru: „V upravo opatije Podklošter se je vrinil posvetni luteranec, ki sem ga mogel le z velikimi težavami odstraniti. Našel sem opata in enega brata, ki se je predstavljal za priorja. Oba sta bila zelo preprosta in popolnoma luteranska. Opat čita mašo samo enkrat na leto in ne pozna nobenih ceremonij. Celokupno služabništvo do cerkovnika in organista je luteransko. Opat jim je dovolil obiskovanje hrama v Beljaku in tudi obhajanje pod obema podobama. Priznal je, da je ob prepovedanih dnevih jedel meso. Kot nadzornika nad svojimi delavci je nastavil najzagrizenejšega luteranca, pri katerem so se našli kupi luteranskih knjig. V njegovi hiši imajo heretiki tudi sestanke."

Po tej vizitaciji je opata Pühnleina gotovo doletela ostrejša pretnja ali celo kazen od višjih cerkvenih oblasti, kajti leto dni po vizitaciji je v redu izvrševal katoliške cerkvene predpise in obrede. Kljub temu je precej verjetno, da je do smrti ostal v srcu naklonjen protestantizmu. Ohranjen je seznam njegove knjižnice, iz katerega je razvidno, da je poleg mnogih filozofskih in zgodovinskih del imel tudi številne protestantske knjige, ki jih po svojem povratku v katoličtvo ni uničil. Pühnlein je bil humanist, učenjak z velikim znanjem, ki je ves svoj čas prebil med knjigami in se zato ni utegnil brigati za cerkev in za upravljanje že do skrajnosti skrčenega samostanskega premoženja. Zato tudi ni nič čudnega, da je s samostanom vred obubožal. Pisci poročajo o njem, da je zadnja leta pred smrtjo hodil v spremstvu svojega hlapca peš v Beljak kupovat meso...

V takih razmerah so po vseh župnijah spodnje Ziljske doline kaj lahko delovali številni protestantski pridigarji. Imena nekaterih so ostala ohranjena. Pri Sv. Štefanu ob Zilji je v šestdesetih letih XVI. stoletja deloval Gregor Krakovec. Tudi njegov naslednik Gregor Grank je bil luteranec. Protestantske predikante srečamo skoraj na vseh gradovih, pa tudi v št. Jurju na Plajberku, v Bistrici ob Zilji in v Brncih. Tu je bil za predikanta Adam Rink, v Rožeku pa Krištof Fašank. Pri Mariji na Zilji je skozi 24 let, vse do leta 1604., pridigoval luteranec Gašpar Feldgeschrei. še pod protireformacijo je oskrboval protestante okrog Paternona. S svojo ženo in petimi otroki je kot zadnji predikant na Koroškem zbežal v tujino.

V razliko do nekaterih drugih pokrajin lahko trdimo za spodnjo Ziljsko dolino, da tu protestantizem ni ljudstvu „od zgoraj in s pritiskom" vsilila plemiška gospoda, ampak da so ga razširili v glavnem duhovniki in menihi, ki so se sami opredelili za luteranstvo. Da jih je pri širjenju in krepitvi protestantizma domače plemstvo podpiralo, na tej trditvi nič ne spremeni. To jim je predvsem nalagala dolžnost, ki so jo prevzeli s patronatom nad skoraj vsemi cerkvami svojega področja.

V.

Nekako štiri desetletja se je na Podkloštrskem širil in utrjeval protestantizem, preden ga je začela protireformacija preganjati in iztreblja-

ti, kar se ji je z izjemo Zagorič in Sovč tudi posrečilo. Zagorički protestantizem se je ohranil od Trubarjevih časov do danes s podedovanjem iz roda v rod. Kar je danes drugih protestantov v plajberški evangeljski župniji, so vsi brez izjeme priseljenci, ki jih je iz raznih avstrijskih dežel, pa tudi iz nemških protestantskih pokrajin, privabilo v spodnjo Ziljsko dolino tamkajšnje ugodno gospodarsko stanje: trgovina, obrt, zlasti pa dobro razvita industrija.

Kako se je v štiridesetih letih svojega delovanja luteranstvo na Podkloštrskem duhovno in organizacijsko razvijalo? Tudi na to vprašanje ni lahko odgovoriti in to ne samo zaradi pomanjkanja virov, ampak tudi zaradi dejstva, da v začetku protestantska stremljenja niso še samostojna, ampak se predstavljajo v okviru rimsko katoliške Cerkve. Zato tudi ima protestantizem na Koroškem v začetku mešane obrede: katoliške in luteranske. Edina preprostemu človeku vidnejša značilnost za pripadnost h katoličanstvu ali luteranstvu je bilo obhajilo. Kdor ga je prejemal pod obema podobama, je bil luteranec.

Obhajilo pod obema podobama je bilo kot osnova protestantizma sankcionirano v veroizpovedi, ki so jo leta 1566. podpisali v Celovcu koroški evangeljski predikanti, med njimi tudi štirje pridigarji iz spodnje Ziljske doline. Z njo so dokončno odpravili tudi mašno daritev ter uredili po Lutrovih načelih krstne, poročne in pogrebne obrede, pri čemer pa se niso dotaknili posebnih, v ljudstvu ukoreninjenih običajev.

Odslej so se vsi predikanti na Koroškem več ali manj držali predpisov celovške verske izpovedi, vendar so bile še vedno manjše razlike od cerkve do cerkve, tako v izvrševanju verskih obredov kakor tudi v tolmačenju božje besede.

Dve leti pred podpisom celovške evangeljske verske izpovedi je izšla leta 1564. Trubarjeva slovenska *Cerkovna ordninga*, vendar dosedaj ni bilo mogoče izslediti, če se je kdo med slovenskimi protestanti na Koroškem posluževal teh Trubarjevih predpisov. Ni pa izključiti možnost, da je eden izmed povodov za sklicanje koroških predikantov k podpisu celovške verske izpovedi tudi izid Trubarjeve *Cerkovne ordninge*, za katero so slovenski koroški predikanti gotovo vedeli in so si v zmešnjavah prvih let protestantizma med Slovenci gotovo želeli tudi reda.

Celovška verska izpoved je rešila samo nekaj teoloških osnovnih vprašanj, ni se pa spuščala v podrobnosti, ki so jih pridigarji pač izvajali po svoji glavi. Zato je bila po dvanajstih letih (1578) izpopolnjena, da ji je bil še priključen cerkveni red, ki je bil sestavljen na osnovi Confessio Augustana invariata. Ta novi cerkveni red je bil proglašen kot uraden in je bil obvezen za vse evangeljske pridigarje na Koroškem. Kdor se z njim ni popolnoma strinjal, je moral zapustiti deželo. Več predikantov je moralo prijeti potno palico, med temi tudi flaccijanec Gašpar Štibar in Peter Lasaher, ki je bil predikant v spodnji Ziljski dolini.

Vendar niso evangeljski cerkveni predpisi odločilno vplivali na razvoj verskega življenja slovenskih protestantov na Podkloštrskem.

Pospeševali so ga skoraj izključno slovenske protestantske knjige in spisi, ki so bili za časa reformacije v spodnji Ziljski dolini v splošni rabi. Že omenjena cerkvena kronika v plajberškem evangeljskem župnišču poroča, da je bilo še leta 1790. v Zagoričah preko dvajset različnih slovenskih protestantskih tekstov in to kljub temu, da so od začetka protireformacije samostanski gospodje iz Podkloštra često vršili v Zagoričah in Sovčah hišne preiskave. Pri teh najdene izvode slovenskih protestantskih knjig so v Podkloštru ali Bekštajnu javno zažgali. Iz tega poročila lahko zaključujemo, da so morale biti v reformacijski dobi slovenske knjige v spodnji Ziljski dolini številne.

Ker je zelo primanjkovalo pridigarjev, ki bi obvladali slovenščino, so se protestantski slovenski verniki spodnje Ziljske doline zbirali k bogoslužju po privatnih hišah. Med njimi se je vedno našel kdo, ki je zbranim vernikom čital iz slovenskih knjig, z njimi po slovensko molil in prepeval verske pesmi in na koncu recitiral tudi blagoslov. Izvod slovenskega prevoda Spangenbergove Postile, ki je izšla v Ljubljani leta 1578., in ki je bil najden v Zagoričah, ima z roko pripisan v slovenščini aaronitski blagoslov. Tudi mnoge slovenske z roko pisane progrebne pesmi so našli v istem kraju.

Seveda pa so bile najdene v spodnji Ziljski dolini tudi nemške protestantske knjige, vendar v mnogo manjšem številu kot slovenske. Od teh je največ nemških svetih pisem iz XVI. stoletja, ki jih je še danes moč najti v spodnji Ziljski dolini. Vendar celo nemški zgodovinarji zelo dvomijo, da so prišla sem že v času izida, kakor je to bilo s slovenskimi. Zelo verjetno je, da so bile vtihotapljene v protireformacijski dobi, ko se na Kranjskem in v Nemčiji slovenske protestantske knjige niso več tiskale. .

VI.

Kot začetek protireformacije v spodnji Ziljski dolini označujejo zgodovinarji navadno leto 1594. V novembru tega leta je zapovedal upravitelj bamberških posestev na Koroškem Jurij pl. Stadion, da so nasilno odprli vrata župne cerkve sv. Jakoba v Beljaku, ker je protestanti niso hoteli izročiti protireformacijskim oblastem. Kmalu nato so bile tudi s silo odvzete luteranskim Dietrichsteincem cerkev pri Št. Lenartu pri sedmih studencih ter cerkvi sv. Ane v Hrastu in sv. Ruperta v Pečeh. V Trbižu pa je bamberški vicedom zagrozil meščanom s tisoč tolarji kazni, ker mu niso hoteli takoj izročiti cerkvenih ključev.

V Podkloštru so pregnali iz samostana priorja, medtem ko so opata začasno še pustili na svojem mestu, ker niso mogli takoj najti namestnika. Okrog leta 1595. je bil imenovan za provizorja podkloštrskega samostana Nemec Emerik Molitor (Müller), ki je nekaj let nato postal opat. Leta 1602. ga je oglejski patriarh Barbaro imenoval za arhidiakona oglejskega področja Koroške. Obenem mu je bilo ukazano delovati na tem področju kot protireformacijski komisar. To

oblast je izvajal zelo kruto in sebično. Ko je hotel deželni knez predati podkloštrski samostan jezuitom, je Molitor to preprečil, nakar je bil že leta 1603. odstavljen kot verski komisar. Odslej se je brigal samo še za svojo in svojih sorodnikov obogatitev in popolnoma zanemaril vračanje protestantov v katolicizem. Zato so ga strogo ukorili, ko pa so odkrili njegove poneverbe samostanskega premoženja, so mu leta 1619. odvzeli upravo samostanskih posestev in deset let pozneje so mu odvzeli duhovniške pravice. Po njegovi smrti (1633) je bamberški škof oznanil, da je Molitor povzročil podkloštrskemu samostanu ne samo ogromno moralno, ampak tudi gmotno škodo 60.000 goldinarjev.

Od Molitorjevih naslednikov je prišel s slabim glasom v zgodovino še vitez Jernej Nonnosus, ki je bil imenovan za opata v Podkloštru leta 1642. Bil je fanatik, ki ni poznal nobenega razumevanja za svoje podložnike in to brez ozira na njihovo pripadnost. Zaradi njegovega krutega postopanja je bila posvetna oblast večkrat prisiljena zaščititi pred njim preprosto ljudstvo in celo protestante. V Zagoričah in Sovčah, pa tudi v Čačah, Čajni in Labenčah je prišlo v letih od 1659 do 1669 do več odkritih uporov.

Vendar pa niso vsi opatje in katoliški graščaki surovo postopali z navadnim ljudstvom, ki se je priznavalo k protestantizmu. Njihov glavni napad je bil naperjen proti predikantom, kolikor niso našli zaščite pri luteranskem plemstvu, ki je še lahko do leta 1629. ostalo v deželi. Tega leta se je moralo tudi to zaradi generalnega mandata cesarja Ferdinanda II. iz leta 1628. odločiti za izselitev. Šele z izgonom predikantov in z izselitvijo protestantskega plemstva je bilo luteransko ljudstvo pripuščeno samo sebi. Mnogi so na več ur trajajočih zasliševanjih in po neprestanem poučevanju opešali ter se vrnili v katolicizem. Redki posamezniki, ki tega niso hoteli storiti, so odšli v tujino; samo trdoglavi Zagoričani se niso hoteli premakniti ne iz protestantizma, pa tudi ne od doma. Mnogo je k temu pripomoglo pomanjkanje sposobnih in slovenščine veščih duhovnikov. Zasliševanje in poučevanje katoliških protireformatorjev so se na Podkloštrskem vršila skoraj izključno v nemščini, ki je Zagoričani resnično niso razumeli ali pa so se delali, da je ne razumejo. Nadomestila za slovensko protestantsko knjigo ni bilo. Medtem ko obsega slovenski protestantski knjižni seznam iz XVI. stoletja okrog 80 različnih številk, se je pojavila na katoliški strani samo ena slovenska katoliška knjiga, delo vetrinjskega cistercijanca Lenarta Pacherneckerja iz leta 1574., za katero pa tudi vemo samo iz Trubarjevega napada na to knjigo.

Omenil sem že, da se je za izselitev v tujino odločilo le malo ljudi iz preprostega ljudstva. Iz spodnje Ziljske doline se je izselilo poleg plemičev in predikantov nekaj po večini slovenskih kmetov. V Christophstalu v Črnem lesu so ti ljudje poleg drugih beguncev iz Štajerske in Kranjske dobili od würtemberškega vojvode Friderika I. gozdni predel, ki so ga s pridnimi rokami krčili in obdelovali. Kmalu je tu nastala cvetoča naselbina, ki so jo imenovali Freudenstadt. Prvih naseljencev je bilo 89, toda že ob prvi desetletnici ustanovitve

naselbine dne 23. marca 1599. je mestece zaradi novega dotoka beguncev štelo 2000 prebivalcev.

Prvi evangeljski župnik v Freudenstadtu je bil Janez Leban iz Beljaka. Leta 1589. je študiral v Jeni in nato deloval kot slovenski in nemški pridigar v beljaški okolici. Ko je moral v svojo ženo in štirimi otroki zbežati s Koroškega, je prosil würtenberškega vojvodo Friderika I. za kakšno evangeljsko župnijo. V prošnji je napisal, da bi najraje dobil mesto pridigarja v Freudenstadtu, „ker je tam več oseb, ki samo slovensko in nič nemško ne razumejo“. Leban je zaželeno mesto dobil. Pred Božičem 1602. je začel voditi krstno knjigo, s čemer je ustanovil današnjo cerkveno knjigo Freudenstadta. Že po enem letu se je preselil v Fluorn, kjer so ga leta 1634. cesarski vojaki na zverinski način mučili in nazadnje ubili. Odsekali so mu obe roki, odrezali jezik, pobili pred njim njegovega sina in več kmetov ter nato še njega s kladivom pobili.

Od beguncev iz spodnje Ziljske doline, ki so bili med ustanovitelji Freudenstadta, vemo za štiri slovenska imena. Trije so iz Sovč: Glančnik, Jenič in Mlinar; četrti, Janez Matelič, pa je iz Šmohorja.

VII.

Tisti slovenski protestantje, ki so ostali raje doma med svojimi, in ti so predvsem Zagoričani, so se poskušali prilagoditi novim razmeram. Godrnjali in zabavljali so v svojem materinem jeziku, zaradi česar so le redko imeli sitnosti z oblastjo, ker njihovega jezika ni razumela. Duhovno tolažbo so našli v svojih slovenskih knjigah. Te so prehajale iz roda v rod, in ko so bile od mnogega čitanja raztrgane in poškodovane, so jih dajali zanesljivim knjigovezom ponovno v vezavo, manjkajoče strani pa so rokopisno dopolnili z istim številom vrstic, kakor so bile tiskane v originalu. V božičnem času so čitali evangelij o Kristusovem rojstvu iz Trubarjevega Novega testamenta, ob pasijonu pa njegovo trpljenje po Dalmatinu. In če je dragi umrli ležal še noč ali dve v izbici in so pri njem ostali samo najožji prijatelji, so ti peli „kadar pride pusledni zhas,“ kar je ostalo v navadi še do XIX. stoletja.

Tako pripoveduje o duhovnem življenju slovenskih protestantov v Zagoričah za časa protireformacije njihov današnji nemški evangeljski župnik Oskar Sakrausky.

Evangeljska cerkvena občina v Zagoričah hrani še danes prepis Spangenbergove postile, ki jo je prevedel Jurij Juričič in ki je izšla v Ljubljani leta 1578. Obsega 396 numeriranih listov in je lepo vezana v knjigo. Kdaj je ta rokopisni prepis nastal, so mnenja zelo deljena. Prof. V. Oblak ga stavlja v konec XVI. ali začetek XVII. stoletja. Približno isto misli prof. Ramovš, medtem ko prof. Kidrič trdi, da je nastal šele sredi XVIII. stoletja, pri čemer se opira na nekatere dialektične izraze podkloštrskega narečja, ki jih Juričič ne pozna, pa tudi na kvaliteto papirja. Gotovo je vsekakor, da izvira prepis iz predtolerančne dobe, ko so se morali zagorički protestanti še skrivaj

sestajati. Omenjenemu prepisu Postile je pridanih tudi nekaj molitev, ki so deloma prevzete iz Habermannovega molitvenika, ki ga je leta 1579. izdal v slovenščini ljubljanski pridigar Janž Tulščak. V Zagoričah sta bila najdena tudi dva originalna slovenska tiskana izvoda omenjene Postile. Eden od teh se danes nahaja v Britskem muzeju v Londonu, drugega pa hrani evangeljska cerkvena občina Zagoriče.

Tudi več slovenskih rokopisnih prepisov verskih pesmi so odkrili v Zagoričah. Dve od teh: *Ena serzhna inu troshtliva molitou sa eno pravo kerszhansko smert* in *Ena pogrebska peissen*, se nahajata tiskani v pesmarici, ki je izšla v Ljubljani leta 1579. Pri obeh se opaža močan vpliv domačega narečja, iz česar se da sklepati, da pesmi nista bili prepisani po originalnem slovenskem prevodu, temveč napisani po spominu.

Pred približno desetimi leti je bila v Rutu pri Sovčah najdena knjiga, v katero so vezani štirje slovenski protestantski tiski: 1. doslej nepoznani slovenski katekizem, ki je izšel v Ljubljani leta 1580., 2. Dalmatinov prevod Salomonovih izrekov iz leta 1580, 3. pesmarica slovenske reformistične cerkve iz leta 1579, in 4. Tulščakov prevod Habermannovega molitvenika iz leta 1579. Vsi ti tiski so danes silno redki, luteranski katekizem iz leta 1580. pa je sploh edini znani izvod. Njegova naslovna stran se glasi: *CATEHISMUS. / TU IE TY / NARPOTREBNISHI / shtuki nashe Kerfzhanske Ve- / re, sred kratko saftopno islago inu / Hishno Tablo, inu drugimi / potrebnimi na- / vuki. / ++ / MATTH. 6 / Yfzhite nerpoprei Kraleftvu Bo- / shie inu negovo Pravizo, taku vam / bo vfe tu drugu pervershenu. / V LUBLANI, / M.D.LXXX.*

Prof. V. Oblak, ki je v devetdesetih letih preteklega stoletja obiskal Zagoriče in druge kraje Podkloštrskega, poroča, da je imel leta 1893. v rokah še drug slovenski prepis in sicer del tretjega poglavja Spangenbergove Postile. Kje se ta danes nahaja, se ne ve. Navaja še vrsto drugega slovenskega protestantskega tiska, za katerega se tudi ne ve, kam je prišel. Omenja Kreljev prevod prvega dela Spangenbergove Postile iz leta 1567., ki je bil tiskan v Regensburgu, Trubarjev prevod prvega dela Novega Testamenta, ki je izšel v Tübingenu leta 1557, ter slovensko reformistično pesmarico, ki je izšla leta 1584 v Wittenbergu.

VIII.

Novi časi so nastopili za slovenske protestante v Zagoričah s tolerančnim patentom, ki ga je proglasil cesar Jožef II. dne 13. oktobra 1781. Z njim je bilo dovoljeno pripadnikom augsburške in helvetske konfesije javno izpovedovanje verske pripadnosti in izvrševanje verskih obredov. Vendar v začetku ni šlo vse gladko, kakor bi si človek mislil. Kdor se je hotel javno priznati za protestanta, je moral biti vpisan v poseben seznam nekatoličanov. Predno se je to lahko zgodilo, so se morali prijaviti posebnim sodnim izpraševalnim komisijam. Ena

takih je zasedala tudi v Podkloštru od 12. novembra do 30. decembra 1782. Razprave so se vršile v župni cerkvi pod predsedstvom podkloštrskega komornega dvornega sodnika Antona pl. Aicheneka, kateremu sta bila dodeljena podkloštrski župnik Žiga Schwarzbrod kot duhovni komisar in neki zapisnikar. Dvakrat je zasliševanju prisostvoval tudi beljaški okrajni glavar pl. Schlagenburg. Proces se je začel z mašo, „da bi Sv. Duh krivoverce razsvetlil“. Biti so morali pri njej navzoči vsi zaslišanci tistega dne. Po maši je komisija postavila vsakemu prijavljencu za vpis v seznam nekatolikov enajst vprašanj. Če so bili odgovori taki, da je izprašani jasno pokazal svojo voljo za vztrajanje pri luteranstvu, ga je skušal duhovni komisar prepričati o pravilnosti katoliškega nauka, in če tudi grožnja z božjimi kaznimi, ki lahko zadenejo krivoverce, ni nič pomagala, je komisija zaslišanega predložila za vpis v seznam nekatolikov.

Zapisniki z odgovori zaslišancev so ohranili zasliševanje 104 protestantov. Izjave so zelo zanimive, ker vsebujejo podatke o tajnem življenju slovenskih protestantov na Podkloštrskem in razloge, ki so vplivali na ljudi, da se niso hoteli vrniti v katolicizem. Od teh zapisnikov, ki so bili objavljeni v nemščini, je O. Sakrausky objavil tri. Tu objavljam zapisnik o zasliševanju Pavla Virta iz Sovč, ker so v njem omenjene tudi „kranjske“ knjige. Vprašanja, ki so za vsakega zaslišanca ista, in odgovori iz tega zapisnika se glasijo:

1. vprašanje: Osebni podatki.

Kako se pišeš? Pavel Virt.

Tvoje zakonsko stanje in starost? — Za Veliko noč sem bil star 43 let. Samec.

Kateri župniji in kateremu sodišču pripadaš? — Gostač sem pri Jakuču v Sovčah.

2. vprašanje: *Katero veroizpoved si do sedaj javno izpovedoval?* — Na zunaj sem bil katolik, v svoji notranjosti pa luteranec.

3. vprašanje: *Ali še vztrajaš pri tej veri?* — Da! Jaz ostanem trden.

4. vprašanje: *Kakšen je nauk tvoje vere?* — Jaz polagam svoje upanje in zaupanje v Boga in verujem v odrešitev po Jezusu Kristusu. Vera potem stori vse sama od sebe.

5. vprašanje: *Koliko časa si tu omenjeno vero izpovedoval?* — Trideset let.

6. vprašanje: *Zakaj se nisi že prej javno k njej priznaval?* — Vsaka stvar ima svoj čas.

7. vprašanje: *Ali nisi bil mogoče od koga zapeljan?* — Dobil sem luteranske knjige od knjigoveza v Beljaku in iz njih sem se učil. Tudi mi je neki kranjski mož dal kranjsko knjigo. Sicer pa imam to vero od doma.

8. vprašanje: *Kakšni dvomi in razlogi so te napotili k odpadništvu od katoliške vere?* — Da moramo verovati v cerkvene zapovedi kakor v Boga, tega ne verjamem.

9. vprašanje: *Kaj te še sicer odvrača od katoliškega nauka?* — Na priprošnje svetnikov ne dam dosti; zaradi obhajila pa, ker ga ne

morem prejeti pod obema podobama. Samo vera nas stori popolnoma blažene.

10. vprašanje: *Imaš kakšno pritožbo glede potrebnega nauka v duhovnih zadevah?* — Dovolj pouka sem imel, zaradi tega nimam nobenih pritožb; dal sem se pač poučevati. Toda luteranska vera mi je všeč.

11. vprašanje: *Ali želiš biti izčrpno poučen o rimsko-katoliškem nauku?* — Ne, bom že pri starem ostal! Jaz pač upam po veri doseči blaženost.

Pavel Virt je lastnoročno podpisal zapisnik in ostal protestant. Bil je pismen, med tem ko je veliko drugih zaslišancev samo „zarisalo z okorno roko križ“ pod zapisnik.

Otrokom do 16. leta so postavili samo prva tri vprašanja. Pred komisijo so seveda odgovarjali, kakor so jih naučili starši. Tako je npr. 15-letna Magdalena Arih iz Zagorič odgovorila na vprašanje, če vztraja pri svoji veri: „Ostanem taka, kakor je moj oče in se nočem pustiti poučiti. In če bo moj oče pogubljen, hočem biti tudi jaz z njim vred pogubljena.“

Kdo so bili prvi slovenski protestantje, ki so se prijavili v Podkloštru za vpis v seznam nekatolikov, nam pove že večkrat omenjena kronika v evangeljskem župnišču v Plajberku. V njej je zapisano, da so se na dan Vseh svetnikov leta 1782 .pojavili v Podkloštru Jurij Vurjan ml. in Valentin Arih iz Zagorič, Šimon Mešnik iz Sovč in Gašpar Vulč st. iz Rut. Bili pa so zavrnjeni in pozvani, naj se predstavijo komisiji 12. novembra.

Med temi štirimi naletimo na dve slovenski imeni, ki se kot rdeča nit vlečeta skozi stoletja do danes: Vurjan in Mešnik. V podkloštrskem samostanskem urbarju iz leta 1519 najdemo najprej Jakoba Vurjana, tlačana iz Zagorič, ki je obvezan na dajatve samostanu. V urbarju iz leta 1594 naletimo na Gašparja Vurjana, ki plačuje samostanu od kmetije obresti. Leta 1751 se ime zagoričkih Vurjanov pojavlja v seznamu oseb, ki so bili zaradi suma protestantizma poklicani v Podklošter k zaslišanju, a so se temu umaknili. Potomci slovenskega protestantskega rodu Vurjanov živijo še danes. Eden teh, Jurij, je danes presbiter, samostojni kurator in predpevec evangeljske občine v Plajberku. Še pogosteje kot Vurjanovo ime se pojavlja ime Mešnik. Najdemo ga skoraj v vseh samostanskih urbarjih od leta 1519 dalje in se vleče do seznama nekatoličanov iz jožefinske dobe. Stari Jurij Mešnik, oče že omenjenega Jurija, je vpisan v seznamu nekatoličanov z oznako „vulgo alter Kurz“. Bil je dolga leta steber protestantizma v Zagoričah in Sovčah. Ker je bil pismen in inteligenten, je sprožil in odposlal nešteto pritožb na oblasti, če so se njegovi soverniki čutili v čem zapostavljeni ali pa sicer v svojih skromnih pravicah prikrajšani. Tudi rod Mešnikov ima še danes v zagorički evangeljski cerkveni občini številne potomce.

Od imen slovenskih protestantov iz podkloštrskega seznama nekatolikov omenjam tu samo še nekatera: Rahoj, Pavlič, Kurat, Placer,

Cunder, Kalher, vsi iz Zagorič. Iz Sovč naletimo med drugimi na imena: Lienčnik, Klampferer, Baumgartner, Verkl, Vank, Kalher, Vulč itd.; iz Peč: Katolnik, Zapriesnik, Kremžar, Vaterle; iz Zilice: Vaterle, Arih, Nadrag.

IX.

Ko je bil izdelan in oblastveno potrjen seznam nekatoličanov na Podkloštrskem, je okrožni urad v Beljaku zahteval od slovenskih protestantov, da mu morajo javiti, kje bodo izvrševali svoje verske obrede in koga si želijo za dušebrižnika. V začetku je obiskoval slovenske protestante pastor Hagen iz Arriacha, toda le kratek čas, ker je veljal predpis, da ne sme v verskih zadevah noben pastor potovati izven svojega področja. Proti koncu leta 1783 je prišel v Plajberk pastor Karl Friedrich Steinhäuser, pod katerega so pripadali tudi evangeljski verniki iz Zagorič. Kmalu pa so začeli Zagoričani iz raznih vzrokov zahtevati lastnega slovenskega ali vsaj slovenščine veščega pastorja. K tej zahtevi je poleg jezikovnega vprašanja pripomoglo tudi dejstvo, da so Zagoriče 25 km oddaljene od Plajberka, kar v takratnih časih ni bilo malo. Lastnega župnika pa Zagoriče nikdar niso dobile.

Evangeljsko bogoslužje se je v Zagoričah v začetku vršilo v Vurjanovem skednju. Že poleti leta 1784 pa je podkloštrski dvorni sodnik uporabo skednja v bogoslužne namene prepovedal. Zato sta Matjaž Katolnik iz Sovč in Janez Kremžar iz Peč sporočila oblastem, da sta pripravljena zgraditi evangeljsko molilnico, začasno iz lesa in to v četrt ure od Podkloštra oddaljeni vasi Zagoriče. To je bilo plajberški slovenski podružni občini ("der windischen Filialgemeinde") tudi dovoljeno. Vendar pa do graditve molilnice ni takoj prišlo, ker so protestantje iz bekštanjskega sodnega okraja, ki so tam živeli v krajih Bekštanj, Ovčena in Bače, zahtevali, naj se molilnica zgradi v vasi Peče, ker bi jim bilo sicer predaleč hoditi k službi božji. Ko pa je bil v Sv. Rupertu ustanovljen pastorat, so se ti verniki odcepili od Zagorič, katerim so se prej zaradi skupnega slovenskega jezika pridružili.

Tako so lahko v oktobru leta 1784 pričeli z gradnjo molilnice v Zagoričah na Vurjanovem posestvu, čeprav je bil prvotni namen zgraditi jo na griču, ki leži na pol poti med Zagoričami in Sovčami. Naslednjega leta je bila slovesno predana evangeljskemu bogoslužju. Ob otvoritvi je imel kot prvi slovenski govor K. F. Steinhäuser iz Plajberka, pastor Sachs iz Sv. Ruperta pa je govoril nemško. Ob koncu tega leta je občina štela 230 duš; med njimi je bilo že precej nemških priseljencev, ki so v glavnem živeli v Vratih, Megvarjih in Kokovi.

Vendar se življenje zagoričke evangeljske občine ni tako mirno razvijalo, kakor na prvi mah izgleda. Po Jožefovem tolerančnem patentu leta 1781 so do leta 1788 razne oblasti na Dunaju, Gradcu, Celovcu in Beljaku izdale v zvezi z nekatoličani nad osemdeset odločb,

uredb in tolmačenj, kar je povzročalo ne samo precejšnjo zmešnjavo, ampak je dalo tudi nasprotnikom protestantov v roke orožje za nagajanje.

Tistim, ki se ob izidu tolerančnega patenta niso takoj priglasili kot nekatoliki, ker so čakali, da bi videli, kaj se bo s priglašenci zgodilo, že leta 1784 ni bilo več lahko javno izjaviti svojo pripadnost k luteranstvu. Kdor je to želel, je moral najprej pri katoliškem župniku opraviti šesttedenski tečaj, in šele če je pri končnem izpraševanju še vedno vztrajal pri svojem, je dobil prijavni listek za evangeljskega pastorja. Evangeljska cerkvena kronika v Plajberku pripoveduje, „da so morali ljudje na Slovenskem („im Windischen“) skozi šest tednov dvakrat dnevno h katoliškemu župniku v Podklošter. Izpraševanja so se zavlekla v čas, ko je poljsko delo najbolj potrebovalo delovnih rok. Ljudje so morali najemati tuje delavce, pa tudi medsebojno so si pomagali in celo katoličani so jim delali usluge...“

Kot poseben sovražnik slovenskih protestantov se je pokazal podkloštrski dvorni sodnik Anton pl. Aichenek. Sklicujoč se na patent o prepovedi zakotnih sestankov, ki ga je po svoje tolmačil, je prepovedal evangeljsko bogoslužje v Zagoričah. Šele Steinhäuserjevemu posredovanju pri okrožnem uradu v Beljaku je pripisati uspeh, da je bila prepoved preklicana. Tudi petje pri pokopavanju mrliča na pokopališču je skušal preprečiti.

Vendar to ni bilo vse in kmalu so se pokazale težave še drugačne narave. Od teh je predvsem omeniti jezikovne. Te so se pokazale že takoj od početka pri upravljanju zagoričke evangeljske cerkvene občine, ker pastorji niso znali slovensko, verniki pa niso razumeli nemških pridig, z izjemo še maloštevilnih okoliških nemških priseljencev. Zagoričani, posebno pa Sovčani so tožili že prvega pastorja Steinhäuserja, da ne izvršuje verskega pouka v slovenščini. Zato tudi ne morejo razumeti, zakaj naj mu plačujejo tretjino od plače, ki so mu jo v Plajberku odredili. Pripravljeni so bili plačevati samo pristojbino za krst, poroko in pogreb. Spor se je tako zaostril, da so ljudje ob nedeljah brez pastorja sami opravljali bogoslužje in to tudi, če je imel v Zagoričah pastor Steinhäuser nemški verski obred.

Korenine spora pa ni iskati samo v konservativnosti preprostih slovenskih protestantskih vernikov, ki so se skozi najtežje čase ohranili, črpajoč tolažbo v slovenski molitvi iz slovenskih knjig, ampak tudi v organizaciji evangeljske cerkve. Koroške in štajerske cerkvene občine so spadale pod seniorat Arriach. Vse so bile popolnoma nemške, z izjemo cerkvene občine Zagoriče, ki je tedaj prvič pripadla višji cerkveni organizaciji. Ta je bila usmerjena izključno nemško in zato je razumljivo, da ni razpolagala s pastorji, ki bi vsaj za silo znali slovensko. Jezikovni spor je trajal več desetletij, dokler se ni pod pritiskom novih razmer končal z zmago nemščine.

Da bi se jezikovni spor malo ublažil, so se nekateri pastorji trudili naučiti se vsaj za silo slovenščine. Že prvi pastor K. F. Steinhäuser, ki je bil po rodu Nemec, si je prizadeval, da bi se „brez knjig in brez učitelja“ naučil nekaj slovenščine. Uspel je, da je vsaj za

silo lahko vršil uradne posle v tem jeziku. Pridige pa so mu vedno delale velike težave, čeprav je imel že ob blagoslovitvi molilnice v Zagoričah slovenski slavnostni govor. Kako visoko so sčasoma njegovi slovenski verniki cenili te njegove napore, dokazuje dejstvo, da so ga hoteli obdržati za svojega pastorja, ko se je leta 1789. zaradi sporov s Plajberžani odločil preseliti se v drugo župnijo. Rekli so, da ga hočejo imeti, „ker je v slovenščini že marsikaj napravil". Oblasti pa niso dovolile, da bi Steinhäuser deloval v Zagoričah, ker zagorička evangeljska cerkvena občina ni dosegala po zakonu predpisanega števila vernikov za samostojni pastorat.

Steinhäuserjev naslednik pastor Matija Knopf se je tudi trudil, da je vse obrede opravljal „v kranjščini", samo pridigal je nemško. Ker pa se je pri prevajanju v slovenščino zaradi pomanjkanja slovarjev često znašel v težavah, mu je priskočil na pomoč Jurij Vurjan, ki je dobro obvladal oba jezika. Tudi tretji pastor, Janez Krištof Lederer, po rodu iz okolice Bayreutha, se je že v prvem letu službovanja v Plajberku trudil, da bi se naučil slovenščine. Pri tem mu je pomagal šimon Mešnik, ki mu je slovenske verske obrede, razen pridige, ki je ostala nemška, prevajal v slovenščino. Lederer poroča o tem v kroniki takole: „... Seveda ne morem trditi, da so (Mešnikovi) prevodi slovnično pravilni, ker zaradi premajhnega znanja jezika tega ne morem presoditi, dvomim pa zelo nad tem. Trudim se čim bolj prilagoditi se domači govorici. Na splošno mi zagotavljajo, da me lahko vsakdo razume. Pridigati pa se v tem jeziku nisem še upal in tega tudi ne bom poskusil, dokler ne bom dosegel popolnega znanja in ne bom imel dovolj vaje v slovenščini..."

Ledererja je nasledil pastor Mihael Schmal, ki je med drugim študiral v Bratislavi in je verjetno znal slovaško. Če je ta jezik poskušal prilagoditi zagoriški slovenščini, ni znano in tudi ne, če je poskušal vršiti svojo službo med slovenskimi protestanti v njihovem narodnem jeziku.

Velika ovira za slovensko opravljanje obredov je bila za nemške pastorje v evangeljski župniji Plajberk pomanjkanje slovenskih verskih knjig. Kar se je med ljudmi ohranilo skozi protireformacijsko dobo, so še vedno skrbno skrivali po skrinjah in so se jih posluževali samo pri svojih verskih obredih po privatnih hišah. Pastorjem jih niso zaupali, ker so ti kot „prosvetljeni racionalisti" trdili, da iz njih veje „stari duh", ki ni v skladu z novo smerjo luteranske cerkve. Tako so bile leta 1790. za oskrbo 250 protestantskih duš zagoričke cerkvene občine na razpolago samo štiri slovenske biblije, dva nepopolna Nova testamenta, dva izvoda psalmov, tri pesmarice in dva katekizma. Cerkvena občina bi bila rada zamašila to vrzel, bila pa je presiromašna, da bi zmogla stroške za tiskanje novih knjig.

Tudi v tej zadregi je že omenjeni pastor Steinhäuser poskušal slovenskim protestantom pomagati. Dosegel je, da je mejni grof Ausbaški podaril 82 goldinarjev za tisk slovenskega Novega testamenta. S tiskom pa se je zavleklo in ko je Steinhäuserja nasledil pastor Knopf, je ta zahteval tiskanje slovenskega katekizma, češ da je bolj potreben

kot pa Novi testament. Ker ni mogel najti sposobnega prevajalca, je tudi ta načrt propadel, nakar je bil denar Ausbaškega mejnega grofa predan podkloštrskemu dvornemu sodniku „za potrebe zagoričke evangeljske cerkvene občine“.

Več sreče je imela zasebna iniciativa. Že leta 1784. je član zagoričke cerkvene občine, Peter Pinter, kočar iz Bekštajna, na lastne stroške in „skus perpushanje Zaesarske Oblasti“ dal ponatisniti koroškemu narečju prilagojeni Dalmatinov slovenski molitvenik iz leta 1584. Izšel je pri Kleinmayrju v Celovcu pod naslovom *Kristianske / BUKVIZE, / v'katereh sa hishne gospodarje inu / gospodinje, tudi sa druge/ stanove stareh inu / mladeh ludi / MOLITVE / se naidejo / is / PSALMOU / vkup sbrane*. Med ljudstvom se je hitro razširil in sodeč po izvodih v evangeljskem župnem arhivu v Plajberku je bil tudi mnogo rabljen, čeprav mu „prosvetljeni“ nemški pastorji niso bili naklonjeni. Ni dosti manjkalo, da bi ga zadela usoda slovenskih protestantskih knjig v protireformacijski dobi.

X.

Prosvetljeni protestantizem je začel tudi z resnimi poskusi ponemčevanja zagoričke evangeljske cerkvene občine, kar se mu je kljub odporu polagoma tudi posrečilo. Zaradi jezikovnih težav in drugih razlogov je nemška evangeljska cerkvena oblast „prišla do prepričanja“, da ne more iti dalje po starem in da je treba vršiti celotno dušebrižništvo v zagorički cerkveni občini samo v nemščini. Ker „stari vindišarski trmoglavci“ niso hoteli o tem nič slišati, so poskusili najprej z otroki. Pastor Knopf je jemal otroke iz Zagorič in Sovč s seboj v Podklošter, kjer jih je v tamkajšnji šoli poučeval v veronauku nemško. Vendar njegov trud ni dosegel pričakovanih uspehov. Pod vplivom staršev so tudi otroci vztrajali „pri starem“.

Ker je slovenski konservatizem koreninil v stari generaciji tajnega slovenskega protestantizma iz dobe protireformacije, so skušali s pregovarjanjem „spraviti ljudi k pameti“, tj. pridobiti jih za nemško bogoslužje. Sklicevali so jih na sestanke, pri katerih so razgovori trajali često do sedem ur. Ko pa so tudi ti napori ostali brez uspeha, je evangeljska cerkvena oblast za leto dni ukinila bogoslužje v Zagoričah. A tudi ta ukrep ni upognil slovenskih protestantov. Segli so po samopomoči ter kot nekoč v težkih časih sami brez pastorja vršili po starih navadah verske obrede v slovenščini.

Tedaj se je evangeljski senior Gotthardt iz Arriacha obrnil za pomoč na posvetno oblast. Prosil je podkloštrskega dvornega sodnika, naj napravi konec temu nevarnemu separatizmu, ki ga po obstoječih „najvišjih predpisih“ ni mogoče trpeti in ki predstavlja za novo evangeljsko cerkveno življenje nemajhno nevarnost. V tej prošnji piše med drugim: „... Privatni sestanki so za državo kakor tudi za v vojvodini Koroški samo tolerirano vero zelo nevarni, kajti že sedaj sta mir in zadovoljstvo Plajberžanov in še bolj celotne slovenske občine zelo kaljena. Zato naj gospod dvorni sodnik kaj primernega ukrene in posta-

vi zavore, da se že mogoče pod pepelom tleča iskra ne bi spremenila v plamteče zublje...“

Podkloštrski dvorni sodnik se za kaj takega ni smatral dovolj močnega in zato je poklical na pomoč še okrožni urad v Beljaku. Ker je Jurij Mešnik namesto pastorja ljudem na verskih sestankih v Zagoričah in Sovčah slovensko pridigal, čital evangelij in molitve iz slovenskih knjig ter celo blagoslavljal in pokopaval, je beljaški okrožni urad ukazal podkloštrskemu dvornemu sodniku, naj pregleda slovenske protestantske knjige, ki jih Mešnik uporablja, ker se trdi, da ni rabil nobene, ki bi spadala pod prepoved cesarja Jožefa II. S tem naj bi bil storjen „konec zakotnemu sestajanju“ v Sovčah in Zagoričah. Ker pa je ukrep proti Mešniku silno razburil slovenske protestante, se je senior Gotthardt osebno napotil v Zagoriče in Sovče, vrnil Mešniku knjige ter se znova začel pogajati s separatisti. Kakor poroča O. Sakrausky, se mu je posrečilo pomiriti in prepričati slovenske protestante; samo trije so po Gotthardtovem odhodu ostali pri starem in še nadalje kalili vzpostavljeni mir. Po njihovi smrti so se duhovi popolnoma pomirili, pristali so na uradno nemško bogoslužje, obenem pa še ohranili svoje nekdanje privatne verske sestanke, na katerih so skupno molili in prepevali po slovensko.

Dveletna francoska zasedba Koroške (1812-1814) in temu sledeče slovensko narodno prebujenje pri slovenskih protestantih v Zagoričah in okolici nista zapustila nobenih sledov. Ljudje so se že privadili nemškemu bogoslužju in otroci so uživali izključno nemški šolski pouk. Kljub nemškemu veronauku novih generacij, iz katerih je bil že izrinjen duh tajnega slovenskega protestantizma, pa so se ob sobotah in nedeljah še dolgo časa vršili čisto slovenski in nato deloma tudi dvojezični domači verski sestanki. Še leta 1856. so ob nedeljah, če ni bilo pastorja, ki je od nekdaj pa vse do danes prihajal v Zagoriče samo petnajstkrat na leto, čitali iz že omenjenega prepisa slovenskega prevoda Spangenbergove Postile. Mnogo let je bil cerkveni bralec častitljivi starec Jurij Arih. Bil je pravi mojster v čitanju slovenskih in tudi nemških tekstov. Pri svojih pridigah je vešče in brez težav iz nemščine prevajal v slovenščino. Priznal pa je, da mu je to mogoče samo iz starih nemških knjig, ker so nove zanj preučeno pisane. Pastor Pavel Cholewa piše v svojem letnem poročilu za 1897. leto: „Večji del evangelikov (v Zagoričah) svetkuje nedeljo z domačo pobožnostjo, pri kateri se krepi iz spisov in knjig iz reformacijske dobe. Cerkveni obisk je zelo dober in skoraj vsi odrastli pripadniki občine se vidijo pri službi božji.“ Večina knjig, ki so jih rabili pri domači pobožnosti, je bila ob prelomu stoletja že nemška. Pa tudi nemški duh je že globoko prodrl med nekdaj trmoglave slovenske protestante zagoričke evangeljske cerkvene občine tako, da se je v začetku našega stoletja dvojezičnost umaknila nemščini. Ko je bil zagorički prezbiterij ob vizitaciji superintendenta Heinzmanna ob prelomu stoletja vprašan, če je v Zagoričah potreba po slovenski službi božji, je odgovoril, da te potrebe ni.

Poleti leta 1856. so bile v molilnici v Zagoričah blagoslovljene orgle, ki jih je zgradil Slovenec Jožef Grafenauer iz Brda pri Šmohorju, v septembru 1899 pa zvonovi v novo zgrajenem zvoniku molilnice, ki je tako postala prijazna „cerkvica na griču“, na zunaj slična bližnjim katoliškim cerkvicam.

Z zmago nemščine v zagorički evangeljski cerkveni občini je ta zašla večkrat v hude krize, ki so ogražale njen obstoj. Leta 1909. so se Zagoričani odločili za priključitev beljaški evangeljski župniji in to predvsem zaradi prometnih težav s Plajberkom. Do tega pa ni prišlo, ker v Beljaku niso hoteli ustreči želji po pogostejši službi božji v Zagoričah. Tako so do danes ostali pod Plajberkom.

XI.

Pri pisanju pričujočega spisa sem se naslanjal v glavnem na podatke, ki sem jih dobil pred leti (1961) od današnjega evangeljskega župnika v Plajberku Oskarja Sakrauskega, ki sem ga osebno obiskal. Pri njem sem dobil na vpogled tudi vse v spisu omenjene slovenske protestantske tiske in prepise, ki jih hrani evangeljsko župnišče v Plajberku, in tako tudi edini znani izvod slovenskega protestantskega katekizma iz leta 1580. Marsikaj sem si pri njem zabeležil, še več pa fotografsko posnel. Tako npr. tudi celo evangeljsko župnijsko kroniko, ki jo v spisu večkrat citiram.

Obiskal sem tudi Zagoriče, kjer mi je bil z informacijami rad na roko tamkajšnji evangeljski cerkveni skrbnik Georg Josef Platzer, potomec starega slovenskega protestantskega rodu Placerjev. Z njim in njegovo ženo, ki je katoličanka, sem se razgovarjal po slovensko. Pokazal mi je skromno notranjost zagoričke protestantske cerkvice z lepimi Grafenauerjevimi orglami in oltarjem, na katerem stoji prižnica. Takšni oltarji so danes silno redki in jih je mogoče najti samo še v kakšni cerkvi v Nemčiji.

Za izpopolnitev svojih zapiskov sem črpal še iz sledečih del:

H. Braumüller, *Geschichte von Kärnten (Celovec 1956)*. — *Das grosse Erdbeben zu Villach anno 1348* (Beljak 1948). — K. Ginhart, *Millstadt am See* (Celovec 1954). — B. Grafenauer, *Boj za staro pravdo* (Ljubljana 1944). — H. Hermann, *Handbuch der Geschichte des Herzogtums Kärnten* (Celovec 1843). — F. Ilwoff, *Der Protestantismus in Steiermark, Kärnten und Krain* (Gradec 1900). — *Koroški zbornik* (Ljubljana 1946). — J. Loserth, *Die Reformation und Gegenreformation in den niederösterreichischen Ländern* (Stuttgart 1898). — A. Maier, *Kirchengeschichte von Kärnten* (Celovec 1951). — G. Mecenseffy, *Geschichte des Protestantismus in Österreich* (Gradec 1956). — H. Michor, *Geschichte des Dorfes Feistritz a.d. Gail* (rkp.). — E. Nussbaumer, *Geistiges Kärnten* (Celovec 1956). — M. Polzer, *Chronik von Arnoldstein* (rkp.) — M. Rupel, *Drugi Trubarjev zbornik* (Ljubljana 1952). — M. Rupel, *Slovenski protestantski pisci* (Ljubljana 1934). — O. Sakrausky, *Agoritschach* (Celovec 1960). — P. Santonino, *Reisetagebücher 1485-1487* (Celovec 1947). — St. Singer, *Kultur- und Kirchengeschichte des oberen Rosentales* (Kapla 1935). — *900 Jahre Villach* (Beljak 1960).

Odnos Slovencev do Jugoslavije[1]

Srečko Baraga

A

Moderna pedagoška /pa tudi psihološka/ znanost posveča mnogo več truda kakor nekoč vzgoji otroka v predšolski dobi. Posredno — s pomočjo bodoče matere seveda — ga skuša vzgajati celo v predrojstveni dobi, ker išče že v tej dobi zaplodke, ki so navadno vzroki mnogim poznejšim pojavom. In kar velja za posameznika, velja tudi za družbo, za narod.

Takoj se nam vsiljuje vprašanje, ali smo jugoslovanski narodi, namreč Slovenci, Hrvatje in Srbi tudi imeli kakšno predrojstveno in predšolsko narodno vzgojo, ker je treba, kakor sem že prej omenil, že v tej dobi iskati zaplodke, ki so postali vzroki raznih razumljivih pa tudi nerazložljivih pojavov v naši narodni zgodovini. Če pa hočemo na stavljeno vprašanje kolikor mogoče pravilno odgovoriti, moramo najprej ugotoviti, kdaj smo Slovenci, Hrvatje in Srbi postali narodi.

Po mojem mnenju postane ljudstvo narod takrat, kadar začne zavestno ustvarjati trajne kulturne vrednote. In ena teh vrednot je tudi narodnost, ki je pa le skupek drugih osnovnih vrednot, to so jezik, književnost, umetnost, gospodarstvo, politika itd. Jasno je, da te kulturne vrednote ne smejo biti last samo posameznika ali skupin ali posebnih slojev, temveč mora val kulture zajeti široke plasti ljudstva, potem začne ljudstvo res živeti kot narod.

Da si ustvarimo pravilno sodbo o naši preteklosti in sedanjosti, moramo poseči nekoliko nazaj, da bi zasledili vse zaplodke, ki so bistveno vplivali na razvoj naše narodnopolitične zgodovine. Ugotoviti moramo silnice, ki so pospeševale, in tiste, ki so ovirale razvoj, ki nas je privedel do ustanovitve zemljepisne, upravne, gospodarske in politične tvorbe, ki smo jo imenovali „Država Srbov, Hrvatov in Slovencev“ in jo pozneje prekrstili v „Jugoslavijo“. Povezali smo se res v skupno državno enoto, nismo se pa zlili v enotno narodno, kulturno, gospodarsko in politično skupnost. Vsi trije narodi smo ohranili različne bis-

---

[1] To predavanje sem imel v okviru Slovenske kulturne akcije v Buenos Airesu dne 21. avgusta 1965 zvečer. Vse, kar sem moral zaradi omejenega časa v predavanju opustiti, sem v rokopisu za tisk dodal in ga izpopolnil z vsemi do danes znanimi novimi in meni dostopnimi viri.

tvene svojstvenosti, ki so nas ločile pred sto in več leti prav tako, kot nas ločijo še danes. Vkljub vsem umetnim poskusom integralnosti in unifikacije smo še vedno tri različne duše. In zakaj?

Svetozar Pribičević navaja v svoji knjigi "Diktatura kralja Aleksandra" na str. 9. in 10., da je "Veliki rat ujedinio srpska, hrvatska in slovenačka plemena Južnih Slovena" v eno državo iz osem različnih državnopravnih enot, z desetimi različnimi zakonodajami. Prvič je zmota v besedi plemena namesto narodi in drugič je to površno gledanje na vzroke neskladanja in nesporazumevanja treh različnih narodov. S takimi dokazi so opravičevali svoja nasilna politična dejanja razni neodgovorni politiki in koristolovci. Problem je težje narave.

I.

Vsi trije jugoslovanski narodi imamo že od rojstva nekatere posebne fiziološke znake in tudi različne psihološke lastnosti. Tekom zgodovine smo podedovali več razdružljivih kot pa družljivih duševnih prvin. Nismo imeli prav nobene ne predrojstvene ne predšolske skupne narodnopolitične vzgoje. Priposestvovali smo toliko tujih duševnih elementov, da so nam te vsiljene lastnosti skoraj zabrisale pravo podobo naše narodne duše in bistvo našega narodnega značaja.

Ves problem jugoslovanstva, t.j. sožitja Srbov, Hrvatov in Slovencev izvira iz pravilnega pojmovanja narodne individualnosti in pa iz pravičnega odrejanja vseh pravic, ki izhajajo iz tega pojmovanja. Če hočemo pravilno dojeti pojma: narod-narodnost, ne smemo segati dalj kot v začetek 19. stoletja oziroma v dobo Napoleonovega posega v svetovno zgodovino. Poglejmo sedaj, kako smo se Slovenci, Hrvatje in Srbi izoblikovali v tem razdobju v posebne kulturne in politične narode. Zasledujmo ta razvoj po točkah, ki najbolj označujejo narodno individualnost.

1. V verskem življenju smo se Slovenci presnavljali iz mračnega in asketskega janzenizma v veselo versko življenje, ki se je pozneje preoblikovalo v bučne, na zunaj zelo razgibane katoliške shode. V drugi polovici 19. stoletja sta posebno poživljala versko življenje pri Slovencih prizadevanje za sodobnost in pa bojna oblika odločujočega posega na vsa področja javnega udejstvovanja, zlasti v kulturi in politiki.

2. Kar se tiče umetnosti, zlasti književnosti, smo se Slovenci dolgo borili z zamudništvom in šele v drugi polovici 19. stoletja smo skušali v vseh panogah umetnosti doseči raven zapadnoevropske umetnosti, posnemajoč jo oblikovno in snovno, tako da smo preko primitivnih zasnutkov na domačnosti slonečih idej razvili tujim vplivom dostopne in ob njih rastoče umetniške ustvaritve, poudarjajoč bolj kvaliteto kot kvantiteto. Od tod izvira nekako nesoglasje, ki se še danes opaža, med slovensko realnostjo in tujim idealizmom. Za vso slovensko umetnost je značilno lirsko prevladujoče občutje, ker nam za ustvarjanje velikih epskih del manjka velikih zgodovinskih dejanj.

3. Slovensko gospodarstvo je imelo v sebi kal narodnega siromaštva, ker je bilo 80% pridobitne zemlje last tujih veleposestnikov ali cerkvenih oblasti, vendar pa smo se Slovenci, ko smo preživeli po prestanku obveznega tlačanstva dolgo dobo liberalističnega gospodarskega oderuštva, dokopali do znosljivega domačega gospodarskega

udejstvovanja in razvili zelo dobro urejeno kreditno in konsumno zadružništvo v trdem boju z nadmočnim raznarodovalnim germanskim kapitalizmom. V gospodarstvu so morali Slovenci biti hud in neenak boj za narodni obstanek.

4. V splošni oliki in omiki smo Slovenci dosegli v 19. stoletju zelo visoko stopnjo, ker smo zaradi našega neborbenega značaja zelo dostopni tujim vplivom. Posnemajoč v marsičem druge razvite narode smo, kar se tiče splošne omike, krepko korakali skoraj v isti vrsti z Nemci in Čehi, a prav gotovo smo prednjačili pred Italijani in Madžari, čeprav nam niso dovolili visokih šol.

5. V politiki smo Slovenci napravili najbolj svojstveno pot med vsemi južnoslovanskimi narodi. Do leta 1848. skoraj apatični, otopeli, patriarhalno vladani in sinovsko poslušni smo se v drugi polovici 19. stoletja spustili v borbo med mladini in starini, po letu 1880 pa smo razvili strašen, v zgodovini mnogih narodov skoraj brezprimeren kulturni boj, ki je privedel Slovence do nepomirljive ločitve duhov, ta pa se je spremenil ne samo v idejno nasprotje, temveč celo v osebno sovraštvo. Posledice tega političnega sovraštva smo bridko občutili v nedavno preživeti državljanski vojni. V domačem političnem boju se nismo mogli nikdar popolnoma otresti dvostranskega političnega sistema, ki se je že v začetni dobi razvil v grobo obliko političnega boja, če že ne v naravnost surovo. Iv. Hribar navaja v III. delu svojih "Spominov" na str. 20. izjavo dr. Kreka, ki je klical Slovence v „boj na nož" proti slovenskim liberalcem, dr. Šušteršič pa je rekel: „Rajše Nemca ko liberalnega Slovenca". In I. D. v "Zborniku" ze leto 1964. na str. 161 pa navaja, da je dr. Tavčar v Črnomlju govoril, „naj se katoliške volilce odpošlje s krvavo glavo nazaj, to nečedno drhal v farovške hleve in farovške svinjake, iz kojih so na dan prihrumeli".

Borili smo se za čitalnice, šolstvo, splošno volilno pravico in eno železniško progo, nismo pa razvili velikih narodnopolitičnih zamahov. Kri je tekla malokdaj in v narodnoobrambnem boju s tujci smo bili prisiljeni na počasni umik, zgubljajoč obrobne narodne pozicije. Ker smo zgubili že zelo zgodaj svojo državno samostojnost, nismo nikdar vodili samostojne državne politike, spretno smo nihali med narodnozgodovinskimi pravicami in politično realnostjo.

Sledimo razvoju Hrvatov po istih točkah in bomo ugotovili:

1. Pri Hrvatih ni versko življenje nikdar zavzelo tako rigorozno asketskih in dogmatičnih oblik kot pri Slovencih. Vera ni imela nikdar odločilnega vpliva ne v kulturi ne v politiki. Važno je bilo narodno stališče višje duhovščine s Strossmayerjem na čelu. Versko življenje je bilo bolj v skladu s človeško naravo.

Slovenska suha verska dogmatičnost je v marsičem posledica verskih bojev z razumskim protestantizmom, pri Hrvatih pa prevladuje čustvena stran; morda se čuti tu tudi vpliv sosedstva s pravoslavjem in muslimanstvom. Zanimivo je, da se pri Hrvatih ni mogla nikdar uveljaviti katoliška politična stranka, kakor se je to zgodilo pri Slovencih in v nekaterih zapadnoevropskih državah sploh.

2. V umetnosti, posebno v književnosti, so se Hrvatje bolj kot Slovenci naslanjali na bogato ustno in pismeno izročilo, ki sega daleč v preteklost. Manj kot Slovenci so sledili tujim vzorom. Iz zemljepisnih in kulturno zgodovinskih razlogov so razvili bolj epiko kot liriko. V vseh panogah umetnosti so Hrvatje bolj obširni kot Slovenci, pa bolj

izraziti v kvantiteti kot kvaliteti, ampak s precejšnjo časovno prednostjo.

3. V gospodarstvu so se Hrvatje veliko bolj razlikovali od Slovencev kot od Srbov. Imeli so širše ozemlje, a manj zaokroženo kot Slovenci, zemljepisno pa ugodnejše pogoje kot Srbi in Slovenci. Vkljub navideznemu zemeljskemu bogastvu je bilo ljudstvo revnejše kot pri Slovencih, ker so imeli večino zemlje v posesti domači in tuji veleposestniki, trgovina in industrija pa sta bili skoraj izključno v rokah tujega elementa. Na drugi strani jih je ogrožal na severu brutalni madžarski gospodarski pritisk, na jugu pa italijanski. Zaradi teh in podobnih vzrokov Hrvatje niso nikdar dosegli ne v zasebnem ne v zadružnem gospodarskem udejstvovanju tiste stopnje narodno gospodarske sproščenosti, kot so si jo ustvarili Slovenci.

4. V kulturi in znanosti so Hrvatje v 19. stoletju dosegli zelo visoko stopnjo, ker so dosegli najvišje znanstvene ustanove, zato je Zagreb postal za nekaj časa kulturno in znanstveno središče, v splošni omiki in oliki pa so Hrvatje sicer korakali pred Srbi, a močno zaostajali za Slovenci.

5. Hrvatsko politično življenje v 19. stoletju je bilo zelo razgibano, narodno-zanesenjaško, zelo razvito, manj socialno in manj ljudsko kot pri Slovencih, ker ga je večinoma vodila „pokvarena gospoda“, kakor je menil St. Radić. Glavna gonilna sila hrvaškega političnega delovanja je bil poleg narodnosti historizem. Čeprav so bili Hrvatje idejno zelo razcepljeni, niso doživeli takega kulturnega boja kot Slovenci, „klerikalna“ stranka se pri njih ni mogla usidrati. Ker so Hrvatje zelo romantično razpoložen narod, veliki individualisti in za strumno organizacijo težko dovzetni, se slovensko in hrvaško politično gibanje vkljub skupni narodni ogroženosti nikdar ni moglo konstruktivno vskladiti, razen pri vinskih napitnicah seveda. Med Hrvati in Srbi iz Srbije pa je bilo vkljub hrvaško-srbski koaliciji še manj realnih stičnih točk kot s Slovenci, ker so jih bolj ločili kot družili identični, a ne razčiščeni narodni interesi. Vkljub tem dejstvom pa ne smemo pozabiti, da je jugoslovanstvo, bodisi kot narodnokulturni bodisi kot narodnopolitični pojem, zraslo na Hrvaškem in je imelo svoje težišče in torišče vse do 1918. leta največ na Hrvaškem.

Kakšen pa je bil razvoj Srbov v istem času?

1. Versko življenje pri Srbih ni bilo niti enako niti podobno slovenskemu ali hrvaškemu. Po vsebini in po obliki se je razvijalo v 19. stoletju prav tako tradicionalno, monotono in patriarhalno kot stoletja poprej. Vera ni imela nikdar ne kulturnobojnega značaja ne političnega vpliva na javno življenje. V kolikor se je sploh čutil vpliv vere v politično državnih poslih, se je ta vršil vedno v skladu s tradicijo, osebno in hierarhično. Pravoslavna duhovščina ni nikdar imela svoje politične stranke. Vera ni imela nikjer v javnem življenju odločilne besede, cerkev je bila prej podrejena državi kot pa narobe.

2. Umetnost je imela pri Srbih zelo bogato tradicijo, zlasti je bilo bogato ustno izročilo v književnosti. Vendar pa, ker je bila srednjeveška umetnost last privilegiranih stanov, niso Srbi v 19. stoletju, ko so se začele narodno prebujati široke množice, nadaljevali tam, kjer je srednji vek nehal, ampak so se skušali prav tako kot Slovenci in Hrvatje oploditi z zapadno evropsko kulturo. Vsekakor pa je zgodovinski razvoj vzrok, da so vplivi vzhodnih kultur (vključno

ruskoslovanska) začrtali močne sledove v vseh vrstah njihovih umetniških ustvaritev. Dve dejstvi sta pri Srbih posebno značilni:

Prvič, Srbi, ki so v svoji burni zgodovini doživeli mnogo velikih narodnih dejanj in šli skozi mnoge junaške boje, niso v 19. stoletju ustvarili velikega zgodovinskega romana in ne velikih dramskih del.

In drugič, čeprav so se vsi slovanski narodi stoletja in stoletja trudili in borili, da si ustvarijo skupno narodno, kulturno in politično središče, ki naj bo obenem tudi zemljepisno in državnoupravno središče, sta vendar Ljubljana in Zagreb postala kulturno in politično središče Slovencev oziroma Hrvatov mnogo prej kot Beograd Srbov. Beograd je postal kulturno in politično središče Srbov med vsemi slovanskimi narodi kot zadnji. Pravzaprav pa Beograd nikdar ni mogel zbrati okoli sebe vseh Srbov, kaj šele drugih jugoslovanskih narodov. Prav zaradi tega dejstva je Beograd trpel v prejšnji Jugoslaviji in še danes trpi na nekakšnem manjvrednostnem kompleksu in se je posluževal in se še poslužuje sile, ker hoče postati izključno kulturno, upravno in politično središče vseh jugoslovanskih narodov.

3. V gospodarstvu so Srbi pokazali v 19. stoletju zelo slab napredek. Zemljepisno stisnjeni na majhen prostor, narodno še ne popolnoma osvobojeni, s slabimi prometnimi zvezami in sredstvi, zasidrani v družbeno patriarhalnost, stalno zaposleni s političnimi boji, nedovzetni za moderno gospodarstvo, prepuščeni še bolj kot Slovenci in Hrvatje na milost in nemilost oderušnemu „zelenaštvu“, ki je ubijalo vsako gospodarsko podjetnost, so bolj skrbeli za vsakdanje potrebe, kot da bi se posvečali velikopoteznim gospodarskim načrtom. Res je, da so Srbi živeli pod silnim gospodarskim in političnim pritiskom sosednjih velesil, je pa tudi res, da je imela njihova slaba gospodarska podjetnost svoje korenine v podedovanem azijskem hedonizmu, drugič pa v širokogrudnosti ruskega dvora. Za zadružno gospodarstvo niso imeli nobenega smisla. V gospodarstvu so se kazale in se še danes kažejo med Slovenci in Srbi velike razlike. Srbe je šele huda carinska vojsna z Avstrijo zdramila iz gospodarskega mrtvila.

4. V splošni omiki in oliki so Srbi v 19. stoletju daleč zaostali za Slovenci, ker so bili preveč zaposleni z obrambnimi vojnami. K ustvarjanju srbske kulture so tudi nekateri Slovenci doprinesli precejšnji delež.

5. V vseh naštetih točkah se Srbi močno razlikujejo od Slovencev in deloma tudi od Hrvatov, toda najbolj svojstveno rast pa kažejo v politiki, v kateri pravzaprav tiči leglo vseh nesporazumov med Srbi, Slovenci in Hrvati. Namreč srbska, v 19. stoletju izoblikovana politična miselnost, ki se je ves čas Jugoslavije pojavljala v odnosu do Slovencev in tudi Hrvatov enotna in strnjena, ni samo posledica časa in kraja, temveč je tudi izraz fizičnih in psihičnih posebnosti srbskega življa. Še se niso popolnoma osvobodili, a so že začeli ostro politično borbo z eno dinastijo. In ko so odstranili to, so razvili enako borbo z drugo dinastijo in, ko so se rešili te, so zopet poklicali prejšnjo, s katero so se pa ponovno spustili v boj na življenje in smrt. V vseh borbah z dinastijama in tudi v strankarsko političnih bojih so se vedno posluževali skrajnih sredstev: orožja in sile. Ta način politične borbe pa je zlezel Srbom tako v meso in kri, da se je niso mogli nikdar odreči in so z njo leta 1941 pokopali celó državo.

Iz teh in podobnih razlogov se Srbi niso mogli nikoli popolnoma podrediti discipliniranemu, organiziranemu politično strankarskemu življenju. Za resnično, zapadnoevropsko politično demokracijo Srbi niso bili niti vzgojeni niti dostopni.

II.

V kratkih obrisih smo razčlenili zgodovinsko rast človeškega elementa, ki je ustvaril pojem narodnosti in se izoblikoval v narod na tistem prostoru, ki smo ga imenovali Jugoslavijo. Kaj pa čas in razmere na tem prostoru v isti dobi?

Zdravo presojanje zgodovinskih dogodkov, ki so se dogajali na tem prostoru v 19. stoletju, nas privede do zaključka, da so ti torej izoblikovali slovenski, hrvatski in srbski narod, ne pa jugoslovanskega naroda in ne jugoslovanske narodnosti. Tako jugoslovanstvo, ki so ga razglašali in ga morda še razglašajo nekateri ultranacionalisti, nima ne letnice rojstva niti kraja rojstva. Tavalo je in še tava med nami kot nekakšno nezakonsko dete. Če bi kdo trdil, da izhaja jugoslovanstvo iz panslavizma, ne sme prezreti zgodovinskega dejstva, da je panslavizem posnetek pangermanizma, ki se je rodil iz odpora proti Napoleonu. Jugoslovanstvo ni torej sin ali hči panslavizma, ki je imel vedno bolj kulturni kot .politični značaj. Če bi res bil panslavizem tudi politični, zemljepisni in državnopravni pojem slovanskih narodov in bi imel edini program združevati Slovane, potem bi se bili morali Poljaki in Rusi združiti — po vzgledu Jugoslavije seveda — v Severoslavijo, Čehi in Slovaki pa morda še Lužički Srbi v Zapadnoslavijo. Kar se pa ni zgodilo, ampak je prišlo do prisiljenega zedinjenja, zlasti tam, kjer nista bila oba partnerja enako močna, in je torej močnejši s silo „osvobodil“ slabšega.

Tudi tisti možje, ki so prvi izustili besedo jugoslovanstvo, niso imeli v mislih takega jugoslovanstva, ki bi pomenilo opustiti vse narodne svojstvenosti posameznih narodov in utopiti se v množici drugega številnega naroda. Jasno pa je, da so se nekateri Slovenci in Hrvatje prav pod vplivom panslavističnih idej želeli združiti v neko večjo in močnejšo državno tvorbo predvsem iz narodnovarnostnih razlogov, ker sicer bi se lahko združili tudi z neslovanskimi narodi. Če hočemo torej razčistiti pojem „zedinjenja“ Jugoslovanov, ne smemo mešati definicij „združitev“ enakopravnih narodov z zlitjem ljudstev v nov amalgamiran narod. Praktično je šlo in gre še vedno za enakopravno sožitje jugoslovanskih narodov, ne pa za brezpogojno podrejenost. Če torej s tega stališča presojamo zgodovinske dogodke, ki so se zvrstili v 19. stoletju na južnoslovanskem ozemlju, bomo uvideli, da zgodovinska pot ni šla vedno skladno in tudi ne premočrtno k jugoslovanstvu.

Pred letom 1848. je omembe vreden samo nastop ilirizma, ki pa ni bil nikak predhodnik jugoslovanstva, kakor smo vedno po naročilu dokazovali v šolskih nalogah. To gibanje je vkljub vsem narodno bobnečim zborovanjem ohranilo narodno kulturni značaj, zato ni moglo pritegniti v svoj krog niti Srbov še manj pa Slovencev. Ostalo je omejeno samo na manjši del jugoslovanskega ozemlja. Ima pa ilirizem precejšnji kulturnozgodovinski pomen ter je književno in jezikovno združil Hrvate, Slovencem dal črkopis, vzbudil narodno zavest tudi pri drugih južnoslovanskih narodih, čeprav samo pri višjih narodnih

plasteh, vendar ni pa politično razgibal širokih plasti naroda, ker mu je manjkalo praktične in idejne politične vzgoje širokih množic v jugoslovanskem smislu. Že izbira zgodovinsko neutralnega imena ni bila posrečena. Kako slabo je bilo to gibanje politično zgrajeno, se je pokazalo potem: ko je bil njegov voditelj samo malo osumničen nečistih denarnih računov, je bilo konec voditeljeve slave in konec gibanja. Ilirizem torej ni šel premočrtno k jugoslovanstvu.

Leto 1848. je zrevolucioniralo vse evropske narode in je politično zdramilo tudi jugoslovanske narode, zlasti v Avstro-ogrski monarhiji. Takrat so se odprle Slovencem, Hrvatom in Srbom velike možnosti za ustanovitev samostojnih državnih tvorb. Žal, da je prišlo leto 1848 mnogo prezgodaj za vse avstro-ogrske Jugoslovane, ker še niso bili politično prebujeni, bili so neenotni in neorganizirani, državnopravno pa popolnoma na zgrešeni poti, sicer ne bi Jelačić hudiča z Belcebubom izganjal. Resnica je, da smo tudi južni Slovani doživeli zelo nemirne čase, sklicevali razne narodne skupščine, postavljali narodne zahteve, bili zelo krvave boje, a v glavnem le z Madžari. Nismo pa uničili monarhije in nismo izvojevali narodne svobode in k državnopravnemu jugoslovanstvu se nismo niti za korak približali.

Pač pa je v tej kratkotrajni dobi naše narodne pijanosti in idejne zmedenosti sledila huda reakcija germanstva, ki je v sporazumu z Madžari leta 1867 postavilo avstro-ogrske južne Slovane pred gotovo dejstvo dualizma. Tako smo postali samo še predmet razpravljanja, ne pa subjekt pogajanja. To dejstvo je južne Slovane nekoliko streznilo, kajti sledile so razne reakcije med južnimi Slovani. Leta 1868 so dosegli Hrvatje zasilni sporazum z Madžari, 1870 se je vršil v Ljubljani sestanek slovenskih, hrvaških in srbskih političnih voditeljev, ki so se izrekli za nekak „jugoslovanski“ program, leta 1871 je izbruhnila na Hrvatskem. Kvaternikova „Rokavička buna“,[2] leta 1873 je prišla na vrsto dopolnilna pogodba med Hrvati in Madžari, toda vsi ti dogodki, ki so se v glavnem vršili na nekakem parlamentarno političnem polju, so bili le uvod v mnogo hujša dejanja, ki so prenesla narodno politično borbo popolnoma neopazno na teren.

Leta 1875 je namreč izbruhnil v Hercegovini in nato še v Bosni upor, katerega so podpirali tudi Srbi. Odločilno je sodeloval pri uporu Petar Mrkonjić, poznejši kralj Peter.

Svetozar Pribičević navaja v svoji knjigi „Diktatura kralja Aleksandra“ na str. 202 izjavo Srba, dr. Medakovića, ki je bil predsednik Hrvatskega sabora do konca Avstro-Ogrske, kjer pravi: “Pa vi ne znate, da je Petar vodio austrijsku politiku.“ Srbska vlada je zahtevala od srbskih prvakov v Bosni, da ostanejo mirni, “da Avstro-Ugarskoj ne pruže nikakav povod za okupaciju. Petar Karadjordjević

---

[2] Upor je začel zaradi strašnega ogorčenja Hrvatov proti Madžarom (neugodna „Nagodba“ iz leta 1868), zanašajoč se na turško in francosko pomoč, Evgen Kvaternik 8. oktobra 1871, a že 11. oktobra ubit od lastnih ljudi. S to ponesrečeno akcijo je Kvaternik škodil vsem južnoslovanskim narodom v Avstro-ogrski, ker se je baje cesar Franc Jožef nagibal k federativni ureditvi države, kar je pripravljal predsednik vlade grof Hohenwarth, a je moral 27. oktobra odstopiti, ker je Madžar Andrassy spretno prikazal to „buno“ cesarju kot slovansko sovražno dejanje proti dvoru. Glej I. Jukić „Pogledi na prošlost, sadanjost i budučnost hrvatskog naroda, London 1965.“ str. 38. Dvomim, da bi bil Franc Jožef naklonjen trializmu.

nije vodio računa o tome već je izazvao bunu baš na avstrijskoj granici, u okolini Bosanskog Novog i Kostanjice, pored vašeg rodnog kraja, gde je bilo središte ustanka, snabdevanog sa austrijske teritorije oružjem, municijom, hranom i novčanim sredstvima. Verujete li, da bi Austro-Ugarska trpela to, da joj taj ustanak nije išao na ruku?"

Zaradi neredov je Avstrija izsilila leta 1878 v Berlinu mandat za zasedbo Bosne in Hercegovine in je od 29. julija do 20. oktobra to zasedbo po težkih bojih res izvršila. To dejanje Avstrije je bilo pa samo en člen v verigi nemške osvajalne politike "Drang nach Osten".[3]

Na ta način je Avstrija ujela v past tiste Srbe, ki so sledili Petru Karadjordjeviću in upor podpirali, Hrvate in Slovence pa je zapeljala v slepo ulico, kajti šele zasedba Bosne in Hercegovine je dala jugoslovanski državnopravni ideji konkretno obliko in pravo vsebino. Za Srbe je to pomenilo osvoboditev vseh Srbov in združitev pod vodstvom pravoslavnega Beograda, za nas Slovence in Hrvate, ki smo takrat še zelo nihali med legalnostjo, monarhizmom, katolicizmom na eni strani in romantičnim jugoslovanstvom na drugi strani, pa je pomenilo, da bi se osvoboditev in združitev vseh južnih Slovanov mogla izvršiti pod vodstvom katoliškega Zagreba. Tedaj in tako se je torej rodila diferenciacija jugoslovanskega državnopravnega programa, še predno se je izvršila njega realizacija. In prav ta diferenciacija je glavna ovira, da ne pride do popolnega sporazuma na kulturnem in političnem polju.

Zdi se, da se vsi jugoslovanski narodi niso točno zavedali, kaj pomeni ta poseg Avstro-Ogrske na Balkan. Niso predvidevali, da mora priti nujno do spopada med imperialističnim germanstvom in ogroženim jugoslovanstvom. Čeprav so posamezniki slutili, da se pripravlja odločilni spopad, vendar ni nihče mogel točno napovedati niti oblike niti časa spopada. To velja zlasti za Dunaj in za Budimpešto. Za avstro-ogrske Jugoslovane je nastopilo težko politično vzdušje, nekakšna suha doba, doba notranjega političnega prerivanja in majhnih narodnoobrambnih bojev. To velja zlasti za Slovence, ki ne moremo pokazati celo drugo polovico 19. stoletja niti enega velikega političnega ali narodnoobrambnega dogodka. V glavnem smo se borili z Nemci za večino v deželnem zboru, za šolske koncesije, za kakšno železnico, za enako in splošno volilno pravico, enkrat smo celo imeli 12 let slovenskega deželnega predsednika, tuintam še kakšne drobtinice, in to je bilo vse.

Usodnejše pa je bilo, da smo Slovenci izvedli popolno ločitev duhov tako na kulturnem kakor na političnem polju. Ta strankarsko politična borba nas je narodnoobrambno samo slabila, kajti obe stranki, liberalna in klerikalna, sta se od časa do časa sporazumevali z Nemci, kakor je pač narekovala trenutna situacija. Leta 1896. se je

---

[3] Zasedba Bosne in Hercegovine po Avstriji je bila jasen dokaz, kako naivno so mnogi južnoslovanski politiki v Avstro-ogrski upali (pri Hrvatih zlasti Strossmayer in Rački, pri Slovencih pa vsi liberalci), da nas bo osvobodila Rusija. I. Jukić pa piše na str. 42 prav tam, da sta se sporazumela prav ruski zunanji minister Gorčakov in avstrijski zunanji minister Andrassy, da prideta Bosna in Hercegovina pod Avstrijo, Rusija pa bi morala dobiti odškodnino v Besarabiji in Dardanelah.

ustanovila v Ljubljani tudi „jugoslovanska socialno-demokratična stranka“, ki pa v slovenskem političnem boju ni nikdar igrala pomembne ali odločilne vloge. Slovenci smo ohranili ta politični dualizem tudi v Jugoslaviji, čeprav nam je prinesel več škode kot dobička. To so bile žalostne posledice kulturnobojne politične delitve. Pravzaprav smo med vsemi slovanskimi narodi edinstven primer take ostre ločitve duhov. Vzrok temu je bil antiklerikalni tabor, ki se nikdar ni mogel izoblikovati v več trdnih samostojnih političnih strank, ki so v usodnih trenutkih zanemarile svoj gospodarski, socialni in narodni program, kadar je bilo treba „udariti po klerikalcih“.

Po drugi strani se pa tudi s svojim jugoslovanskim programom nismo premaknili z mrtve točke. O kakšnem konkretno političnem načrtu ne more biti ni govora, idejno pa smo plavali še vedno v panslavizmu, pomešanem s primesmi ilirizma. Značilna je bila idejna nejasnost in praktično politična neenotnost.

Po letu 1848 so se nekateri javni delavci navduševali za cirilico in “dijalekat-serbski, koji je u lepoglasju jednak italijanskome”, kakor piše Erjavec na str. 33 v knjižici “Slovenci in Srbi”, povzeto po “Novicah” z dne 10. I. 1849. In na str. 39 isti avtor citira Levstikove verze iz soneta Črnogorcem:

“Iz vas pričel se bode zarod novi,
mladika ste, iz ktere presejani
cvetli nam bodo južni spet rodovi.”

In Levstik je edini leta 1867 opozoril, „da jugoslovensko pitanje nije i nikada ne može biti kulturno, nego samo političko i državnopravni“, str. 48 prav tam.

Proti opuščanju slovenskega jezika je leta 1869 zopet nastopil Fr. Levec na dijaškem kongresu 4. septembra, rekoč: “napustiti slovenački jezik i početi pisati na hrvatskome, bila bi pogibelj za naš narod, a političko ujedinjenje sa Hrvatima — barem za sada — naša nesreća.” In dalje pravi: “U sadašnjim prilikama ne može se ni misliti na kakvu jugoslovensku kraljevinu. Ako se hoćemo Slovenci na jugu sa kim ujediniti, onda se ujedinimo sa Srbima, jer mi Hrvatima ništa ne verujemo.“ Str. 54 prav tam.

In leta 1861 je bil mnenja Einspiller: “Kod dogadjaja, koji se pripremaju na jugoistoku, čejo igrati Srbi jednu od glavnih uloga”. Str. 43.

Kongres nekaterih manj važnih srbskih, hrvaških in slovenskih politikov 1. in 2. decembra 1870. v Ljubljani ni razjasnil “jugoslovanskega programa“, ker je Srb dr. Miletić menil v „Zastavi“, da je “ujedinjenje neostvariva iluzija” v rednih razmerah. “Slovence će verovatno skoro uzeti Prusi, pa neka oni sami gledaju, kako će se održati.“ Misli, dokler ne bo prišlo do končnega obračuna med Nemci in vsemi Slovani z Rusijo na čelu.

Na take izjave so morali tudi Slovenci reagirati, čeprav umerjeno. In Josip Jurčič je prišel 1871 do prepričanja, da gre samo za to, ali bo bodoči center jugoslovanstva Zagreb ali Beograd.

Dne 2. in 5. marca 1878 je Slovenec tudi reagiral na srbsko rezerviranost, češ da nas Srbi „neće da priznaju ni za svoju braću, a ne misle, koliko ih mi nadmašujemo u prosveti y civilizaciji... Baš uvidžavnost, da Srbi u kulturnom pogledu zavise o nama, oživiće ponovo ilirsku ideju... Ilirizma bez Slovenaca nema, jer bi se Srbi i Hrvati

uvek svadjali i Slovenci bi imali zadaću da nekako posreduju“. Zaključuje Slovenec, da bi morala Avstrija „ustrojiti“ Ilirijo od Beljaka do Trebinja in od Osjeka do Kotora, ki bi sčasoma pritegnila v to skupnost še „srpsku kneževinu“ (prav tam, str. 87).

Višek politične zmešanosti in needinosti slovenskih politikov pa je izjava dr. Tavčarja leta 1882 v Zagrebu na neki prireditvi “Kola”, ki jo navaja Erjavec na str. 99. svoje knjige: “Naša /slovenačka/ zemlja po svojoj istoriji i po istorijskom pravu samo je komad Hrvatske. Mi Slovenci nemamo ništa protivu toga, ako se i sa kulturnog i literarnog vidika ne govori o dva naroda nego samo o jednom, to jeste o hrvatskom.” Torej politična modrost popolnoma v stilu dr. Starčevića, da smo Slovenci planinski Hrvati. Nemogoče je razumeti, kako je mogel tako izjavo dati voditelj druge slovenske politične stranke in slovenski pisatelj obenem. Jasnejši je bil dr. Krek, ki je 20. maja 1899 zapisal v Slovencu: „Opet i opet dolazim... ovako dragoj mi ideji jugoslovenskog ujedinjenja, jer drukčije ćemo još dugo živeti sadašnji ciganjski život.“ Prav tam, str. 106.

Tudi na Hrvaškem se ni v zadnjem četrtletju 19. stoletja prav nič izkristalizirala jugoslovanska politična miselnost, nasprotno je pridobival na moči in vplivu dr. Starčević s svojo velehrvatsko tezo. S tem je odbijal ne samo Srbe, temveč tudi Slovence. Notranje politično so se začeli Hrvatje cepiti bolj kot Slovenci in bolj kot Srbi. Tudi imenovanje za bana Ivana Mažuranića od 1873-1880 ni prineslo Hrvatom bitnih narodnih koristi. Z nastopom grofa Khuena Héderváryja kot bana leta 1883. pa se je začelo politično izigravanje na škodo Hrvatov, kar je povzročilo ogorčenje, tako da so leta 1895 dijaki sežgali v Zagrebu madžarsko zastavo, leta 1902 pa so uprizorili še izgrede proti Srbom. Lahko se trdi, da je bila ideja jugoslovanskega zedinjenja pri Hrvatih ob koncu 19. stoletja na najnižji točki.

V času, ko so se začele prebujati ljudske množice in se je začela utrjevati pri Slovencih in Hrvatih narodna zavest in je bil dosežen znaten napredek na kulturnem, socialnem in političnem polju, je bila Srbija šele na pol osvobojena na zunaj, v večni borbi s Turki in od leta 1870. še z Bolgari in po 1878 v stalni nevarnosti pred Avstrijo, obenem pa zapletena v težke notranje politične boje z obema vladajočima dinastijama. Na zunaj se je borila za narodno, na znotraj pa za osebno svobodo. Pri Slovencih in Hrvatih je bila prišla v navado krilatica, da je Srbija jugoslovanski Piemont. Popolnoma neopravičeno. Srbija iz zunanjih in notranjih obzirov ni mogla prav nič doprinesti k uresničenju zedinjenja jugoslovanskih narodov. S previdno državno politiko Obrenovićev je 1867 dosegla popolno neodvisnost, leta 1882 se je proglasila v kraljevino. Zato pa je moral Milan Obrenović, da si zagotovi podporo Avstrije in da utrdi osebni režim, skleniti z Avstrijo leta 1884. trgovsko pogodbo, obenem pa še tajno konvencijo, v kateri se glasi člen 2.: “Srbija se obavezuje, da neće trpeti političke, verske i druge smutnje, koje bi polazeći sa njenog zemljišta išle protiv Austro-ugarske monarhije, podrazumevajući tu Bosnu i Novopazarski Sandžak.”

In člen 4. te konvencije pa določa: “Bez prethodnog sporazuma s Austrijom, Srbija neće pregovarati o političkim ugovorima, niti takve zaključivati s kojom stranom državom, i neće pustiti na svoje zemljište stranu vojsku, bilo redovnu, ili neredovnu u vidu dobrovoljaca”. Knez Milan je domačinom in tujcem vedno govoril, “da je

lud svaki onaj koji na Bosnu misli, jer Bosna je za nas definitivno izgubljena". S tem je Srbija priznala okupacijo Bosne in Hercegovine po Avstriji in vsaka misel na zedinjenje jugoslovanskih narodov se je oddaljila za mnogo let. Srbija ni nikdar uradno postavila na dnevni red združenje Slovencev in Hrvatov s Srbijo. Vršili so se sicer razni obiski manj važnih političnih osebnosti, dijakov in kulturnikov iz Ljubljane v Beograd in obratno, vršili so se razni sestanki, toda ostalo je le pri sentimentalnih obljubah narodne zvestobe in pri obojestranskih napitnicah — tako se je postopalo tudi s Hrvati — nikdar pa ni nihče sprožil vprašanja, kako si zamišljamo zedinjenje Slovenci, kako Hrvati in kako Srbi in kako se bo to zedinjenje praktično uresničilo. Res je, da so nekateri posamezni Slovenci celo pobegnili v Srbij, in to ne iz materialističnih razlogov, ter so se tamkaj tudi uveljavili. Slovensko kulturno in politično javno mnenje je budno spremljalo vse dogodke in pojave, ki so se dogajali v Srbiji. Oči zavednih Slovencev so bile vedno uprte v Srbijo, nasprotno se pa Srbi niso bogvekaj zanimali za Slovence, medtem ko smo imeli s Hrvati vsestranske stike, čeprav nismo njihove politike vedno odobravali. Lahko trdimo, da nas je konec 19. stoletja zalotil brez vsakega idejnega in praktično političnega programa, ki bi vodil v zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev.

III.

Prehajam sedaj na osnovni stavek tega predavanja, t.j. "Odnos Slovencev do Jugoslavije" ob Spominih Sv. Pribićevića, dr. Vl. Mačka, Iv. Meštrovića, dr. Mil. Stojadinovića in ob Studiji dr. Ante Smith Pavelića o dr. Trumbiću, upoštevajoč vse najnovejše vire in drugo zelo obsežno slovstvo, ki se nanaša na problem zedinjenja Srbov, Hrvatov in Slovencev. Upoštevanja je vredna tudi knjiga Milana A. Fotića "Izgubljeni put", ki je sicer prežeta jugoslovanske oziroma velesrbske miselnosti, a zelo temeljito obravnava nespametno početje 27. marca. Važen je tudi dnevnik grofa Ciana. Sploh pa so zadnjih deset let italijanske in nemške revije objavile mnogo gradiva, ki zadeva tudi Jugoslavijo.

Pet po vsebini, obliki in obsegu različnih knjig, ki so vredne, da jih temeljito proučimo in se ob mnogih navedenih dejstvih ali osebah zamislimo, če morda le ne smemo iskati vzrokov naših neuspehov samo drugod, ampak da smo tudi sami krivi naše narodne usode. Žal da je med izseljenci vse premalo zanimanja za to vrsto književnosti. Posledice preživete narodne tragedije in vpliv novega okolja nas ovirajo, da ne najdemo pravega odnosa do zgodovinske dokumentacije neposredne preteklosti. Zdi se, da tudi doma ni veliko bolje, ker v 4. številki „Sodobnosti" 1965 na strani 315. toži komunistični ideolog: „Nekoliko pozno bomo spoznali, da je treba misliti tudi na povečanje zgodovinske proizvodnje, če nočemo zdrsniti z ravni naroda."

V naši književnosti je precejšnja vrzel, kar zadeva politično in kulturno zgodovino, zlasti kar se tiče spominov. Zdi se, kakor da se sramujemo drug drugega, kadar pišemo osebne spomine, ali pa je to znak pomanjkanja velikih zgodovinskih dogodkov. Narodi, ki ne odkrivajo svoje zgodovine in je ne znajo pravilno ceniti, izpodkopujejo temelje svojega obstoja. Preteklost nam je ključ za bodočnost.

Dela, ki jih tu upoštevam, se zelo razlikujejo drug od drugega, ker so nastala v različnih časih, krajih in z različnim namenom. Nekako v isto vrsto spadata Pribičević in Stojadinović, ker sta oba po slogu zelo osebna, brezobzirna, udarna; imata za tarčo vsak svojega monarha, Pribićević kralja Aleksandra, Stojadinović pa kneza Pavla. Oba udrihata po svojih nasprotnikih neprizanesljivo. Pribićević je namenil svojo knjigo vsemu svetu in Francozom ter Čehom, ki da so krivi Aleksandrove diktature, ker jo podpirajo. Stojadinović piše tudi za vse, toda predvsem za srbski narod, „iz kojeg je ponikao i za čije se dobro i blagostanje neumorno i predano borio celog svog veka, do poslednjeg daha".

Študija dr. Pavelića o Trumbiću in Spomini Meštrovića so namenjeni predvsem Hrvatom in Jugoslovanom. Obe knjigi sta po slogu umerjeni, tehtni, nepristranski pri opisu dogodkov kakor tudi oseb. Pavelić, ki ima bolj poljudno znanstvene ambicije, je obširen, presenetljivo izčrpen, ker daje vtis, da je upošteval vse dosegljive vire v inozemstvu, in skuša biti do skrajnosti objektiven do vseh osebnosti, ki jih navaja. Meštrović pa gleda vse dogodke in osebe s subjektivnega stališča, ima živahen in prijeten, a nekoliko dialektično pobarvan dalmatinski stil. Preseneča pa s svojimi ocenami, kadar govori o osebnostih, katere so bile s strani politične javnosti izpostavljene ostrim napadom in obdolžitvam, češ da so krive vseh nesporazumov med jugoslovanskimi narodi. Npr. o Pašiću pravi na str. 6.: „U istoj knjizi na mnogo mjesta je mnoga krivica pripisana Nikoli Pašiću, čemu on osebno nije bio toliko kriv, koliko njegova okolina." Izmed vseh teh knjig so Meštrovićevi Spomini najbližji literarnim ustvaritvam trajne umetniške vrednosti.

Dr. Maček je namenil svoje „Spomine" angleško govorečim čitateljem. To dejstvo daje knjigi neko posebno vrednost, rekli bi, neko mednarodno pomembnost, toda obzir do te javnosti pa omejuje sproščenost pripovedovanja, tako da se zdi, da je avtor opustil ali zamolčal marsikaj, kar bi naše čitatelje zanimalo. Pripoveduje jasno, preprosto in presenetljivo objektivno.

Milana A. Fotića „Izgubljeni put" se povsem razlikuje od omenjenih Spominov, vendar pa je do sedaj najbolj izčrpna in najbolj objektivna razprava o komediji, ki so jo uprizorili dne 27. marca 1941 neodgovorni ljudje. Škoda, da je brez potrebe nekoliko razvlečena in preveč velesrbsko pobarvana.

V glavnem začenjajo vsi avtorji z opisovanjem in pripovedovanjem spominov ob prelomu 19. v 20. stoletje, le Pribićević in dr. Maček posegata prav kratko v zgodovino Hrvatov in Srbov.

O Slovencih in slovenskih problemih pišejo vsi omenjeni avtorji zelo skromno, le tedaj, kadar zaradi točnosti ali popolnosti pripovedovanja ne smejo izpustiti slovenskega imena, osebe pa samo tiste, ki nujno in pomembno posegajo v razvoj dogodkov.

Zgodovina Jugoslavije je pravzaprav prava klasična žaloigra z zelo obširnim prologom, ki sega do leta 1918. Iz prologa je nujno treba omeniti nekaj dogodkov, ki so bili pravi spodbudni momenti za vse južnoslovanske narode. Vendar pa moramo razlikovati med dogodki, ki so se razvijali v 19. stoletju, in onimi, ki so se odigravali v 20. stoletju. Vse naše kulturno in politično delovanje pri Slovencih, Hrvatih in Srbih je bilo v 19. stoletju prežeto z romantičnim navdušenjem, nejasnim optimizmom, polnim vere v slovansko bratoljubje.

Nasprotno pa je 20. stoletje nastopilo s kruto stvarnostjo in materialistično politiko brezobzirnih metod. Svetovno politično vrenje je hitreje dozorevalo kot pa pripravljenost južnoslovanskih narodov. Slovenci smo sicer fizično ostali nekako ob robu, izven središča, t. j. fokusa mednarodne napetosti, toda duhovno pa smo bili tudi v vrtincu svetovnih nasprotujočih si sil. Slovenci smo bili ob teh dogodkih bolj opazovalci kot sodelujoč in odločujoč faktor. Za vse južnoslovanske narode velja, da niso prav doumeli, kaj bo povzročila zasedba Bosne in Hercegovine po Avstriji leta 1878. Zlasti niso računali, da bo politična kriza na Balkanu v prihodnjih tridesetih letih dosegla že vrhunec in nas zalotila idejno in organizacijsko nepripravljene za kakršenkoli skupni nastop, ker so bili tako Slovenci, kakor Hrvatje in Srbi vse preveč zaposleni s svojimi notranjimi problemi.

Leta 1903, je srbska častniška zarota ubila svojega kralja Aleksandra Obrenovića, ne iz narodno obrambnih, ampak iz politično svobodoljubnih razlogov. „Slovenski narod“, ki je še aprila 1903. objavil vest, da se Srbija nahaja na pragu usodnih dogodkov, je po umoru kralja vzkliknil, da je želja vseh, „da bi Srbija srečno prebredla to krizo in da bi iz krvi Obrenovićev izrasla mir in sreča za ta narod in za to državo, ki ima tako važno nalogo na slovanskem jugu“.

Kakšna idejna jasnost in modrost! Kdaj je še kateremu narodu ali državi prelita kri prinesla srečo in mir?

Tudi Hrvatje so se zganili in so se 3. oktobra 1905 z reško resolucijo izjavili za podporo Madžarom v borbi proti Avstriji pod pogojem, da dobe oni iste pravice kot Madžari. Toda že naslednje leto jih je madžarska opozicija pustila na cedilu, ker se je sporazumela z Dunajem. In 5. oktobra 1908 je avstrijska vlada priključila Bosno in Hercegovino pravno Avstro-Ogrski. S tem dejanjem je Avstro-Ogrska jasno povedala vsem južnoslovanskim narodom in vsemu svetu, da ona misli jugoslovansko vprašanje rešiti enostransko in samo v svojo korist. Rokavica je bila vržena s strani Avstrije, toda južnoslovanski narodi še niso bili pripravljeni, da bi jo pobrali in se spustili v boj na življenje in smrt. Vsak narod je reagiral po svoje. Slovenci smo odločno nastopili v dunajskem parlamentu in v kranjskem deželnem zboru v korist Srbije. Dr. Šušteršič je že 27. in 28. oktobra govoril na sestanku avstro-ogrskih delegacij, t. j. na skupnem parlamentu, da bo „najboljša garancija za svoboden razvoj Jugoslovanov na Balkanu balkanska federacija. — To vprašanje ni versko, ampak narodnostno.“ Dne 26. novembra je ponovno govoril v dunajskem parlamentu zelo odločno, da se morata Bosna in Hercegovina zediniti z ostalimi južnoslovanskimi pokrajinami „v eno državnopravno telo“. In 22. decembra je dr. Krek v dunajskem parlamentu govoril o priključitvi Bosne in Hercegovine ter izjavil, da Slovenci „osečamo potrebo, da se ostvari velika jugoslovanska država“.[4]

To leto je bilo tudi za Slovence, ki so bili vedno bolj mirni in so se borili v parlamentu le za kakšne drobtinice, za splošno volilno pravico in za šolske paralelke, zelo nemirno, kajti prišlo je do krvavih spopadov med Slovenci in Nemci. Avgusta je bil v Ptuju občni zbor Cirilmetodove družbe, ki so ga nemčurji razbili. Kot protest so Slovenci septembra sklicali v Ljubljani protestni shod, ki se je razvil v prave demonstracije. Ivan Hribar pa je nepremišljeno poklical na pomoč vojaštvo, ki je brez potrebe uporabilo orožje in ubilo dva ne-

dolžna mlada Slovenca — Adamiča in Lundra. Nedolžno prelita slovenska kri se ni dala več zbrisati, sovraštvo do Nemcev je raslo iz dneva v dan.

Tudi na Hrvaškem je avstrijska osvajalna politika izvajala nasilje. Dne 12. decembra leta 1905 je izšel proglas nove politične skupine, ki se je imenovala hrvaško-srbska koalicija, sestavljena iz dveh hrvaških in dveh srbskih strank. Prihodnje leto je ta skupina dobila na volitvah večino poslancev v hrvaškem saboru in jo je obdržala vse do zedinjenja 1918. leta. To seveda ni bilo všeč Avstriji in tudi njenim eksponentom na Hrvaškem, zato je vlada leta 1909 uprizorila v Zagrebu „veleizdajniški proces“ proti 53 Srbom, avstrijskim državljanom, češ da so protidržavni elementi, in naslednje leto so na Dunaju začeli „Friedjungov proces“ proti voditeljem hrvaško-srbske koalicije, češ da so „plačani agenti srbske vlade“. Dokumente o tem je objavil avstrijski zgodovinar Friedjung, a ti dokumenti so bili potvorjeni v avstrijskem poslaništvu v Belgradu. Oba procesa je avstrijska vlada izgubila, kajti v Zagrebu so bile izrečene le redke, brezpomembne obsodbe in le v toliko, da se reši forma, na Dunaju pa so bili obtoženci oproščeni, ker so bili dokazi potvorjeni.

Bogve, če se je avstro-ogrska justica zavedala, da bosta oba procesa propadla stvarno in formalno, a jih je vkljub temu uprizorila. O tem je še premalo dognano, toda dokazano pa je, da jih je avstrijska vlada uprizorila: prvič, da zastraši Hrvate, da se ne vežejo s Srbi in da opuste vsako misel o kakšnem zedinjenju Južnih Slovanov, drugič je dala Srbom razumeti, da jih bo imela za protidržavne elemente, če se bodo kakorkoli vezali s Srbi iz kraljevine Srbije, in tretjič, kar je bil tudi avstrijski glavni cilj, da odvrnejo pozornost vsega sveta od aneksije Bosne in Hercegovine in opravičijo vse ukrepe proti Srbiji, ki so dejansko sledili v naslednjih šestih letih. Zato je seveda Avstrija oba procesa riskirala. Pa tudi dejansko je imela precej uspeha s svojo grožnjo, ker se je hrvaško-srbska koalicija spremenila iz začetkoma revolucionarno antimadžarsko razpoložene stranke v

---

[4] Priključitev Bosne in Hercegovine k Avstriji je povzročila pri Slovencih, Hrvatih in Srbih razburjenje in pobitost. Srbija in Črna gora sta celo malo zarožljali, tako je marca 1909 grozil izbruh vojne. I. Jukić piše na str. 65, da je bral v dunajskem državnem arhivu že tiskan cesarjev manifest narodom, kjer se ta opravičuje, zakaj je bil prisiljen začeti vojno s Srbijo. To vojno je preprečil odgovor ruskega zunanjega ministra Izvoljskega, ki ga je dal dne 23. marca 1909 nemškemu kanclerju von Bülowu, da Rusija priznava priključitev Bosne in Hercegovine k Avstriji; sicer pa bi bila Nemčija dala proste roke Avstriji. Poleg tega so Rusija, Anglija, Francija in Italija pripravile odgovor, ki ga je morala Srbija 30. marca poslati na Dunaj in je obljubila, da bo vodila do Avstrije politiko sosedstva. Ta umik Srbije (in Rusije tudi), je bil posledica popolne vojaške nepripravljenosti Rusije in pa nesrečna politična poteza Gorčakova leta 1878. No, svetovna vojna je bila odložena samo za šest let. Toda med Slovence, Hrvate in Srbe pa je aneksija postavila nov kamen spotike in nas še bolj razdvojila zato, ker Srbija zaradi nove državnopravne pripadnosti Bosne in Hercegovine ni mogla več računati, da ju bo narodno osvobodila izpod turškega jarma, pri Slovencih in Hrvatih pa je sedaj dobivala jasnejšo obliko ideja nove državne tvorbe južnih Slovanov pod avstrijskim žezlom. Tudi tukaj ima svoje korenine rivaliteta med Srbi in Hrvati.

zelo poslušno, „novomadjaronsku stranku“. Od leta 1913 do 1918 je bila koalicija „madjarska službenica u Hrvatskoj“.

Čeprav so Slovenci in tudi nekateri Hrvatje v teh letih delovali in govorili v prid Srbije, ne smemo prezreti dejstva, da se ni ne v tej ne v drugačni obliki niti na političnih sestankih niti na kulturnih in slavnostnih prireditvah nikjer in nikdar jasno izpovedalo načelo, da se hočemo Slovenci in Hrvatje združiti s Srbi iz Srbije v eno, samostojno državo. Vedno se je izražalo le načelo, da se hočejo Jugoslovani združiti v okviru avstro-ogrske monarhije, kar je celo liberalna stranka 1913 poudarila v svojem proglasu. In 20. oktobra 1912 sta VLS in Hrvatska stranka prava dali izjavo, „da tvorijo Hrvati in Slovenci narodno celoto in da hočejo delovati... za edinstvo, pravico in svobodni razvoj hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije“. Ravno tako je bila ideja trializma brez vsake podlage, ki se je razširila pod vtisom Ferdinandovega vedenja do Madžarov, ki pa ni imel nobenega smisla niti simpatij za Južne Slovane. To kaže samo naivnost slovenskih politikov. Pa tudi Pribićević pravi na strani 20. in 21. svoje knjige, da „su šefovi koalicije bili uverjeni, da više netreba težiti na kakvoj reorganizaciji Austro-Ugarske, da bi svaki probražaj Monarhije bio štetan za Hrvate i Srbe u nacionalnom pogledu, jer bi to učvrstilo Monarhiju i tako sprečilo ujedinjenje Južnih Slovana. Prema tome, njihova parola je bila: što gore, to bolje.“

Kraljevina Srbija pa v tem času ni mogla prav nič storiti proti Avstriji, ker v Rusiji, ki je bila zelo oslabljena zaradi rusko-japonske vojne 1903 in raznih revolucij 1905, ni dobila nobene opore, pač pa je morala priznati leta 1909 aneksijo Bosne in Hercegovine in princ Djordje se je moral odpovedati prestolu v korist mlajšega brata Aleksandra. V Srbiji sta se sicer osnovali dve organizaciji, nacionalna revolucionarna „Srpska narodna odbrana“ in tajna, že prej organizirana „Crna ruka“, ki je imela načelo „ujedinjenje ali smrt“. Obe organizaciji sta imeli močan vpliv na notranjo in zunanjo politiko. In Srbiji ni kazalo drugega kot čakati boljših časov, Avstrija pa kljub svoji perfidni politiki ni našla še vzroka za oborožen nastop proti Srbiji, čeprav je že 3. novembra 1908 avstrijski vojaški list pisal: „Borba sa Srbijom in Crnom Gorom je neizbežna. što dalje odlažemo, tim ćemo je skuplje platiti.“ Tako je Avstrija sicer dobila že drugo rundo, ni pa še dobila zadnje runde.

Toda mednarodna situacija je dozorevala sama po sebi. Leta 1911. je ohromela in zastarela Turčija izgubila v boju z Italijani Tripolis, kar je bilo znak za balkanske države, da je nastopil čas, da zahtevajo od Mladoturkov izvršitev člena 23. berlinske pogodbe, da se razdeli evropska Turčija na štiri avtonomne dele pod krščanskim guvernerjem, čemur se je Turčija, podpihovana od Avstrije, uprla in tako je prišlo do prve balkanske vojne, ki je izbruhnila z vojno napovedjo Črne gore 8. oktobra 1912 in 17. oktobra še Srbije, Bolgarije in Grčije.

Avstrija in Nemčija bi bili to vojno preprečili, če ne bi računali na gotovo zmago Turčije. Rusija pa je zvito preko svojega poslanika v Belgradu vrgla v diplomatski zbor parolo „désintérressement“, ki so jo vsi diplomati sprejeli. Zgodilo pa se je, da so krščanske

države zmagale in pognale „bolnika“ v Azijo in rešile stoletja pereče vzhodno vprašanje v svojo korist.

Priznati je treba, da je Srbija v balkanskih vojnah igrala v političnem oziru in na bojnem polju odločilno in prvo vlogo, ki pa ji je kljub zmagi prinesla mnogo nevšečnosti, katerih posledice še danes čuti. Prvič, ko je bil po drugem uspešnem napadu na Turčijo 30. januarja 1913 le sklenjen mir v Londonu 30. maja, so Srbijo brez vojne napovedi napadli Bolgari, ki so bili na reki Bregalnici premagani. Končno je bil 10. avgusta 1913 sklenjen mir, toda Srbiji je prinesel nepremagljivo sovraštvo Bolgarov, smrtno sovraštvo Avstrije, preprečenje tako zaželenega dostopa do morja z ustanovitvijo samostojne Albanije. Srbija je ostala po zaslugi avstrijske in nemške diplomacije in preslabe podpore Rusije odrezana od morja. Vrhu vsega tega pa je zemljepisno povečana Srbija mislila, da je ona poklicana, da osvobodi Južne Slovane in jih združi pod vodstvom Beograda. Tu je pa leglo vseh današnjih sporov, ker so mnogi slovenski in hrvaški politiki, čeprav so samo navidezno poudarjali združitev Južnih Slovanov v okviru avstro-ogrske monarhije, bili prepričani, da se morajo Jugoslovani zediniti pod vodstvom Zagreba. Vkljub zmagi kristjanov balkanske vojne niso zadovoljivo rešile ozemeljskih zahtev niti niso razčistile narodno političnih problemov. Kakor je pokazala zgodovina, so se vsa vprašanja odložila na ugoden čas.

Balkanska vojna je bila ne samo v Srbiji, temveč tudi pri drugih Južnih Slovanih zelo popularna, Slovenci so nudili Srbom ne samo moralno, temveč tudi materialno in dejansko pomoč, v kolikor so to smeli in mogli, kajti avstrijska vlada je budno pazila na vsako gibanje, ki je šlo Srbiji v korist. Ne smemo pozabiti, da Srbija v balkanski vojski ni uživala podpore ruske diplomacije, kakor je pričakovala, zlasti ko se je borila za izhod na morje preko Albanije. Pašić je moral v razdobju po balkanski vojni in pred začetkom svetovne vojne dvakrat v Rusijo. Po prvem obisku se je vrnil zelo slabe volje, kakor poroča Meštrović v Spominih na str. 33-35, ker so ga v Rusiji „ozbiljno upozorili, da ničim ne izaziva Germane, pa čak da to poruči i Srbima prijeko“. Po drugi vrnitvi iz Petrograda pa se je vrnil bolj zadovoljen kot prej, ker je prej mislil, da bo šele mladina doživela „potpuno oslobodjenje i ujedinjenje cijeloga naroda, a sad sam počeo vjerovati, da bih i ja to mogao doživjeti“.

Ko je zasnubil za prestolonaslednika carjevo hčerko, ni presenetil carja, ki je bil mnenja, da je morda prezgodaj govoriti o tem, pač pa je rekel Pašiću:

„Mene je strah, da će nas Germani iznenaditi. Oni su, po svim izvještajima potpuno spremni, a Francuzima treba još dvije godine, a nama pet, da dovršimo naoružanje.“

Zato je tudi Pašić potožil Meštroviću, „da se i on boji, da će Avstrijanci požurivati sukob... Zadržite sve ovo za sebe, ali kako skoro odlazite, imajte ovo na umu, te, ako bi se znaci pokazali, upozorite glavne ljude tamo, da se na vrijeme nekuda sklonu, jer se bojim, da će Austrijanci sve pozatvarati i biti okrutni, kako bi obezglavili narod“.

Resnično je uradna Srbija vodila do Avstrije zelo oprezno politiko, ker je tudi ona potrebovala še mnogo let, da se materialno opomore, a kolo časa se je bilo zavrtelo že mnogo prej, toda drugod.

Meštrović nam o tem sporoča na str. 36 dragoceno vest. Ko je bil aprila 1914 povabljen v Rimu pri neki italijanski družini na večerjo, pripravljeno nemškim znanstvenikom na čast, ki so takrat službeno obiskali italijanske kolege, se je razvil po večerji razgovor o politični situaciji in vojnih pripravah. In neki starejši Nemec je v odgovoru italijanskemu tovarišu razvijal misli o vojni strategiji Nemcev, ki da bodo najprej potolkli Francoze in potem „rusku vojnu snagu ćemo lako tući i diktirati mir. To će se morati obaviti nečuvenom brzinom, kroz nekoliko mjeseci, jer mi, s obzirom na naše zalihe ne možemo voditi dug rat.

Francuzi trebaju još dvije godine, da se potpuno naoružaju, a Rusi pet, a oni, Njemci, da imadu toliko toga, da gde im je potreban jedan šaraf, da imadu još dva u zalihi. Medjutim, da su sve uložili u naoružanje, da više ne mogu, pa zato ne smiju više nijedne godine propustiti, jer, kad bi takmacima pustili, da se do kraja naoružaju, oni bi postali potpuno bankrot.

Bez mržnje i podcjenjivanja bilo Francuza, bilo Rusa, sukob je nuždan i neizbježiv. To je matematika. Njemačka snaga je danas tolika, da možemo s punom sigurnosti o sedamdeset po sto računati, da na kopnu možemo tući cijeli svet. Na moru je nešto drugo... Rat će biti težak, ali kratak. To je sve izračunato.

Pod kojim izgovorom će rat početi, stari nije znao, ali tome nije davao ni važnosti, tek je naglašavao, da tekom te godine mora početi.“

Čitajoč to mnenje, vidimo, da vse to, kar je sprožilo drugo svetovno vojno in kar se je v glavah nekaterih „strategov“ kuhalo, ni bilo nič novega, ne Lebensraum, ne Blitzkrieg, ne Kalkul itd. To je torej stara pesem nemške vojne strategije.

Že nekaj let se vrši hud boj med nemškimi zgodovinarji o tem, kdo je povzročil izbruh prve svetovne vojne, še bolj pa seveda, kdo nosi dejansko in moralno krivdo za izbruh prve svetovne vojne. O tem so se mnenja delila. Nekateri zgodovinarji bi radi opravičili Nemčijo. Tako pravi Karl Dietrich Erdman, da prva svetovna vojna ni izbruhnila iz „naturgesetzlicher Notwendigkeit“, ampak da so sokrive oziroma imajo skupno krivdo (eine Art Kollektivschuld) Francija, Rusija, Anglija, Avstrija in Nemčija in vojno bi bile lahko preprečile te velesile za naslednjo ceno: „Österreich, wenn es die serbische Antwort auf das Ultimatum akzeptiert hätte, Russland, wenn es den serbischen Nationalismus hätte fallen lassen; Frankreich, wenn es Russland nicht seiner Bündnistreue auch für diesen Konflikt versichert hätte, England, wenn es eindeutig seine Haltung für den Fall eines europäischen Konfliktes hätte wissen lassen; und Deutschland, wenn es Österreich zurückgehalten hätte.“

To ni izvirno mnenje prof. Erdmana, ker je podobno mnenje izrazil že Lloyd George. In prof. Fischer, ki je glavni obtožitelj Nemčije, pravilno zavrača gornjo trditev, ker pravi: „Nicht jede der europäischen Mächte konnte den Krieg verhindern, verhindern konnte den Krieg nur die Macht, die ihn wollte — sie hätte auf den Krieg verzichten müssen.“

Popolnoma jasno, kriva je samo tista država, ki vojno pripravlja, ogrožene države imajo vendar sveto dolžnost in pravico, da se na ta ali oni način branijo. Prof. Fischer pa pravi dalje: „Deutschland hat im Juli 1914 nicht nur das Risiko eines eventuell über den

österreichisch-serbischen Krieg ausbrechenden grossen Krieges bejaht, sondern die deutsche Reichsleitung hat diesen grossen Krieg gewollt, dementsprechend vorbereitet und herbeigeführt."

S tem je torej znanstveno potrjeno sporočilo Meštrovića, ki sem ga ravno prej omenil, da je bila Nemčija že aprila 1914 oborožena do zob in da je zato vojna morala izbruhniti. Vprašanje je samo, ali je bila Nemčija prisiljena k oboroževanju, ali je bil to samo njen „Griff nach der Weltmacht".

Nujnosti, ki so jo silile k oboroževanju, bi bile: nevarnost francoskega maščevanja zaradi poraza 1870/71 in pa angleško prostorno omejevanje nemške industrijske ekspanzivnosti. Ta dva razloga pa nista bila zadostna, da bi opravičila nemško oboroževanje, kajti leta 1882 je bila sklenjena „Trojna zveza" med Nemčijo, Avstrijo in Italijo in prav gotovo ne iz miroljubnih namenov. Obramba proti tej zvezi je bila „Entente Cordiale" med Francijo in Anglijo leta 1904 in pa pristop Rusije 1907 k „Trojnemu sporazumu". Tekma v oboroževanju se je začela že mnogo let pred izbruhom svetovne vojne.[5]

Morda ne bo odveč, če dodam tu še en del iz tajnega poročila avstrijskega veleposlanika pri Vatikanu z dne 29. julija 1914, ki ga objavlja Sava Kosanović v uvodu Pribićevićeve knjige, izdane 1952. leta v Beogradu, kjer pravi:

„U toku prošlih godina sv. Otac je više puta izrazio žaljenje zašto je Austro-Ugarska propuštala da kazni svog opasnog suseda na Dunavu. Papa i kurija vide u Srbiji rak koji će malo po malo prodreti do srži monarhiju i koji će, ako mu se dade vremena, izgristi ga savsim.

Usprskos svih pokušaja i iskustava što ih je imala kurija sa drugim državama, Austro-Ugarska jeste i ostaja katolička država i najjačji bedem hriščanske vere u ovome veku. Rušenje ovoga bedema značilo bi za cerkvu gubljenje najjačeg položaja u borbi protiv pravoslavlja, to bi značilo pad njezinog branioca.

Zato isto kao što je direktna potreba za Austro-Ugarsku, zbog njezinog sopstvenog opstanka, da ukloni iz ovog sklopa, ako treba i silom, ovo razorno zlo, isto tako je potrebno za katoličku crkvu da učini i odobri sve što se može učiniti da posluži tome cilju."

Nastane takoj vprašanje, v koliko to sporočilo veleposlanika izraža resnično mnenje papeža in kurije. Četudi bi bilo kaj resnice v tem, je po obliki brez dvoma pretirano, če upoštevamo skrajno previdnost vatikanske diplomacije. Navajam ga samo zato, da pokažem, kakšnih kanalov se je posluževal dunajski „Ballplatz", samo z na-

---

[5] Modri nemški kancler grof Bismarck piše, da je leta 1879 sklenil obrambno pogodbo z Avstrijo samo zato, da prepreči avstrijske avanture na Balkanu, zlasti proti Srbiji, kar bi izzvalo Rusijo in zaplelo Nemčijo v vojno z njo. Zato je tudi z Rusijo sklenil 1887 „Rückversicherungsvertrag". Nato se je začela mrzlična vojna medsebojnih pogodb. Važna je bila vojaška med Rusijo in Francijo 1892 in potem še pomorska 1911/12. Anglija je sklenila pogodbo z Japonsko, Nemčijo, Rusijo in Francijo in 1911 arbitražno s Sev. Ameriko. Tudi dva sestanka treh cesarjev (nemški, avstrijski in ruski) za ohranitev miru, prvi 1872 in drugi 1894, nista mogla preprečiti tekmovanja v oboroževanju. Vsekakor je bilo usodno, da je moral previdni in modri Bismarck 20. marca 1890 odstopiti zaradi nesoglasja z nadutim in domišljavim Viljemom II., ki je hrepenel po svetovni nadoblasti in drvel v vojno.

menom, da izzove spopad s Srbijo, katero je imel namen uničiti, potem ko je dobil odobrenje in podporo nemškega zunanjega ministrstva, za katerim sta seveda stala cesar Viljem in nemška vojna moč. Izbruh vojne je torej bil na dlani, čakali so samo na povod.

Povod sta pa dala dva še mladoletna srbska Bosanca, Gavrilo Princip, dijak in srbski nacionalist, ter Nedeljko Čabrinović, tiskar, mednarodni anarhist, oba orodje ali Narodne Odbrane ali črne roke, ko sta v nedeljo dopoldne dne 28. junija 1914 izvršila v Sarajevu atentat na avstrijskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Čabrinović je vrgel bombo brez uspeha, Princip je pa pozneje z dvema streloma iz revolverja ustrelil prestolonaslednika in njegovo ženo vojvodinjo Hohenberg, po rodu češko grofico Chotek.

Ni nobenega dvoma, da je ta dvojni umor v Sarajevu izzval osuplost in zaskrbljenost pri svetovni diplomaciji, toda na dunajskem dvoru ni nihče jokal za Ferdinandom. Meštrović pravi na str. 42 svoje knjige, da mu je ravnatelj obrtne šole Tončić, ki je bil v osebnih stikih z nadvojvodinjo Marijo Jožefo, ko se je vrnil z Dunaja, na obali prišepetal naglo: „Oficielna žalost, a unutra zadovoljstvo. Bio sam kod one dame. U dvoru veselje."

Vsi do sedaj znani viri vedo povedati, da je bila avstrijska vlada opozorjena na nevarnost, ki je pretila prestolonasledniku, in ni prav nič ukrenila proti temu. Poznala je prav dobro, kakšno revolucionarno razpoloženje je vladalo med Srbi v Bosni. Znano je, da se je tudi sam Ferdinand v zadnjem trenutku obotavljal, pa je dobil nalog od samega cesarja, da mora prisostvovati zaključku vojaških manevrov, ki so jih izvajali trije vojaški korpusi: Sarajevo, Dubrovnik in Zagreb. Vse torej kaže, da je bil prestolonaslednik namenoma poslan v Sarajevo, da se dobi „casus belli".

Dr. Milan Stojadinović priznava na str. 65. svoje knjige: „Da su oba atentatora morali imati veze sa našom Narodnom odbranom, ili Udruženjem četnika, ili sa Crnom rukom, to je nama u Srbiji odmah bilo jasno, još pre ma kakve sudske istrage u Sarajevu. Bombe i oružje mogao je dati samo Beograd."

Dalje pravi, da je Princip „na sudu priznao i to, da je neposredno pred atentat došao u Sarajevo iz Beograda, sa namerom, da ubije Franja Ferdinanda i da so mu tajni prelazak preko granice iz Srbije u Bosnu, kod varošice Lešnice na Drini, omogučili srpski državni činovnici."

Jasno, začela se je sodna preiskava. Pred sodišče je prišlo 26 obtožencev, pet jih je bilo obsojenih na smrt na vešalih, oba atentatorja pa zaradi mladoletnosti na 20 let poostrene ječe. Toda proces se je končal šele 29 oktobra 1914. Dunajski „Ballplatz" pa ni čakal na konec sodne razprave, ampak je 23. julija izročil srbski vladi ultimat, ki ga je srbska vlada pod pritiskom ruske in francoske vlade do skrajne možnosti osvojila, le na točko, ki je zahtevala, da avstrijski sodni organi preiskujejo zločin v Srbiji, ni pristala. Avstrijsko zunanje ministrstvo je zato poslalo ne srbskemu zunanjemu ministrstvu, kot je to bila in je še navada, ampak Vrhovni komandi v Kragujevcu tale brzojav:

„Vrhovnoj komandi Kragujevac.

No. 3523. Predato u Beču 28. jula u 11,10 časova prepodne, primljeno u Kragujevcu u 12,50 po podne.

Pošto kraljevska Vlada Srbije nije odgovorila na zadovoljavajući način na notu, koja joj je bila predata od strane austro-ugarskog poslanika u Beogradu na dan 23. jula 1914, to se Carska i kraljevska Vlada nalazi prinudjena, da se sama pobrine za zaštitu prava i interesa i da u tu svrhu pribegne upotrebi oružane sile. Austro-Ugarska se prema tome smatra od ovog trenutka u ratnom stanju sa Srbijom.

Minister spoljnih poslova
Austro-Ugarske
Grof Berchtold."

Tako se je začela kazenska ekspedicija proti Srbiji, ki se je v enem tednu spremenila v evropsko in pozneje v svetovno vojno, kajti na to napoved Avstrije je Rusija 29. julija razglasila mobilizacijo in na to je 1. avgusta Nemčija napovedala vojno Rusiji in 3. avgusta Franciji, nato pa Anglija 4. avgusta Nemčiji.

O tem razdobju je bilo potrebno spregovoriti malo obširneje zato, da ugotovimo, da je bila v to vojno Srbija pahnjena proti svoji volji in uradna Srbija ni vojne niti pripravljala niti z nobenim svojim dejanjem povzročila, kar je Pašiću naročil sam ruski car, kakor poroča Meštrović. Srbija je v balkanskih vojnah izgubila 10% moboliziranih vojakov. Predsednik vlade Nikola Pašić in večina ministrov so bili na deželi na volilni agitaciji, šef generalštaba Radomir Putnik pa se je zdravil v toplicah na Češkem. Ta dejstva pa najbolj jasno dokazujejo, kako nesmiselna, lažniva in zlobna je bila ona krilatica, ki so se je za časa predvojne Jugoslavije posluževali v svoji jezi vsi Srbi, češ da so nas osvobodili. To zgodovinsko laž še celo Fotić ponavlja na strani 34. svoje knjige in to celo begunec in pa v letu Gospodovem 1960., kjer omenja umik čez Albanijo 1915:

„Ovaj naš veliki podvig učinio je, da nam se ceo svet divio, i to je učinilo ne samo da je Srbija uskrsnula, već smo uspeli da oslobodimo svu našu braču i da stvorimo Jugoslaviju".

Če misli tu Foitć le na Srbe v Avstriji, je stvar v redu, čeprav tudi to ni res. Toda če so oni „stvorili Jugoslaviju", kaj smo pa delali Slovenci in Hrvatje? Mi smo se pa tačas praskali po hrbtni strani in čakali, da nas oni osvobodijo. Država, ki hoče koga osvoboditi, pripravlja osvobodilno vojno. Srbija pa se je morala braniti. Torej?

Drugo dejstvo je pa to, čeprav uradna Srbija ni pripravila niti sodelovala pri sarajevskem atentatu, je dokazano, da so pripravljale oziroma sodelovale pri organizaciji atentata neke srbske nacionalistične organizacije in tudi posamezni državni organi. Dr. Stojadinović na str. 63. opravičuje atentat, ker so vsi Srbi „morali shvatiti te manevre i tu posetu kao nepodnošljivo izazivanje. Vrhunac izazivanja bilo je u odredjivanju dana posete Sarajevu: 28 juni, dan Kosovske bitke, najveći srpski praznik". Čeprav je bilo to početje nacionalno razumljivo, ni bilo pa opravičeno, še več, bilo je — kot vsi atentati — politično nespametno, zgrešeno, pravno pa zločinsko dejanje. Prvič, povzročilo je človeško klanje, v katerem smo izgubili Slovani milijone človeških življenj. Drugič, je bil izid vojne vse do 1918 zelo kočljiv. Tretjič, Srbija je prav v tej vojni izgubila svojega najboljšega zaščitnika — „majku, nacionalnu Rusiju". Četrtič je uničilo skoraj polstoletni trud južnoslovanskih nacionalistov v Avstriji. Ne-

sporno drži dejstvo, da se je Avstriji posrečilo z atentatom vzbuditi pri Južnih Slovanih ogorčenje proti Srbiji in vliti svojim vojakom slovanske krvi bojevitost in navdušenje za vojno. Ne da se tajiti, da so se Južni Slovani srdito borili na vseh frontah proti sovražnikom. Tudi politiki so se previdno umaknili v zatišje. Neki slovenski omladinec, poznejši, sicer pošten, pa zelo ponesrečen politik, je ob tej priložnosti brez potrebe zapel:

„S kanoni vas pozdravimo,
Vi Srbi.
Grob hladni vam pripravimo
Ob vrbi."

To pesem je pozneje poslanec Ivan Pucelj uporabil v narodni skupščini kot krilatico v boju proti klerikalcem, češ da je Slovenec pisal leta 1914: „Srbe na vrbe".

Brez dvoma je bila meseca julija 1914 želja po zedinjenju vseh Jugoslovanov pod Srbi na najnižji točki. Pa ne samo pri Slovencih in Hrvatih, ampak tudi pri Srbih v Avstriji in muslimanih v Bosni. O tem piše Svetozar Pribičević, eden najbolj zagrizenih Srbov, na str. 19 svoje knjige, da so vpili nanj in na njegove prijatelje na seji hrvaškega sabora 1914 poslanci dr. Frankove „stranke prava": „Vi ste ubili nadu hrvatskoga naroda". (namreč Franja Ferdinanda). Na str. 120 pravi o dr. Milanu Srskiću, ki je bil eden najvidnejših poslancev radikalne stranke in desna roka kralja Aleksandra pri uvajanju diktature, da je še 8. februarja 1911 govoril v Bosanskem saboru, da se moti tisti politik, ki misli, da bo „oblik Monarhije izložen opasnosti" zaradi aneksije Bosne in Hercegovine, ker se je „pokazao kao izvrsno orudje državnog uredjenja". Ta „dični" Srb je postal član avstrijskega udruženja „Flottenverein" in po umoru Ferdinanda „je u Sarajevu u pratnji drugih rezervnih oficira isukao svoju sablju sa uzvikom: Osvetićemo smrt Ferdinanda i Sofije." Na str. 126. govori podobno in še huje o Otonu Frangešu in Šerifu Arnautoviću. Za ocenjevanje državljanske lojalnosti je pri Srbih menda veljalo pravilo: „Quod licet Iovi, non licet bovi."

IV.

Kadar zagrme topovi, utihnejo ne samo muze, ampak tudi politiki, toda za tak primer si poiščejo previdni in pametni politiki nov teren in novo govorico. Pokazalo pa se je, da nobena južnoslovanska stranka ni imela izdelanega jasnega načrta o zedinjenju Južnih Slovanov. Najmanj, kar bi bile morale ukreniti vse stranke, je: poslati v inozemstvo svoje pooblaščene predstavnike, ki bi zastopali koristi naroda pri svojih zaveznikih. Tako pa Slovenci nismo imeli ob izbruhu vojne prav nobenega politika v inozemstvu, razen nekaj izobražencev, ki so že prej pobegnili v Srbijo; od Hrvatov ni šel v inozemstvo noben vodilni član vladajočih in večjih strank, tisti pa, ki so pobegnili, so bili iz Splita ali iz Reke in še ti so šli slučajno in na svojo odgovornost. Vsi so bili politiki druge in tretje vrste. Meštrović je bil kot umetnik, glavno besedo je imel dr. Trumbić, ki se pa ni mogel znebiti pečata podeželskega advokata med izseljenci. Politično najbolj nadarjen je bil Franjo Supilo, ki je bil kot novinar v inozemstvu poznan iz veleizdajniškega procesa in kot tvorec reške

resolucije. Edini narodni poslanec iz hrvaškega sabora je bil dr. Hinko Hinković. Bilo je še nekaj mlajših ljudi. Splošno je pa vladala med Hrvati samimi popolna neenotnost in nejasnost.

Danes pišejo razni pismouki, kako je ta ali oni politik že pred izbruhom vojne vedel, da bo Avstrijo „razneslo“, da so „avstrijski državniki podpisali Avstriji smrtno obsodbo“, Čehi pa „da so vsi vedeli, da pomeni ta vojna razpad Avstrije“. Če so to res vedeli, zakaj pa potem niso emigrirali takoj ob začetku vojne? Meštrović ve povedati na str. 51. svoje knjige, da je na njihov poziv dr. Smodlaka odgovoril, da si ne upa pobegniti zaradi kopice otrok, dr. Lorković si tudi ni upal iti zaradi otrok, dr. Mile Starčević se je v vsem strinjal, ampak je ležal v sanatoriju, klicali so Pribičevića Svetozara, on pa je bil mnenja, „da se momentalno vodi oportunistična politika s Pešto*m i da se čeka, a vani ne treba ništa da se politički radi, jer je to uloga Srbije*“. In vendar je bilo na dlani, da mora biti torišče jugoslovanske osvobodilne politike v inozemstvu in ne v Avstriji, že zaradi naglega vojaškega sodnega postopka. Že takrat so torej avstrijski Srbi vodili drugačno politiko kot Hrvati. Slovenci pa smo bili sploh brez vsake odgovorne politične glave zunaj, doma so pa vse stranke lojalno sodelovale v dunajskem parlamentu, kakor je tudi „hrvatsko-srpska koalicija“ lojalno sodelovala z Madžari. Četudi je bil kakšen hrvaški ali slovenski politik revolucionarno razpoložen proti Avstriji, je to ohranil strogo tajno samo zase, ker noben važen politik ni bil ustreljen, široke plasti naroda pa niso bile vzgojene v odporniškem delovanju, ampak je res, da so se slovenski fantje hrabro borili z vsiljeno jim puško, za vero, dom, cesarja. Tudi Hrvatje so se hrabro borili za Avstrijo; to dejstvo je spretno izkoristil, da bi diskreditiral hrvaško emigracijo, grof Tisza, predsednik madžarske vlade, „koji je u jednom govoru pohvalio hrvatske vojnike u austro-ugarskoj vojsci zbog njihove svesrdačne hrabrosti u borbi za zajedničku domovinu“.

Ko nas je torej usoda postavila pred neizprosno alternativo: ali - ali, se je jasno pokazalo, da avstrijski Južni Slovani nismo imeli zadostne, ali pa sploh nobene ne predrojstvene na predšolske vzgoje v smislu tistega integralnega jugoslovanstva, ki smo ga pozneje hoteli uresničiti. Nasprotno pa so Srbi v Srbiji imeli dobro politično vzgojo in so šli v boj, da osvobode in združijo vse Srbe v „Veliko Srbijo“. Temu cilju se noben Srb ni nikdar odrekel ne prej ne pozneje. Jasno je torej, da se je v trenutku, ko bi morali začeti praktično reševati zedinjenje Južnih Slovanov v enotno državo, pojavilo popolno nesoglasje v osnovnih problemih narodnega zedinjenja; na eni strani nejasna Jugoslavija, na drugi Velika Srbija. Res je sicer, da je srbska narodna skupščina v Nišu dne 7. decembra 1914 izjavila, da „Srbija postavlja kao svoj glavni cilj rata oslobodjenje i ujedinjenje sve naše neoslobodjene braće Srba, Hrvata i Slovenaca“. Da je bil ta sklep narodne skupščine samo pesek v oči Slovencem in Hrvatom, dokazuje dejstvo, da ga srbska vlada, t.j. Pašić, nikdar ni „notificirala“ pri zavezniških vladah, torej ni ta sklep vezal srbske vlade v ničemer. Pašić je hotel imeti proste roke v zunanji politiki in ni dopustil, da bi ga narodna skupščina nadzorovala, pravtako ni dopustil, da bi se vtikali v zunanjo politiko slovenski in hrvaški emigranti. Bilo je jasno, da bodo zastopniki teh dveh nasprotujočih si idej slejkoprej trčili drug ob drugega.

Tista peščica hrvaških političnih emigrantov, ki se je slučajno znašla v Italiji, torej na najbolj neprimernem prostoru za politično delovanje v korist Slovencev in Hrvatov, ker so nas Italijani dosledno označevali kot Avstrijce, je takoj uvidela, da se je treba nekako organizirati in predstaviti zapadnim velesilam. Brez kakšnega formalnega mandata so setavili memorandum, v katerem so obrazložili zahteve Slovencev, Hrvatov in Srbov v Avstriji. V glavnem so to opravili Meštrović, dr. Trumbić in Franjo Supilo, torej sami Hrvatje. Ker so bili politično nepriznani, jim je omogočil sprejem pri poslanikih srbski odpravnik poslov v Rimu Ljuba Mihajlović, ki je bil prijatelj Meštrovića in naklonjen zedinjenju Južnih Slovanov. Dne 28. septembra 1914 jih je sprejel precej hladno, vendar ljubeznivo francoski poslanik Camille Barrère, naslednji dan pa še angleški poslanik Sir Rennel Rodd, ki je osebno dobro poznal Primorsko in Istro in po imenu Supila in Trumbića, in ruski poslanik Anatolij Nikolajević Krupenskij. Ta je, ljubezniv a nekoliko zmeden, obljubil, da bo Rusija storila vse, kar bo mogla, sprejel memorandum, ga izročil, ne da bi ga sploh pogledal, tajniku Mjasojedevu, ki je rekel, da ga bo odposlal s prvim kurirjem ruski vladi. Memorandum so izročili tudi Mihajloviću za N. Pašića, ki je bil baje zadovoljen ž njim.

Ta prvi uradni stik hrvaških političnih emigrantov s predstavniki francoske, angleške in ruske vlade je bil sicer zelo potreben, ali uspeh tega je bil mršav, vendar pa je prepričal Meštrovića, dr. Trumbića in Supila, da morajo nujno sestaviti nekak odbor, dobiti od doma pooblastila političnih strank, zbrati gmotna sredstva in razširiti svoj krog sodelavcev. Takoj pa so se pojavile ogromne težave.

Ena največjih je bila ta, da je Pašić svetoval, da se mora ta odbor imenovati „hrvatski“ in ne „jugoslovanski“, ker je Srbija priznana zaveznica, zato „je bolje govoriti: proširena ili Velika Srbija“. Kamen spotike je bil že tu in nikdar več ga ni bilo mogoče spraviti s poti, ki je vodila v zedinjenje.

Meštrović pravi, da zaradi tega niso „bili povrijedjeni, ali bili so zbunjeni“. Sestavili so si odbor sedmorice, ki je bil tajen zaradi zasledovanja Italijanov. Ta odbor se ni imenoval začasno ne „hrvatski“ ne „jugoslovanski“. Bolj opazovavec kot član se je udeleževal sestankov Srb, prof. Pavle Popović. Konec leta 1914 je pa Pašič poslal še dva ugledna srbska Bosanca, dr. Nikolaja Stojanovića in Dušana Vasiljevića, ki sta prinesla Pašićevo naročilo, da se ne osnuje „Jugoslovenski Odbor“. Slovencev takrat še ni bilo zraven. Jasno je, da do nekakih stvarnih sklepov niso nikdar prišli, ker je med Srbi in Hrvati zijal prevelik prepad. Srbi so bili vsi za Veliko Srbijo, Hrvatje pa za Jugoslavijo, ker so se bali, da bo sicer zginilo v vsaki drugi državni obliki hrvaško ime, o slovenskem imenu se ni veliko razpravljalo. Dr. Trumbić in sodelavci niso obupavali, ampak so se vrgli še bolj na delo. Odklonili so Pašićevo ponudbo denarne pomoči in so poslali svojega človeka v Južno Ameriko, da med hrvaškimi naseljenci zbira stalne denarne podpore. Ker so kmalu uvideli, da se v Italiji nekaj plete na škodo Hrvatov in Slovencev, so poslali F. Supila v Francijo in Anglijo, da poizve pri svojih prijateljih o nemerah njihovih vlad. Dne 3. oktobra 1914 je prispel v Bordeaux, začasno bivališče francoske vlade, kjer ga je sprejel ruski poslanik grof Aleksander Petrović Izvoljski in pa francoski zunanji minister

Theophile Delcassé. Oba sta bila naklonjena ideji zedinjenja Srbov, Hrvatov in Slovencev, toda v Londonu pa je zadel Supilo na gluha ušesa. Na str. 33 navaja Pavelić iz pisma Meštroviću tole: „Ovdje nas Italija, poput lijepe žene, gadno porazuje, nas Balkance, poludivljake. Još bi Hrvati sami nešto napravili, ali Srbe baš ne vole mnogo.“ Tako smo padli tudi Slovenci v ta sklop „balkanizma“. Supilo je uvidel, da so Angleži pripravljeni hladnokrvno priznati Italiji vse na škodo Južnih Slovanov. še vedno so morali opravljati glavno delo hrvaški emigranti. Svetovna politična situacija pa se je razvijala z veliko naglico v škodo Hrvatov in Slovencev, ki niso imeli v inozemstvu niti pravno priznanega zastopstva in tudi ne izdelanega programa za enotno javno nastopanje, medtem ko so vsi Srbi imeli isti cilj: osvoboditev in združitev vseh Srbov v Veliki Srbiji.

Ko so dr. Trumbić in sodelavci predlagali, da bi bilo dobro, da se organizira iz avstrijskih južnoslovanskih ubežnikov nekaka „legija dobrovoljcev“, so Srbi to vzeli za veliko šalo in, kakor piše Meštrović na str. 52, jim je prof. Pavle Popović zabrusil: „Ako vi, gospodo, uistinu verujete, da bi ti ljudi išli u borbu, a oni neka se jave i stupe pojedinačno u Srpsku vojsku, pa gotova stvar.“ Popolnoma jasno povedano in po tem načelu so se vsi Srbi vedno ravnali: ne dovoliti, da se osnuje kakršna koli samostojna slovensko-hrvaška vojska, katera bi ob ugodni priložnosti morda odločilno prispevala k osvoboditvi Slovencev in Hrvatov in avstrijskih Srbov. Tega niso želeli niti Srbi — zato so tudi nastopile nepremostljive ovire, ko se je pozneje organiziral korpus dobrovoljcev v Rusiji, šele po uporabi sile in po prelivanju bratovske krvi — niti niso dovolili Italijani ne v začetku ne pozneje, da se formira kakšna oborožena sila iz avstrijskih Slovencev in Hrvatov. Te so oni vedno označevali kot avstrijske, zaveznikom sovražne podanike. Iz istega razloga je bilo tudi vsako politično delo na italijanskem ozemlju nemogoče, ker so Italijani v svoji diplomatski perfidnosti zatrjevali, da kaj takega ne morejo dovoliti iz obzirnosti do svoje zaveznice Avstrije, pozneje ko so pa napadli Avstrijo, bi pa vse emigrante smatrali za sovražnike in jih celo pozaprli. Zato so meseca decembra 1914 dr. Trumbić in sodelavci po tridnevni debati v Florenci sklenili, da se "u prvoj pogodnoj prilici organizira" Jugoslavenski odbor sa sjedištem u Londonu... kao predstavnik svih austro-ugarskih Jugoslovena".

Ker so postala italijanska tla že prevroča za dr. Trumbića in sodelavce, kar so spoznali iz italijanskega tiska iz obvestil nekaterih italijanskih prijateljev in iz Pašićevega namiga, so se ti preselili v Francijo in od tam v Anglijo, ki jih je sprejela, kar pa Francija iz obzirov do „latinske sestre“ ni mogla storiti. To se je moralo zgoditi zelo zgodaj spomladi 1915. Meštrović pravi na str. 58, da jih je že drugi ali tretji dan sprejel francoski zunanji minister Delcassé, kateremu so izročili "program i zahtjeve".

Naj bo sprejem v Parizu in Londonu že tak ali drugačen, zgodovinska dejstva so pokazala pozneje, da je bilo že vse prepozno, ker je bil velik del Slovenije in Hrvaške že zbarantan brez vednosti in proti volji Slovenecv in Hrvatov in tudi srbske vlade.

Italijanski zunanji minister San Giuliano se je takoj po izbruhu vojne postavil na stališče, „da Italiji nema mjesta u ratu na strani Centralnih sila", in da je "glavni italijanski neprijatelj Austro-Ugarska", in zato je že pri začetnih razgovorih z zavezniki zahteval, "izra-

zite i odlučne obaveze stvarne suradnje protiv Austro-Ugarske". Ko je ta umrl, je prevzel za nekaj tednov zunanje ministrstvo Antonio Salandra, njega pa je zamenjal baron Sidney Somino; ta zviti lisjak pa ni hotel, da bi Avstrija propadla zaradi uničujočih sil tujih narodnosti, ampak je hotel vojaški poraz, z italijanske strani seveda, zato je v parlamentu izjavil, da italijanski "zahtjevi prema Austro-Ugarskoj odgovaraju dvostrukoj koncepciji: etničkoj i onoj zakonite sigurnosti na kopnu i na moru". Ta načelna izjava je bila za nas Slovence in Hrvate najusodnejša, ker so se je Italijani pri vseh mirovnih pogajanjih krčevito oklepali. S tem načelom so tudi popolnoma ovrgli Wilsonovo načelo o samoodločbi narodov.

Ko so dr. Trumbić in sodelavci zvohali, da zavezniki resno snubijo Italijo na svojo stran, so sklenili, da nemudoma odpotuje Fr. Supilo v Rusijo. Na str. 58 navaja Pavelić iz pisma ruskega poslanika Krupenskega z dne 15. januarja 1915 svoji vladi dobesedno: „Tek što se vratio iz Londona i snabdjeven kurirskim pasošem tamošnje naše ambasade Hrvat Supilo odputovao je danas u Petrograd preko Niša, gdje će probaviti nekoliko dana radi pregovora sa Srpskom Vladom o osnovama političkog ujedinjenja Hrvata i Slovenaca sa Srbima". V slučaju neuspeha je bil Supilo pripravljen sprejeti rusko arbitražo. V Nišu se je Supilo zadržal samo nekaj dni in takoj odpotoval v Rusijo, kjer je razvijal neustrašeno svoje delo pri vseh ruskih krogih, poročal redno dr. Trumbiću in 26. marca 1915 tudi Pašiču o veliki nevarnosti, ki je pretila Slovencem, Hrvatom in Srbom zaradi zaveznišKih obljub Italijanom. Dne 3. aprila je brzojavil „dr. Trumbiću koji se nalazio u Rimu, da je veći dio Dalmacije apsolutno izgubljen". Dne 13. aprila je prišel še dr. Trumbić osebno v Niš, da bi srbska vlada intervenirala kot glavni zagovornik jugoslovanskih interesov pri zaveznikih. Toda vsi napori emigracije, srbske vlade in srbske diplomacije niso mogli preprečiti narodne katastrofe, ki je najbolj prizadela Slovence, potem pa še Hrvate, ko so dne 26. aprila 1915 zavezniki z londonsko pogodbo priznali Italiji vse maksimalne zahteve, ki jih je uveljavila na škodo Slovencev in Hrvatov.[6] Francozi, Angleži in Rusi so se izgovarjali, da je to narekovala slaba situacija na ruskem bojišču. Tragično je bilo pa to, da je na te zahteve pristal sam ruski car, kakor poroča na str. 60 Pavelić (Smith). V tem paktu je bilo Srbiji zaveznici priznano nekaj Dalmacije in nekaj Albanije, nam Hrvatom in zlasti Slovencem pa so ostali: sladko upanje, da bo slovanska mati Rusija po zmagi že zavila vrat Italiji, in pa velika naivnost vere v sveto pravičnost Angležev in Francozov.

Fr. Supilo je bil prvi jugoslovanski politik, ki je v Rusiji s svojo spretnostjo nesporno ugotovil podpis londonskega pakta in njegovo vsebino. Ugotovil pa je tudi, da Rusija ne želi nikakršne Jugoslavije. Rusi niso želeli, da se pravoslavni značaj srbske države pomeša s katolicizmom. Tudi niso verjeli, da je skupna država mogoča, zato so hoteli, da se osnuje posebej okrnjena hrvaška država. S to tezo so

---

[6] I. Jukić piše na str. 60 svoje knjige, da je Italija sklenila s Francijo tajno pogodbo že leta 1901, z Rusijo pa prav tako leta 1909, ker je hotela preprečiti Avstro-ogrski ekspanzijo na Balkanu. Če je to res, potem je bil podpis „Londonskega pakta" dne 26. aprila 1915 samo formalna zadeva, ker je Italija dejansko svoje zaveznike izdala že 14 let prej, Rusija pa Slovence in Hrvate že 6 let poprej.

tudi Italijani stalno špekulirali iz razumljivih razlogov seveda. V londonskem paktu je bil taki okrnjeni hrvaški državi zajamčen izhod na morje na Reki, navidezno seveda, kakor so to dokazali poznejši dogodki. Za usodo Slovencev in Slovenije se pa zavezniki niti toliko niso zanimali, kolikor so se za Hrvaško. Splošno so prišli emigranti do prepričanja, da je Rusija "za volju vlastitih interesa i interesa pravoslavlja na Balkanu spremna katoličke Južne Slavene žrtvovati Italiji, Madjarskoj i Austriji, ili ih podrediti Srbiji". To je bil torej uspeh in sad našega stoletnega zanesenjaškega panslavizma.

Ko je bilo že sklenjeno, da se bo osnoval "Jugoslavenski Odbor", je želel dr. Trumbić dobiti iz domovine pooblastila političnih strank, da sme zastopati interese Južnih Slovanov pri zavezniških vladah, zlasti je želel dobiti zvezo tudi z opozicionalnimi politiki. Zato se je 29. marca in 18. aprila 1915 (Meštrović navaja 11. in 18. aprila) sestalo tajno v Trstu 9 hrvaških politikov in štirje slovenski liberalci: dr. Otokar Ribarž, dr. Ivan Gregorin, dr. Gregor Žerjav in dr. Ivan M. Čok. S tega sestanka so dr. Trumbiću pismeno poslali „priznanje, pristanek in solidarnost". „Da bi pojačali redove jugoslavenske emigracije", so odpotovali v inozemstvo Hrvatje Milan Marjanović, dr. D. Trinajstić in Slovenca dr. Gregorin in dr. Bogumil Vošnjak. Že prej je bil prispel iz Srbije Slovenec dr. Niko Županič, ki pa je bil uradnik muzeja v Beogradu in je torej dobival plačo na srbskem poslaništvu.

Dr. Smith Pavelić pravi na str. 38. svoje knjige, da je s tržaškim sklepom soglašala pozneje tudi S.L.S. in da so tako dr. Trumbić in sodelavci "dobili odobrenje i moralnu potporu za svoj trud od svih stranaka u domovini, osim Frankovega dijela stranke Prava i pristaša Ivana Šušteršiča u Sloveniji". Popolnoma točno to ne bo. Pavelić ne navaja vira, kdaj in preko koga je S.L.S. dala svojo soglasnost, in drugič, leta 1915. še ni bilo Šušteršičevih "pristašev", ker se je stranka razcepila šele 20. septembra in 13. ter 15 novembra 1917. Če je res dala S.L.S. svojo soglasnost, kar pa dvomim, je morala biti ta soglasnost volja enotnega vodstva stranke.

Dne. 1. maja so slovenski in hrvaški emigranti osnovali v Parizu "Jugoslavenski Odbor" z dr. Trumbićem na čelu. Slovenske interese sta v tem odboru zagovarjala zelo mlačno dr. Gregorin in dr. Vošnjak. Ustanovitev Jugoslovanskega odbora, katerega glavni sedež je bil London, formalno ni mogla več spremeniti situacije Hrvatov in Slovencev, ker londonski pakt je že priznal slovensko in hrvaško ozemlje Italiji, zavezniki so že imeli svoje plane izdelane, Srbija je bila bojujoča se zaveznica, Rusija nikdar ne bi bila dovolila nekakšne mešane katoliško-pravoslavne Jugoslavije, in ni bilo niti najmanjše možnosti, da bi Jugoslovanski odbor dosegel pri zaveznikih pravico bojujoče se stranka razcepila šele 20. septembra in 13. ter 15. novembra 1917. sobnosti članov odbora in od veščega izkoriščanja osebnih zvez pri merodajnih osebah. Odločilna pa je bila situacija na bojiščih.

Avstrijski vojaški krogi so si domišljali, da bo vojna s Srbijo lahko delo, zato so doživeli 1914 dva poraza v bitkah: 17.-20. avgusta na Ceru in 3.-6. decembra na reki Kolubari. Avstrijci so opravičevali svoj umik s tem, da je bil vpad avstrijske vojske samo kazenska „ekspedicija", zato so sklenili počakati „ugodnejših priložnosti". Srbija je imela poslej eno leto relativen mir. V Rusiji so imeli Nemci velike uspehe, v Franciji pa se je premikajoča fronta spremenila v

rovovsko vojno. Zato taki napori in popuščanja Italiji, da je 3. maja 1915 odpovedala pogodbo z Nemčijo in Avstrijo in 23. maja napovedala Avstriji vojno. Vstop Italije v vojno pa vojaške situacije ni prav nič spremenil in slovanski Rusiji, ki je tako velikodušno podarila slovensko in hrvaško zemljo Italiji, ni prinesel prav nobenih olajšav na bojišču.

Nasprotno pa je dne 6. oktobra 1915 Avstrija začela veliko ofenzivo proti Srbiji, ko je poprej pridobila Bolgarijo, da je 6. septembra podpisala pogodbo z njo in Nemčijo, in 14. oktobra je ta napadla Srbijo, katera je bila v kratkem času zasedena od Avstrije in Bolgarije. Srbska vlada, del vojske in nekaj civilnega prebivalstva so se prebili po nečloveških mukah preko albanskih gora v Grčijo na otok Krf, kjer je imela srbska vlada svoj sedež. Ta resnično herojska epopeja srbskega naroda, v literaturi znana kot "Albanska Golgota", ni bila neizbežna, ampak je bila tudi posledica Pašićeve trme in naivnosti srbskih vodilnih krogov. Pašić se je na napade črnorokcev opravičeval, da je dobival taka navodila iz Pariza in Petrograda, da ne sme izzivati Bolgarov. Ko so zavezniki hoteli pridobiti na svojo stran Bolgarijo na račun Srbije, Pašić ni pristal na nobeno žrtev, ker je menil, da kar bodo odstopili Bolgariji, bo za vedno izgubljeno, kar pa bi imeli dobiti v zameno na zapadu, je pa še vedno vse v zraku. Srbska vlada ni pravočasno ukrenila vse potrebno za tak morebiten umik, ker ni prav nič računala s tako naglim vojaškim porazom in tudi je slepo upala v uspešno vojaško pomoč zaveznikov, ki so se sicer res prvič izkrcali 5. oktobra 1915 pod poveljstvom generala Sarail-a v Solunu, ali niso niti s prstom mignili, da bi omogočili Srbom umik po dolini Vardarja, ampak so odprli nekako navidezno fronto pri Galipoliju.

Na vseh bojiščih med zavezniki in "Centralnimi silami" je sedaj nastopilo sedem suhih let, kajti šele leta 1918. so se resno zamajala tla Avstriji in Nemčiji. Na bojiščih torej ni bilo pričakovati nagle odločitve v korist avstrijskih Južnih Slovanov, pač pa se je razvil mnogo ostrejši boj na političnem polju.

Jugoslovanski odbor, ki se je bil na zapadu pod spretnim vodstvom dr. Trumbića precej uveljavil, je hotel izsiliti od srbske vlade nekakšen sporazum o bodoči državni obliki Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ne samo Pašić, ampak sploh vsi srbski politiki niso bili za tak sporazum, kakor si ga je zamišljal dr.Trumbić in člani odbora. Dr. Trumbić in Fr. Supilo in vsi ostali hrvaški emigranti so se bali samo tega, da se ne ustanove nekaka Velika Srbija in posebna Hrvatska država, ker so se bali, da bo usoda ločenih Hrvatov mnogo težja, kot če so skupaj, toda niso pa hoteli pristati na nekakšno Veliko Srbijo, v katero bi bili Hrvatje „prisajedinjeni", kar bi pomenilo praktično, da bi hrvaško ime slej ko prej izginilo. Da bi se ta katastrofa v prvi ali drugi obliki preprečila, sta se dr. Trumbić in Supilo oklenila kot rešilne bilke "Jugoslavije", da bi na ta način paralizirala dominantni položaj Srbov. Na to pa Srbi, sploh noben Srb, niso hoteli pristati. Če danes mirno in trezno pretehtamo to srbsko stališče, ne moremo obsoditi niti Pašića niti nobenega srbskega politika, ki je zagovarjal velesrbsko tezo. Zakaj?

Srbi so imeli svojo državo pretrgoma že od devetega stoletja, so imeli svojo samostojno kraljevino pretrgoma od leta 1217. dalje, so pretrpeli stoletne osvobodilne boje, so si leta 1913. izvojevali tako med-

narodno pozicijo, da so lahko upali, da bodo prav kmalu združeni vsi Srbi v eno državo, so imeli svojo kulturo, svojo vero, so imeli svojo državno in družbeno politično tradicijo, so dosegli z noto velesil z dne 16. avgusta 1915, da so bile Srbiji priznane vkljub italijanski ekspanziji v Sloveniji in na Hrvaškem maksimalne zahteve, srbski vojak se je boril za srbskega kralja, za srbsko domovino itd. Kako naj se torej odgovoren srbski državnik odpove vsemu temu, oziroma naj zavrže te vrednote za nekakšno namišljeno Jugoslavijo? Pašić je na razpravi s predstavniki Jugoslovanskega odbora izjavil: „No ako vi Hrvati i Slovenci ne budete zadovoljni, slobodno vam je ne pristupiti, a mi Srbi ćemo zaokružiti srpstvo i stvoriti za sebe državu, koja će obhvatiti svu Srbiju sa Crnom Gorom, Vojvodinu sa Srijemom, Bosnu i Hercegovinu i Južnu Dalmaciju". Take in podobne izjave je dal Pašić že vekrat in vedno poudarjal: "Slobodno vam je ne pristupiti." Pašić je predvsem vodil srbsko državno in ne izključno narodno politiko. On se ni bal, da bo srbstvo izginilo, ampak je hotel državne meje, ki bodo zagotovile predvsem srbstvu varnost. Tako je treba razumeti tudi njegovo izjavo, ki jo je dal 6. maja 1916. leta v Petrogradu dopisniku "Corriere della Sera" Renzu Lorco: "... nema nikakva ozbiljna nesporazuma izmedju Srbije i Italije... Mi Srbi ne možemo zanijekati Italiji pravo na hegemoniju na obalama Jadranskog mora. Mi jedino nastojimo, da dobijemo jedan ekonomski izlaz. I Italija se tome ne protivi... Srbija i Italija imaju odveć zajedničkih interesa, a da bi mogle niknuti ozbiljne poteškoće kod rješavanja sličnih problema."

Tako izjavo bi bil lahko dal vsak srbski državnik in Pašić jo je izrekel kot srbski državnik, toda za Hrvate in Slovence je pomenila izdajstvo njihovih narodnih interesov.

Pašić je v letu 1916 obiskal vse prestolnice zaveznikov, Rim, Pariz, London in Petrograd, tudi prestolonaslednik je bil na zapadu. Morda so ti obiski povzročili, da je Pašić sklenil od sedaj braniti izključno ozke srbske interese in pustiti jugoslovanstvo svoji usodi, to tem bolj, ker je že 13. januarja 1916 kapitulirala Črna gora, pa je srbsko državno politiko v zavezniškem taboru vodila samo srbska vlada. Zato je Pašić poleti 1916 ponovno preko Vesnića izročil angleški in francoski vladi memorandum, da se Srbiji ponovno prizna, kar ji je bilo 16. avgusta 1915 obljubljeno, t.j. maksimalne srbske zahteve. Kot protest proti tem srbskim aspiracijam je Fr. Supilo izstopil iz Jugoslovanskega odbora in s solzami v očeh izjavil, "da voli naš nevoljni Zagreb". S tem se je prepad med zastopniki jugoslovanstva in velesrbstva še bolj poglobil in razširil. Izgledi, da se Srbi, Hrvati in Slovenci združijo v neko Jugoslavijo, so bili leta 1916. minimalni prav zaradi Pašićeve nedostopnosti.

Toda leto 1917. je prineslo velike spremembe na vojaškem in političnem polju, katerih tudi Pašić ni smel prezreti. V prvi polovici meseca marca 1917 je izbruhnila meščanska revolucija v Rusiji in tej je sledila oktobrska revolucija pod vodstvom boljševikov. Na ta način je bila Rusija izločena iz bojev in tudi iz mednarodne diplomacije. Srbija je tedaj izgubila svojega najmočnejšega zagovornika in zaščitnika v mednarodni politiki. Za Slovence in Hrvate je pa to bila sreča, ker prav gotovo je, da bi jih nacionalna Rusija prisodila ali Italiji ali Avstriji in nikdar ne bi bila podprla ustanovitve take Jugoslavije, kot je bila predvojna.

Dne 6. aprila je vstopila Severna Amerika na strani zapadnih velesil v vojno. Vsak pameten državnik je moral uvideti, da se bo tehtnica vojaške zmogljivosti prav kmalu močno nagnila na stran zaveznikov. Nadvse važna pa je bila ameriška izjava, da se vojna vodi za osvoboditev zatiranih evropskih narodov in za njihovo samoodločbo. Poleg vsega je pa še Sikst Burbonski, svak cesarja Karla, razvil januarja 1917 v Franciji in Angliji močno akcijo za sklenitev separatnega miru z Avstrijo.

Zaradi teh dejstev se je Pašić bal, da se ne bi Srbija znašla nekega dne popolnoma osamljena in da bi se mogla tudi njegova pozicija zamajati, pa je v začetku maja 1917 poslal poziv Jugoslovanskemu odboru, naj pošlje svoje odposlance na Krf, da se začno pogajanja s srbsko vlado.

Dr. Trumbić, ki je mislil, da je sedaj nastopil ugoden trenutek za pogajanja, se je še pred svojim odhodom posvetoval z dvema prijateljema, angleškim strokovnjakom za avstrijska vprašanja — Seaton Watson in Wickham Steed — odšel na posvet k Stojanu Protiću v Nico, s katerim sta pripravila načrt osnovnih točk, ki naj bi služile kot izhodišče pri razgovorih. Še predno pa so se razgovori začeli, se je dogodil v Avstriji važen političen dogodek, ki sta mu čas in razvoj odmerila zgodovinski kulturno politični pomen, ne pa tudi dejansko ostvaritveni pomen, kakor si je večina jugoslovanskih politikov v Avstriji to obetala.

Dne 30. maja 1917 je dr. Korošec v imenu poslancev, združenih v Jugoslovanskem klubu prebral v dunajskem parlamentu majsko deklaracijo, ki je zahtevala, da se ustvari iz ozemelj, kjer prebivajo Slovenci, Hrvatje in Srbi samostojna država pod žezlom habsburške dinastije.[7] Ta izjava sicer ni rodila na vojaškem polju nobenih posledic, pač pa je pri jugoslovanskih politikih bolj kakor pri masah vzbudila upanje, da razpad Avstrije ni več daleč. Pač pa je dala dr. Trumbiću veliko politično in moralno oporo za pogajanja s Srbi. Noben politik se ni spotikal ne doma ne v inozemstvu nad izrazi „pod žezlom habsburške dinastije", ker so vsi vedeli, da je bil to edini način, da se preprečijo nepotrebne človeške žrtve.[8]

Razgovori na otoku Krfu so se začeli 15. junija leta 1917. Od Slovencev je prisostvoval razgovorom dr. Bogumil Vošnjak. Njegova prisotnost ni prinesla Slovencem nobenih koristi. Na razpravah sta trčili skupaj dve popolnoma nasprotujoči si tezi: velikosrbska in jugoslovanska. Zaradi nepopustljivosti na obeh straneh in ostrih besed je izgledalo, da se bodo pogajanja razbila. Iz do sedaj dostopnega gradiva pa se vidi, da sta se posledic neuspeha bala Pašić in dr. Trumbić, zato sta 20. julija 1917 podpisala izjavo, ki je dobila v zgodovini ime: "Krfska deklaracija". Pašić, ki je baje izjavil, ko so mu prvič predložili osnutek Jugoslavije: "Nema države po meridijanu", je pristal na ime „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca", Trumbić pa na to, da bo končno ustavo sprejela „ustavotvorna" skupščina s kvalificirano večino. Ta deklaracija naj bi bila izraz sporazuma, kompromisna rešitev, v resnici je zmagal Pašić, ki je menil, da ta podpis ne veže srbske vlade, zato se je tudi upiral, da deklaracijo predloži zaveznikom, kar je končno le storil. Deklaracija je bila tudi objavljena „u Službenim Novinama Kraljevine Srbije" in v "Bulletin You-

---

[7] Izjavo je prebral v srbohrvaškem jeziku.

goslave". Vkljub vsem objavam in podpisom Krfska deklaracija ni prinesla nobene rešitve osnovnih problemov. Rodila jo je politična zadrega, strah pred negotovostjo. Bila je pravo bolno dete, takorekoč sporno jabolko, leglo vseh poznejših ustavnih sporov. Največja napaka dr. Trumbića je bila pristanek na besedo kvalificirana večina in ne dodati, da to pomeni dvetretjinsko večino vseh poslancev, ali v najslabšem primeru vsaj nad polovico glasov slovenskih in nad polovico hrvaških poslancev, tako da bi bila izključena majorizacija Srbov, kar se je pozneje zgodilo pri sprejetju "Vidovdanske ustave".

Prav takrat, ko so emigranti in srbska vlada ustvarjali "Krfsko deklaracijo", ki naj bi pomenila tudi notranje mirnejše sožitje med bodočimi jugoslovanskimi državljani, je Pašić brez dvoma v soglasju s prestolonaslednikom uprizoril eno najbolj tragičnih epizod v politični zgodovini Srbije, ki je močno odjeknila pri vseh kulturnih narodih, v telo še nerojene Jugoslavije pa je porinila smrtno bodalo. To je bil solunski proces.

Dne 15. in 24. marca 1917 je srbski vojni tožilec obtožil devet oficirjev, večinoma polkovnikov, enega konzula in dva četnika, da so pripravljali odstranitev prestolonaslednika in nasilno spremembo vlade, poslednja dva pa, da sta izvršila dne 11. septembra 1916 (torej pred šestimi meseci) atentat na prestolonaslednika. Po izpovedbah

---

[8] Kar piše dr. Tine Debeljak v S. S. štev. 17, 25. apr. 1968 na str. 4, češ da je bil maja 1917 „habsburški okvir še iskren", je zgolj neposrečena in že pogreta hipoteza, za katero ni prav nobenih zgodovinskih, res znanstvenih dokazov. Nasprotno je res, da govore vsi hrvaški in srbski viri, da so izjavo dr. Korošca razlagali na Krfu vsi (celo dr. Trumbić in Pašić) kot zgolj politični oportunizem zaradi življenjske nevarnosti podpisnikov; zato ni v predvojni Jugoslaviji padel na dr. Korošca (tudi na ostale podpisnike ne) s strani njegovih strupenih političnih sovražnikov nikdar niti najmanjši očitek kakšnega avstrijakarstva. Če to ne bi držalo, bi bila nastala proti njemu (in ostalim podpisnikom) malo hujša gonja, kot jo je vodil v belgrajskem parlamentu proti „Slovencu" in „klerikalcem" poslanec Ivan Pucelj na osnovi izmišljene srbofobije.

Drugo: Tajna pogajanja in diplomatske spletke zapadnih velesil niso imele nobenega vpliva na odločitev dr. Korošca in ostalih poslancev, ker jim te sploh niso bile znane, celo Jugoslovanski odbor in srbska vlada nista vedela za mnoge tajne podrobnosti.

To, kar se je pisalo in se še piše o uvedbi trializma v Avstriji, za Slovence nima prave zgodovinske vrednosti, ker noben vir ne ve povedati, kakšno teritorialno obliko naj bi bil imel ta trializem in katere narode bi bil povezal v tretjo državno enoto. Prav nikjer ni zapisano, da smo bili tudi Slovenci mišljeni v tem sklopu. Prepričan sem, da vsi Slovenci nikdar ne bi bili priključeni tej novi državni enoti, če smo sploh prišli v poštev, ker združene Slovenije v Avstriji še ni bilo, poleg tega so pa vsi Nemci vedno zahtevali prosto pot do Jadranskega morja in ta je šla preko slovenskega ozemlja. Najmanj smo pa to mogli pričakovati od Franca Jožefa, ki se je proglašal, kakor piše I. Dolenec v Zborniku S. S. samo za nemškega „Fürsta" in ne za kralja Slovanov. Kako sovražno se je vedel Franc Ferdinand do Meštrovićeve umetnosti, se bere v Meštrovićevi knjigi „Uspomene". Ni verjetno torej, da se je še kakšen resen in zaveden slovenski politik leta 1917 v srcu navduševal za Avstrijo, ko je že pretila „lakota nepremagljiva odpreti grada trdna vrata", ko se je vidno večal „zeleni kader" in so že mrgoleli dezerterji.

prič in dokazanosti krivde je vojno sodišče dne 23. maja 1917 obsodilo na smrt devet obtožencev, ostale pa na zaporne kazni od 15 do 20 let. Višje vojno sodišče je potrdilo 5. junija istega leta smrtno kazen proti sedmim obtožencem, prestolonaslednik je pa spremenil smrtno kazen v zaporno vsem na smrt obsojenim razen polkovniku Dragotinu Dimitrijeviću, imenovanem "Apis", majorju Ljubomiru Vuloviću in najetemu atentatorju Bosancu Rade Malobaliću, ki so bili vsi ustreljeni dne 26. junija 1917. leta. Podatki dr. Stojadinovića na str. 135 so napačni. Vsi napori najbolj uglednih osebnosti, tujih in domačih, tudi dr. Trumbića, odstop ministrov niso nič zalegli. Prestolonaslednik je bil gluh za vse prošnje. Ko je celo stari politični poštenjak dr. Ljuba Davidović, ko se je peljal s prestolonaslednikom v njegovem avtomobilu, prosil za pomilostitev, je moral izstopiti iz avtomobila in iti peš domov. Strašno je torej moralo biti sovraštvo prestolonaslednika do obtožencev. Kdor prebere vso do sedaj znano literaturo o tem procesu, bo prišel do prepričanja, ne samo da ta proces v tistem času ni bil potreben niti politično oportun, ampak je bil izvršen justični umor. Na str. 94. svoje knjige piše M. Fotić: "Ideja da se crnorukci likvidiraju došla je vjerovatno od Pašića, a na koji način to treba izvesti, to je bilo ostavljeno našoj policiji, njenom klasičnom pakovanju krivice i protivnicima crnorukaca, belorukcima. Jer crnorukci nisu bili osudjeni za ono zašta su stvarno bili krivi, već za delo koje oni nisu učinili. Crnorukci su nevino osudjeni i tako je izvršeno jedno sudsko ubitstvo."

Ozadje tega „sudskega ubistva" pa je bilo tole: Dragotin Dimitrijević je bil glavni zarotnik oficirske skupine, ki je v noči 10. na 11. junij 1903 ubila kralja Aleksandra Obrenovića in njegovo ženo Drago, vdovo Mašin. Zarotniki so bili številčno preslabi in politično modri, pa so oblast izročili političnim strankam (v glavnem radikalom), na prestol pa poklicali iz tujine Petra Karadjordjevića. Ker se je ta skupina, imenovana popularno "Črna roka", ki se je ustanovila z imenom "Ujedinjenje ili smrt" 9. maja 1911, vtikala tudi v notranjo in zunanjo politiko, je prišla v tihi spor z radikalno stranko, torej tudi s Pašićem, s prestolonaslednikom pa zato, ker mu je dala razumeti, da morajo biti Karadjordjevići hvaležni za podarjeno krono črnorokcem. Pritajena borba za oblast je šla na življenje in smrt, toda končni obračun je preprečila prva svetovna vojna.

Drugi vzrok je bil ta, da so se začela v Franciji v začetku januarja 1917 tajna pogajanja za sklenitev separatnega miru z Avstrijo in so se junija istega leta vršili ponovni poskusi v Švici. Pašić in nekateri njegovi so resno računali s to možnostjo, zato so se hoteli pripraviti za vsak slučaj. Ker je bila Avstrija odnosno cesar Karel pripravljen dati Srbiji Črno goro, del Dalmacije in Albanijo, za kar bi se morala Srbija obvezati, da ne bo dovolila nobenih iredentističnih organizacij, kakor je zahteval cesar Karel v svojem pismu 25. marca 1917 Sikstu Burbonskemu, je mislil Pašić, ki nikakor ni hotel zgubiti vodstva države, da je treba Dimitrijevića "Apisa" likvidirati, da dokaže, kako je srbska vlada že sama kaznovala organizatorje atentata na Franca Ferdinanda. Dimitrijević je res dovolil majorju Tankosiću, da je dal atentatorjem orožje in jih izuril v streljanju, toda dne 15. junija 1914 je sklical glavni odbor Črne roke in je na odpor večine odbornikov preklical svoj nalog, ali se zdi, da obvestilo ni prišlo pravočasno v Sarajevo, ali ga pa bosanski zarotniki niso hoteli več

ubogati.[9] Pa Avstrija je v svojem ultimatumu zahtevala aretacijo majorja Voje Tankošića in sploh ni nikdar in nikjer omenila imena Dragotina Dimitrijevića, kakor pripoveduje Svetozar Pribičević. Leta 1954. se je proces proti solunskim obtožencem ponovil v Beogradu, kjer je bil edini preživeli obsojenec generalštabni polkovnik Radoje Lazić oproščen, a ne glede na ta izrek sodišča, vsi meni dostopni viri dokazujejo, da so padli obtoženci kot nedolžne žrtve Pašića in radikalov ter prestolonaslednikove mržnje. Pribičević navaja na str. 313., da je Stojan Protić 17. decembra 1918 izjavil: "Hteli su da nas propuste ispod sabalja... Ako nisu imali nameru da to izvrše na frontu, učinili bi po povratku u zemlju!" To je bil torej pravi vzrok tega političnega zločina, v katerem je Ljuba Jovanović igral kot notranji minister in zaupnik dvora zelo sumljivo in umazano vlogo. Zmago radikalov je označil zmagoslavno Giga Geršić: "Ni petao nije zakukarikao."

Morda ne bi na tem mestu tako obširno razpravljal, če ne bi bil ta dogodek tudi za nas Slovence in Hrvate tako usoden iz dveh vzrokov. Z uničenjem "Črne roke" je prišla na površje v vojski druga skupina, "Bela roka" imenovana, ki je bila prestolonaslednikova glavna opora v uvajanju njegove osebne diktature in ki je tako nesrečno posegala v razvoj jugoslovanske državne politike, da je pripeljala predvojno Jugoslavijo v prepad.

Drugi vzrok pa jasno opredeljuje sam dr. Stojadinović na str. 137 svoje knjige: "Posle Solunskog procesa počinje borba princa Regenta protiv Nikole Pašića, borba koju je Aleksandar vodio — prvo zavijeno a posle sve otvorenije — protiv svog i narodnog dobrotvora, bez milosti i poštede, jer mu je Pašić bio druga i velika prepreka za ostvarenje njegovog sna da bude jedini gospodar u zemlji. Nasuprut Pašićevoj tezi da je 'narod izvor i utoka vlasti', Aleksandar je težio, da on bude taj izvor i ta utoka."

To gigantsko borbo dveh nasprotnikov smo tudi Slovenci težko občutili na svojih plečih, vkljub naši politični servilnosti, ki smo jo izkazovali zdaj temu zdaj onemu.

Krfska deklaracija je tudi doma krepko odjeknila zlasti pri Hrvatih. Vsi so jo razumeli tako, da pomeni zedinjenje Srbov, Hrvatov in Slovencev v skupno državo, kjer bodo vsi trije narodi ohranili vsak svoje individualnosti brez vsake majorizacije. Žal, so se vsi motili.

---

[9] I. Jukić piše, da novi viri sporočajo, češ da glavni organizator na terenu, učitelj Danilo Ilić ni hotel sporočiti atentatorjema Dimitrijevićevega preklica. Pri tej priložnosti pripominjam, da je izšla v Jugoslaviji zelo obširna knjiga, ki zajema vse dogodke, ki so v zvezi s sarajevskim atentatom. Ni mi znano, ali je srbska literarna kritika sprejela nakazano tezo, da je bil atentat socialno-revolucionarno dejanje, kajti na ta način bi bila močno omajana trditev, da je Srbija začela vojno za narodno osvoboditev, ker bi bilo njeno spočetje drugačno ne pa nacionalno. (Glej: Dedijer, Sarajevo 1914.)

Do danes pa še ni razvozlano vprašanje, ali je Rusija vedela, da se pripravlja atentat. I. Jukić pravi, da je bil Dimitrijević tesno povezan z ruskim vojnim odposlancem v Beogradu generalom Artamanovim. Zagonetno pa je, da je Artamanov prav takrat odšel na daljši dopust v Zahodno Evropo. Ali ni čudno, da Rusije ni zanimalo, kaj se bo zgodilo v Sarajevu?

Noben slovenski politik in nobena slovenska stranka ni v tem času javno zavzela jasnega stališča. Veljalo je načelo: potrpežljivo čakati.

Pašić pa je že takrat, ko je podpisoval Krfsko deklaracijo, menil, da ga podpis ne veže, nasprotno je bil mnenja, da ta deklaracija pomeni, da mora on zastopati interese Jugoslovanov, na škodo Slovencev in Hrvatov seveda. Morda je pod vtisom poskusov separatnega miru na vsak način hotel prijateljstvo z Italijo, zato je 10. septembra 1917 obiskal Rim in v razgovorih s Sonninom priznal Italiji hegemonijo nad Dalmacijo. Dr. Trumbić je uvidel, da mora Jugoslovanski odbor sam zastopati interese Slovencev in Hrvatov pri zaveznikih. Kako je Pašić omalovaževal delo Jugoslovanskega odbora, je pokazal obisk srbske politično vojne misije konec leta 1917 v Washingtonu, ki tamošnje „Jugoslovansko Narodno Vijeće" sploh ni obvestila, ampak je nastopala izključno v srbskem duhu. Ko se je govorilo o nabiranju dobrovoljcev, se je ponovilo v Ameriki isto kot 1916 v Rusiji. Srbi niso marali, da bi se Slovenci in Hrvatje borili za skupno jugoslovansko stvar, še manj, da bi imeli svojo komando, niti niso smeli izobešati svojih narodnih zastav. Meštrović poroča na str. 70 svoje knjige, da je neki pravoslavni Semez pripovedoval: "Koji Turčin nije htio, sjekle su se glave sjekirom, a drugi, kad su vidjeli, pristajali su, Boga mi." Leta 1917 ni prineslo nobenih odločilnih zmag na bojiščih. Oktobra so nemške in avstrijske čete predrle fronto pri Kobaridu in se ustavile šele na reki Piavi. Dne 15. decembra 1917 pa je bilo podpisano v Brest-Litovskem premirje z boljševiško Rusijo.

Toda leta 1918. so se dogodki politični in vojaški hitreje razvijali, kot so narodi pričakovali. Precej je k temu pripomogel Wilson, ki je 8. januarja 1918 razglasil 14 znamenitih točk in v 10. zahteval za avstrijske narode "najbolj svobodno priložnost za avtonomni razvoj". Ta točka je prav nas Slovence in tudi Hrvate tako upijanila, da smo v slepi veri do ameriške velikodušnosti popolnoma pozabili, da je naša glavna naloga utrditev naših narodnih mej — z močno vojsko seveda — in ne s političnimi govori in napitnicami.

Dne 5. januarja 1918 je tudi angleški ministrski predsednik David Lloyd George izjavil isto, kar je 4. novembra 1916 predlagal minister mornarice A. J. Balfour in julija 1917 ponovil lord Robert Cecil v parlamentu, da „rasčlanjanje Austro-Ugarske ne pretstavlja jedan od ratnih ciljeva Velike Britanije". Lloyd George je rekel: "Mi se ne borimo, da razrušimo Austro-Ugarsku... Rušenje Austro-Ugarske nije sastavni dio naših ratnih ciljeva..." Misli pa, da mora vlada na vsakem teritoriju sloneti na volji državljanov. Vsi ti govori so imeli za posledico, da je grof Czernin sporočil v začetku februarja 1918 ameriškim in angleškim službenim krogom, da bi rad prekinil z Nemčijo in sklenil separatni mir. Wilson je naročil ameriškemu poslaniku v Švici, naj sporoči dr. Heinrichu Lammaschu, da bo Amerika dala Avstriji tako finančno pomoč, kakršno ji je dajala Nemčija, in je 28. februarja 1918 poslal celo konkretne predloge cesarju Karlu, ki pa je bil pravi slabič in tudi ni imel nobene podpore v svoji okolici na Dunaju in menda še ni bil pozabil, da je že 13. julija 1917 cesar Viljem sporočil avstrijskemu poslaniku, da ga bo tajno spletkarjenje cesarice Zite prisililo, da bo vpadel v Avstrijo in zavzel Prago; zato so bili razgovori prekinjeni, s tem pa tudi usoda Avstrije zapečatena.

Te akcije so zelo vznemirile Pašića, ki se je vedno bal, da Srbija ne bo dobila Bosne in Hercegovine, ne Dalmacije, prav tako so se zelo razburjali Italijani, ki so mislili, da ne bodo dobili tega, kar jim je Londonski pakt priznal. Z ameriške strani so bila dana pojasnila, češ da je bil govor 10. januarja predsednika Wilsona in poskusni pregovori o separatnem miru samo šahovska poteza, s katero je Wilson hotel ločiti Avstrijo od Nemčije.

Naj bo to samo poteza ali ne, treba je pribiti enkrat za vselej v slovenski publicistiki, da so se poskusi za sklenitev separatnega miru pričeli že takoj po smrti Franca Jožefa 1916, da so postali precej javni v začetku 1917 in poleti istega leta, da so se skoraj uradno ponovili februarja 1918. leta, da so bili Angleži od vsega početka navdušeni za to idejo, da je Lloyd George peljal Siksta Burbonskega celo h kralju, da Angleži nikdar niso želeli razbiti Avstrije, da celo Winston Churchill priznava v svojih spominih, da je bila največja napaka prve svetovne vojne razbiti Avstrijo, kar celo zunanji minister Lausing priznava v svojem poročilu predsedniku Wilsonu dne 30. maja 1917, kjer pravi: "Na prvom mjestu mi (Amerikanci) moramo biti iskreni prema sebi samima in priznati, da je, sve dok je bilo izgleda za zaključenje separatnog mira s Austro-Ugarskom, bilo pametno i potrebno raditi na tome, iako je to bilo u suprotnosti s opravdanima zahtjevama naroda Monarhije, koji su tražili nezavisnost." Šele 4. julija 1918 je Wilson v svojem velikem govoru spremenil svoje januarske predloge in odobril borbo političnih slovanskih narodov za popolno osvoboditev.

Da tore jni prišlo do zaključka separatnega miru, je bila izključna krivda cesarja Karla, ki je bil nesposoben, neodločen, plehkega značaja, in ni imel podpore svoje okolice, da bi se rešil nemških klešč, sicer pa niti Dunaj niti Budimpešta nista bila pripravljena dati Slovanom kakršnokoli svobodo.

Spričo teh zgodovinskih dejstev je naravnost smešno in neumestno pisanje raznih starih naivnoromantičnih rodobljubov, ki vedo povedati, da je ta ali oni politik že 1914 vedel, da bo Avstrijo razneslo, da je bil ta politik velik Jugoslovan, oni pa avstrijakant, da je nekdo stavil na napačno karto itd.

Vojaška in politična situacija je bila zelo nejasna vse dotlej, dokler se ni Amerika julija 1918 izrekla za popolno svobodo avstrijskih Slovanov, da pa tega Slovenci in Hrvatje nismo dosegli že 1918, so bili krivi Italijani, ki so nas na vse mogoče načine blatili in onemogočali povsod kot avstrijske državljane. Dne 26. januarja 1918 se je italijanski ministrski predsednik Orlando dve uri razgovarjal v Londonu z dr. Trumbićem, nekaj dni zatem je prišel še senator A. Torre kot predsednik odbora za sporazum s podjarmljenimi narodi Avstro-Ogrske, ki se je razgovarjal s člani Jugoslovanskega odbora teden dni, a vse brez praktičnega uspeha, ker Italijani niso bili nikdar iskreni. Od 8. do 10. aprila 1918 se je vršil v Rimu kongres potlačenih narodov Avstro-Ogrske, katerega se je udeležilo osem članov Jugoslovanskega odbora z dr. Trumbićem na čelu. Zopet mnogo besed brez praktičnega uspeha. Dr. Trumbić je sicer odlično nastopal in 30. aprila govoril še na proslavi Zrinjskega in Frankopana, toda v svoji naivnosti se je ujel v italijansko past, ker je šel na fronto na Piavo in pozival Jugoslovane z letaki, ki so jih metala med avstrijske vojake italijanska letala, naj se predajo italijanskim vojakom, in to brez

vsake garancije, da ti ubežniki ne bodo pozneje priprti kot ujetniki, kar se je resnično zgodilo. Uspeh tega poziva je bil ničev. Feldmaršal Borojević pa na odprto pismo dr. Trumbića sploh ni reagiral. Tu se je pokazal dr. Trumbić kot zelo slab diplomat. Italijani so hoteli zlom fronte ne z našo pomočjo, ampak da bodo oni sami zasedli slovensko in hrvaško ozemlje po svoji volji.

Poleti 1918. leta je bilo že vse polno znakov, da gre vojna h koncu. Dne 22. junija se je zaustavila avstrijska ofenziva v Italiji, 4. avgusta pa Ludendorfovo prodiranje proti Parizu in 15. septembra je začela ofenzivo na solunski fronti obnovljena zavezniška vojska, v kateri so poleg srbske vojske sodelovali tudi jugoslovanski dobrovoljci. In že 26. septembra je kapitulirala Bolgarija. Vse to so bili torej znaki, da jugoslovanski narodi v Avstriji poskrbe za svojo usodo. Zato so se začeli ustanavljati v posameznih deželah narodni odbori.

Dne 2. julija se je ustanovil odbor v Dalmaciji, 14. julija za Hrvaško Primorje in Istro, 16. avgusta v Ljubljani in 20. septembra v Bosni in Hercegovini. Dne 5. in 6. oktobra je zborovalo v Zagrebu 62 zastopnikov vseh političnih strank, tudi slovenskih, razen zastopnikov hrvaško-srbske koalicije, ki je imela večino v hrvaškem saboru. Zaradi optimistične in špekulativne politike Pribičevića in njegovih zaupnikov so se vlekla pogajanja vse do 17. oktobra, ko so končno izvolili predsedstvo Narodnega veća z dr. Korošcem, Svetozarjem Pribičevićem in dr. Ante Pavelićem na čelu in sklenili, da dr. Anton Korošec odpotuje takoj v inozemstvo in vzpostavi stik z Jugoslovanskim odborom ter da ga spremljata še dr. Milko Čingrija in dr. Gregor Žerjav.

Cesar Karel je poskusil še rešiti monarhijo, pa je 3. oktobra 1918 sporočil Wilsonu, da sprejema njegov januarski program in ponudil zaveznikom premirje ter je v pričakovanju odgovora 16. oktobra napovedal preureditev Avstrije v zvezno državo narodov, toda 21. oktobra je prišel odgovor na Dunaj, da se Wilson več ne zadovoljuje z avtonomijo Slovanov, ampak morajo ti narodi sami odločiti o svoji usodi. Zato je 28. oktobra avstrijska vlada zaprosila Ameriko za nujno sklenitev premirja in s tem prenehala obstajati.

Zdaj šele je 29. oktobra 1918 sklenil hrvaški sabor, da prenaša vso oblast na Narodno veće, katero je še isti dan proglasilo samostojno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se hoče združiti s Srbijo in Črno goro.[10] Dne 31. oktobra pa so sestavili v Ljubljani narodno vlado. Takole bi se naj uresničil naš tisočletni sen.

V.

Razvoj dogodkov je dokazal, da Slovenci in tudi Hrvatje nismo bili za ta zgodovinski dogodek dovolj pripravljeni in tudi ne politično zreli. Pri politikih je vladala idejna in strankarska razcepljenost. Niso si bili na jasnem o temeljnih vprašanjih sožitja Slovencev, Hrvatov in Srbov in niso bili enotni o bodoči državnopravni obliki teh

---

[10] V. Vilder piše na str. 41. „Rat Srbima - Podvala Hrvatima“, da je novo državo SHS „konačno priznala samo Pašićeva Srbija“, iz dokumentov objavljenih v domovini pa bi sledilo, da je to državo priznala tudi Rusija. Potem takem je bila SHS mednarodno priznana država in Nar. veću ni bilo treba čez drn in strn drveti v Beograd.

narodov. Zdi se, da je vsem politikom odrejal politično taktiko strah, ki je izviral iz ogroženih narodnih mej.

Naroda se je polastila nekaka otopelost zaradi utrujenosti, naveličanosti in moralne pobitosti; ker se je prehitro zrušila država, se je zrušil v njegovi duši moralni temeljni sistem, ki si ga je tekom stoletij ustvaril, oziroma so mu ga drugi izoblikovali, kajti vse, kar so mu še včeraj slikali kot sveto, nedotakljivo, t. j. pokorščino do oblasti vseh vrst, prisego, krvni davek, zvestobo, vse to je danes ničevo. Državljanske dolžnosti bo zanaprej spolnjeval v okolju, ki ga niti dobro doumel ni. Zavest skupne moči je splahnela. Zato ni čudno, da je prišlo ponekod celo do krvavih izgredov. Zaradi tega tudi vlada ni imela prave avtoritete niti materialnih sredstev. Ni mogla mobilizirati niti ene čete. Kar se je doseglo v organizaciji oborožene sile, je bil to trud in dobra volja posameznih idealistov.

Dne 3. novembra 1918 je bil podpisan v Padovi med Italijani in avstrijskimi vojaškimi odposlanci sporazum o premirju, ki je v resnici Italiji dal pooblastilo, da je začela praktično izvajati določbe Londonskega pakta, toda ona je zasedala tudi tiste kraje v smislu točke b), s katero je 31. oktobra določil Vrhovni vojni svet, da se zasedejo z zavezniškimi silami vse one strateške točke v Avstro - Ogrski za dobo, ki se bo zaveznikom zdela potrebna, z namenom, da se vzpostavi in ohrani red. Tej konferenci so zastopniki Srbije z dr. Vesnićem na čelu prisostvovali le kot svetovalci.

Kakšna ironija! Zakaj naj vzpostavljajo in ohranjajo zavezniki (praktično Italija) red, če ga pa sploh nihče ni rušil. In isti Wilson, ki je sveto obljubljal vsem narodom popolno svobodo, je dne 5. novembra 1918 pozival narode, ki so se osvobodili avstrijskega jarma, naj se vzdrže „nasilja, ki bi moglo zavleči ali diskreditirati plemeniti proces svobode“. Lepa — hinavska grožnja! To razdobje slovenske zgodovine je do danes najbolj tragično in tudi najbolj sramotno. Krivdo so imeli nesposobni politiki, slovenski in hrvaški, ker niso naroda pripravili za odpor. S tem, da ni počila niti ena puška proti okupatorju, smo Slovenci in Hrvatje javno priznali dejansko stanje in smo slepo zaupali v mirovno pravičnost zaveznikov, katerih zavezniki nikdar nismo bili, ker so nam to Italijani osporavali in nas dosledno razglašali za avstrijske državljane — torej sovražnike. Pravica in dolžnost sovražnika pa je, da samo sovražno reagira.

Kakšna desorientacija, desorganizacija, naivnost in strahopetnost in nedoslednost so vladale v slovenski politiki v prvi svetovni vojni, sta nazorno pokazala tale dva primera, ki jih navaja v že omenjeni Sodobnosti na str. 320 - 324 Dušan Kermavner. Ko se je Italija leta 1915. pripravljala za vojno, je baje dr. Trumbić po dr. Mandiću naročil, da „Slovenci moraju na vrijeme ustati aktivno, ne bojeći se žrtava, proti pokušaja Italije... tako da Evropa dobije utisak, da narod slovenački neće Italiju i da je spreman krv lijevati za to“. Kako visoko nas je tedaj cenil dr. Trumbić, a žal, je menda menjal svoje mišljenje, kar naj bi dokazovala izjava dr. G. Žerjava, objavljena v „Jutru“ dne 7. julija 1929, ki pravi, da so „za ta primer dali tiskati italijanske in slovenske proklamacije, da se ohrani red“. Brez dvoma so to storili v sporazumu z dr. Trumbićem, kajti dr. Mandić je učil Slovence, da „neka narod ostane miren... a načelnici pojedinih općina, da izjave, da definitivna odluka pripada mirovnoj konferenci“. Jasno, da je dr. Trumbić kot zavezniški nezaveznik brž

uvidel, da se v tem primeru borba na parketu in borba na terenu ne bosta mogli dopolnjevati.

Drugi primer pa se je odigraval prav takrat, ko se je italijanska „zmagoslavna“ vojska odpravljala na zasedanje slovenskih in hrvaških krajev. „Slovenski narodni svet v Trstu se je pridružil italijanskemu odboru za javni blagor in dal na razpolago torpedovko, s katero so se odpeljali v Benetke trije tržaški predstavniki — med njimi dr. Josip Ferfolja kot predstavnik narodnega sveta — da bi zaprosili od antante aprovizacijsko pomoč za Trst — kar je praktično pomenilo, da pripeljejo po varni poti med minskimi zaporami italijanske torpedovke v tržaško pristanišče in pospešijo italijansko zasedbo.“ Zato so Italijani že 4. novembra zasedli Trst. Čeprav bodo politični modrijani našteli sto opravičil, nismo imeli Slovenci nobenega stvarnega razloga, da smo tako pasivno sprejeli italijansko okupacijo. Na mestu je bil tedaj samo oborožen odpor. Je že res, da nam je primanjkovalo vsega, a največ pa narodne zavednosti in požrtvovalnosti. Ali nas niso pozneje prav na ta način tolkli Avstrijci na Koroškem? Ali niso bili Poljaki primorani zgrabiti za orožje?

Slovenci in Hrvatje bi bili brez dvoma Italijane zadržali na Soči, če bi bila uspela pogajanja s feldmaršalom Borojevićem že leta 1917. Jasno je, da je za taka zgodovinska dejanja potrebno mnogo let političnega dela in ne en sam sestanek. Iz tega pa, kar nam sporoča Meštrović na str. 99 svoje knjige, izhaja, da je bilo več krivde na politikih kot na vojakih, kajti Borojević, da je postavil dva pogoja za samostojen nastop: „Prvo da Odbor i Srpska vlada porade kod Saveznika, da se poništi Londonski pakt i nama priznadu naše etnografske granice; a drugo, kad ja predjem sa sto tisuča ljudi, da nas se ne smatra kao zarobljenike, nego kao ratujuču stranku i da se možemo odmah okrenuti u borbu protiv Njemaca“ Ker se ni mogel izpolniti noben pogoj, je bilo nadaljevanje borbe proti Italijanom v vsaki obliki in pod vsako komando opravičeno.

Medtem ko se je peljal dr. Korošec v Ženevo in Pariz, so Italijani prispeli na Snežnik in na Reko. To, kar je pustila Krfska deklaracija odprto, bi se moralo dopolniti v Ženevi, toda dr. Korošec je trčil na enak odpor Pašića kakor dr. Trumbić. Pašić je na pritisk predsednika Poincaré-a pristal na pogajanje z Narodnim večem, ali je na prvem sestanku 6. novembra zahteval, da so izključeni od teh pogajanj člani Jugoslovanskega odbora, kar mu je dr. Korošec izpodbil. Na skupnih sestankih so se razvijale mučne in brezkončne debate, ker je Pašič vztrajal pri Veliki Srbiji, dr. Trumbić pri nejasni Jugoslaviji, in uspeh vsega je bil ta, da so razgovori prišli na mrtvo točko. Ko je grozil razhod brez sporazuma, je 8. novembra prišla brzojavka predsednika Francije, Raymonda Poincaré-a, da je njegova „iskrena“ želja, da nastopajo Jugoslovani kot „ena duša“ in da so to tudi interesi Francije. Zaradi tega je Pašić pristal na koeksistenco. Dne 9. novembra so predstavniki Narodnega veća in Pašić v imenu srbske vlade podpisali izjavo, ki je dobila ime: „Ženevska deklaracija“, v kateri je rečeno, da se bosta „Država Slovencev, Hrvatov in Srbov“ in Kraljevina Srbija združili v „eno novo državo zedinjenih Srbov, Hrvatov in Slovencev“. Črni gori je bilo prepuščeno, da se sama odloči. Novo državo bo predstavljalo skupno ministrstvo, dokler pa ustavotvorna skupščina, izvoljena s splošnim, enakim, neposrednim in tajnim glasovanjem ne bo sprejela ustave, upravljata Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov

in Kraljevina Srbija vsaka na svojem teritoriju notranje posle po načinu, ki je bil tedaj v veljavi. V posebnem zapisniku pa je bilo predvideno, da bo skupna vlada imela šest ministrov, tri imenuje srbska vlada, tri Narodno veće.

Sporazum v Ženevi ni rodil prav nobenega uspeha. Pašić ga je podpisal, da se izogne diplomatskemu škandalu, in takoj odpotoval v Pariz in 10. novembra brzojavno sporočil srbski vladi razloge, zakaj je podpisal Ženevsko deklaracijo. Ta je 11. novembra brzojavno predložila Pašiću demisijo. Pašić je takoj obvestil o svojem odstopu prijatelja Stephana Pichon-a, francoskega zunanjega ministra. Ko sta istega dne prispela v Pariz dr. Korošec in dr. Trumbić, da bi dosegla priznanje Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, jima je prav Pichon povedal, da je Ženevska deklaracija „mise en cause" zaradi odstopa srbske vlade. Dr. Korošec in dr. Trumić sta bila prav zahrbtno izdana, zato sta prosila za sprejem pri vseh najvišjih uradnih predstavnikih zapadnih velesil, nista pa dosegla vkljub lepim sprejemom priznanja Države Slovencev, Hrvatov in Srbov zaradi italijanskega odpora. Ker je bil rezultat enomesečnih razgovorov in pogajanj dr. Korošca negativen tako v zunanji kot v notranji politiki, sta 25. novembra dr. Korošec in dr. Žerjav odpotovala domov, dr. Trumbić pa je ostal v Parizu.

Še preden je prišlo sploh do kakšnega sporazuma med zastopniki Slovencev in Hrvatov na eni strani in srbsko vlado na drugi strani, je Pašić z vso svojo uradno diplomacijo in s svojimi pristaši velesrbske politike razvil strašno zakulisno borbo in spletkarstvo, v kateri mu dr. Korošec in sodelavci niso bili kos. Pašić je tako dolgo izigraval sporazum, dokler ni vzpostavil zveze z eksponenti velesrbske politike v Zagrebu, kar je delal s pomočjo Srbske Vrhovne Komande, ki se je že od 1. novembra nahajala v Beogradu, ta pa je imela v Zagrebu že od 31. oktobra 1918 svojo delegacijo s podpolkovnikom Dušanom Simovićem na čelu. Srbska Vrhovna Komanda in prestolonaslednik so razpredli takoj mreže svojih zaupnikov in obveščevalcev po vsej državi z namenom, da bi zasluge za uspešno zedinjenje pripadle regentu Aleksandru in vojaštvu in ne politikom. Vojaštvo je torej pod pokroviteljstvom dvora vzelo takoj vajeti v roke in jih ni izpustilo iz rok do razsula države. Vzporedno s temi silami je začela delovati druga struja temnih sil, sestavljena predvsem iz politikov velesrbske smeri, katere najvažnejši predstavnik je bil v Zagrebu Svetozar Pribičević, pri Srbih pa Pašić. Vsi politični dogodki, ki so se odslej odigravali, niso bili v skladu z demokratičnimi in parlamentarnimi načeli, katerih so se prenaivno držali hrvaški in slovenski politiki, ker niso uvideli, da smo prišli takrat Slovenci in Hrvatje v območje balkanske politične prakse, ki je bila specifično drugačna od one, katere smo bili navajeni mi. Politična krivulja je naredila takole pot:

Ko je odšel dr. Korošec v inozemstvo, je postal poslevodeči podpredsednik Narodnega veća Svetozar Pribičević. Seje so se vlekle kot kača. Hrvaški politiki so privlekli na dan tisočletne državne pravice in se v dolgočasnih govorih navduševali nad njimi kot otroci, slovenski politiki so pa po stari navadi pridno molčali in potrpežljivo čakali na zvezdo repatico, ki jim bo pokazala pravo pot, Svetozar Pribičević je pa predsedoval tako, da je on sam dobil zvezo z Beogradom in preko tega s Pašićem, odbornikov Narodnega veća pa ni obveščal, ampak je „brzojave delegata Narodnog Vijeća u Ženevi zadržavao ne

objelodanivši ih i ne saopčivši njihov sadržaj Narodnom Vijeću". In ker ostali člani niso vedeli za ta postopek Pribičevića, so 8. novembra 1918 brzojavili dr. Trumbiću, naj pošlje brez odlašanja svoje zastopnike v Zagreb, „da nas potanko upute o položaju i o svim pitanjima koji se tiću naše buduće države".

Kakšna demokratična načela! Vrhovna upravna oblast nove države v Zagrebu ni vedela, kaj se je zgodilo v Ženevi. Na str. 188 pravi dr. Pavelič: „Jedini koji je imao neka obavještčenja o onom što se dogadja u južnoslavenskim redovima u inozemstvu bio je Pribičević i možda njegova najuža okolina. Ali on je svoje informacije krio od ostalih članova Narodnog Vijeća."

Isto se je dogajalo dr. Korošcu in dr. Trumbiću, ker nista mogla dobiti nobene zveze z Zagrebom. Pribičević je pa lahko poslal brzojavko Pašiću v Pariz, češ da „Narodnog Veća" ne veže podpis dr. Korošca na Ženevski deklaraciji in da dr. Korošec nima nobenega mandata za sestavljanje vlade. Istočasno je pošiljal brzojavna poročila iz Zagreba v Beograd ppolk. Simović dne 14., 18., 20., 21., 22. novembra 1918. Te brzojavke so imele za cilj, da se razveljavi Ženevska deklaracija, da se brez odlašanja izvrši zedinjenje in sestavi skupna vlada, da se ne dovoli nobenih pokrajinskih vlad. Te brzojavke so tudi dokaz, kako so vojaški krogi že od vsega početka uvajali v prakso politično klasifikacijo državljanov, označujoč jih ene kot državne druge kot antidržavne elemente, kakor navaja Simović 14. in 18. novembra: „... Srbi bez izuzetka su za dinastiju Karadjordjevića. To je gledište svih dalmatinskih Hrvata, skoro svih Hrvata iz Primorja i sve mladje hrvatske inteligencije. Isto gledište dele i Slovenci, izuzev klerikalaca... Zagreb je danas u većini zapojen idejom jugoslavenske solidarnosti, ali predstavlja kolebljiv element na koji se ne može s pouzdanjem računati... Republikanska akcija pojačava nepouzdanost situacije u Zagrebu... Kao garancija mira i bezbednosti u varoši i stub ideje jugoslavenske služi naš puk obrazovan u Zagrebu od zarobljenika. Oba hrvatska pešadiska puka imaju svega dve do tri stotine ljudi, koji predstavljaju krajnje nepouzdan elemenat za ma kakvu akciju."

Zanimivo je, da v tej brzojavki Simović uporablja besedo "klerikalci", katera poprej v Srbiji sploh ni bila v rabi. Kje jo je torej slišal, ko v Ljubljani vendar takrat še ni bil? Na podlagi kakšnih dejstev ve povedati, da so klerikalci proti dinastiji Karadjordjevićev, če do tedaj niso, pa tudi ne pozneje, z nobenim dejanjem dokazali, da so nasprotniki dinastije. Jasno, Simović je bil tedaj v najožjih stikih s Pribičevićem, s tem so pa sodelovali dr. Kramar, dr. Žerjav, dr. Kukovec, dr. Ribarž itd. Torej, ko še nismo bili niti združeni v skupno državo in smo bili dejansko in pravno svobodni slovenski in hrvaški državljani, so nas ti tajni elementi že klasificirali v nasprotnike kralja, klerikalce v „nepouzdan elemenat za ma kakvu akciju". Ta praksa politične klasifikacije državljanov v zanesljive in nezanesljive, v državne in antidržavne elemente, v rojaliste in republikance, ni v Jugoslaviji nikdar prenehala, samo da se danes uporabljajo drugačne označbe.

Kako se je zahrbtno pripravljalo zedinjenje, kaže tudi držanje srbsko-hrvaške koalicije, posebno Svetozarja Pribičevića oktobra 1918 ob zborovanju Narodnega veća. Ko je dr. Korošec pozval 5. oktobra srbsko-hrvaško koalicijo, da vstopi v Narodno veće, je Pribičević od-

govoril, da bo sklical vse člane koalicije in čakal na njihov odlok, toda privatno je bil mnenja, "da još nije vreme za ovo", in je še celo 17. oktobra 1918 izjavil: "Čekamo dok vidimo šta će reći Wilson." Ko pa je zvedel, da je Ženevska deklaracija od srbske vlade odklonjena, se mu je pa strahovito mudilo, da je treba takoj poslati delegacijo v Beograd, da se izvrši brezpogojno zedinjenje. To njegovo tezo je opravičevalo dejstvo, da je italijanska vojska nemoteno zasedala slovenske in hrvaške kraje. Zato je tudi dalmatinska vlada pod pritiskom razburjene javnosti grozila Nar. veću, da bodo njeni odposlanci izvršili zedinjenje direktno s srbsko vlado, če tega ne stori Nar. veće. Italijanska zasedba je tudi na Slovence vplivala porazno. Zaradi take obupne situacije se je sestal dne 23. novembra glavni odbor Narodnega veća. Na to sejo je prišel tudi srbski minister dr. Momčilo Ninčić, ki je prisotnim priporočal, da se takoj sestavi skupna vlada. Hrvatje, ki so bili že 2. in 3. marca 1918 izdelali nekak program, so na tej seji iznesli še cel kup različnih načrtov. Vsaka stranka je predlagala svojega. Po dolgih brezplodnih in ostrih debatah je odbor sklenil na predlog dr. Smodlake, da se izvoli odbor sedmorice, ki naj izdela nekak kompromisni načrt.

Dne 24. novembra zvečer je glavni odbor razpravljal o tem kompromisnem načrtu, ki je predvideval zedinjenje „Države S.H.S., Kraljevine Srbije in Črne gore" u jedinstvenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba". Izbrali so 28 članov s popolnim pooblastilom, da izvedejo ta načrt. Poleg tega načrta je glavni odbor izglasoval še posebna navodila delegaciji, ki je imela odpotovati v Beograd. Proti temu predlogu je glasoval samo Stjepan Radić, čeprav je bil proti temu načrtu tudi Dragotin Hrvoj, ki se je zelo trudil, da na vsak način prepreči odhod delegacije v Beograd.

Dne 26. novembra zvečer je glavni odbor razpravljal o odhodu delegacije v Beograd. Zaradi odpora Starčevićevih pristašev je bilo sklenjeno, da se 27. novembra ne odpotuje in večina članov se je okrog desetih zvečer razšla. Toda pristaši Pribičevića so se pozneje ponovno zbrali v mali dvorani in sprejeli predlog, da delegacija 28-tih izbrancev odpotuje 27. novembra ob 9. uri s posebnim vlakom v Beograd. Ponoči so posebni sli obveščali na domovih člane odbora, ki so bili sejo zapustili, da morajo biti ob 9. uri na postaji. Pribičević je hotel, da se zedinjenje izvrši prej, preden bi bili člani Narodnega veća poučeni po dr. Korošcu o resničnem stanju v inozemstvu. Hotel je onemogočiti vsak tudi najmanjši vpliv dr. Korošca in dr. Trumbića v Narodnem veću. Da je to delal po navodilih Pašića et consortes, dokazuje najbolj to, kar nam sporoča Meštrović v svoji knjigi na strann 114 in 115 in kar dopolnjuje Pavelić na str. 212, 213, 214 svoje knjige.

Ko sta dr. Trumbić in Meštrović uvidela, kam vodi Pašićeva politika, sta imela namen odpotovati v Zagreb, da obvestita politike, „da ne srljaju u zajednicu sa Srbima zatvorenih očiju", toda poslanik Vesnić ni hotel izdati potnega lista brez Pašićevega dovoljenja, ta pa ga je odklonil zato, „ker se je bal za Meštrovićevo življenje, ker da je njegovo življenje predragoceno, da bi riskiral pot preko Avstrije, katera ga je smatrala za izdajnika". Kakšno očetovsko skrb je pokazal Pašić in z njim dr. Vesnić za bivše avstrijske državljane, slovenske in hrvaške krvi! Anglež Wickham Steed je ponudil denar za nabavo zrakoplova, pa tudi to je preprečila očetovska roka Pašića in Vesnića. Končno je izdal Meštroviću češki potni list dr. Beneš. Meš-

trović pa je v Švici zbolel na španski bolezni in ni mogel iti v Zagreb. Kakšna smola, da tudi dr. Korošec ni mogel dobiti srbskega potnega lista; zopet nam je pomagal dr. Beneš s češkim potnim listom, prav tako je moral potovati v Zagreb s češkim potnim listom dr. Giunio Rudolf kot delegat Jugoslovanskega odbora.

Ko je dr. Giunio prispel v noči med 26. in 27. novembrom 1918 v Maribor, ga je v vlaku obiskal „jedan general Slovenac“ (edino Maister), ki je dal nalog, da ga je lokomotiva z enim samim vagonom takoj odpeljala v Zagreb. Ta general je o vsem telefonsko obvestil dr. Kramarja in ta pa Svetozarja Pribičevića, ki je takoj zapovedal načelniku postaje Zaprešić, da zadrži z izgovorom kakšne okvare stroja to kompozicijo toliko časa na postaji, da bo delegacija že odpotovala v Beograd. Verjetno se je načelnik postaje za nekaj sekund zmotil, kajti dr. Giunio se je "u Zagrebu s vlaka u vlak pridružio delegaciji Narodnog veća, koja je već bila u vlaku spremna na odlazak". Dr. Korošec seveda še ni mogel prispeti v Zagreb, ker je dobil potni list pozneje kot dr. Giunio, ki je bil odpotoval že z Meštrovićem. Da bo slika delovanja teh zahrbtnih elementov še bolj popolna, dodajam, kar pravi Meštrović na str. 120, ko se je 12. novembra 1918 prvič sestal z dr. Koroščem v Parizu. Ko je prisotni dr. Drašković vprašal, kakšna je situacija doma, je dr. Žerjav razlagal: „Uglavnom dobra. Srbi se i Slovenci izvrsno slažu i jedva čekaju, da dodje srpska vojska. Hrvati su manje oduševljeni. Ima ih dosta, koji se bune, ali Pribičević ima situaciju u ruci. Sve će biti dobro. I Srbi više vole Slovence nego Hrvate, a Slovenci opet Srbe. Tako je dobro. Vi Srbi s istoka, a mi Slovenci sa zapada, pa će se Hrvati prilagoditi situaciji." Meštrović je bil mnenja: "Odvratni kranjski žbir." Ali ni bil dr. Žerjav tedaj pravi prerok, kajti prilagoditev situaciji se je več ali manj le vršila na prerokovani način?

Delegacija je prispela v Zemun 27. novembra 1918 pozno zvečer, naslednjega dne pa jo je ladja prepeljala v Beograd, v savsko pristanišče, kjer so jo sprejeli v imenu srbske vlade Ljuba Jovanović in dr. Ninčić, v imenu beograjske občine pa podpredsednik Marjanović. Na sprejemni pozdrav je odgovoril dr. Pavelić, rekoč med drugim: „Došli smo u Beograd kao pretstavnici nove i slobodne države Slovenaca, Hrvata i Srba, da izgradimo s pretstavnicima Srbije i Črne gore zajedničku jugoslavensku državu, u kojoj će biti zajamčena jednakost, sloboda i teritorijalna individualnost svakom plemenu.“ Ali se ni v tem trenutku uresničevala tista znamenita napoved Danteja: "Lasciate ogni speranza voi ch'entrate".

Dne 28. novembra je sprejel člane delegacije regent Aleksander, toda ne vseh skupaj, ampak vsakega posamezno: najprej Tresić-Pavićića na izrecno željo regenta; potem predsednika delegacije dr. A. Pavelića, ki je ob tej priložnosti zopet ponovil geslo o "jedinstveni državi", ali z zajamčeno individualnostjo "vsakemu plemenu". Zatem je bil sprejet Svetozar Pribičević, katerega razgovor je trajal več kot eno uro, in potem ostali člani.

Regent Aleksander je torej že pri prvem uradnem aktu, ko je sprejemal predstavnike sicer bratskih narodov, a formalno še tuje svobodne državljane, uveljavil načelo absolutistične, diktatorske, preferenčne arbitraže vladarja in pogazil načelo ne samo politično parlamentarne, ampak tudi družbeno demokratične hierarhije. Tresić-Pavićić, ki je, kakor sem že prej omenil, ponujal Slovence Italijanom

in Nemcem, brezpomembna politična osebnost, katerega je Aleksander poklical že 14. novembra v Beograd, a se je zopet vrnil 21. novembra v Zagreb v nekem zelo sumljivem poslanstvu, je bil prej sprejet kot vodja delegacije dr. A. Pavelić. Srba Svetozarja Pribičevića je zadržal več kot eno uro, da je potem zelo važno izjavil, da ne more "ničeg detajlnog reći javnosti". Nikdar nisem nikjer čital, da bi bil kdo ta postopek Aleksandra obsodil.

Po izvršenih formalnostih je delegacija dne 29. in 30. novembra začela sestavljati adreso na prestolonaslednika in njegov odgovor. Pokazalo se je, da so Hrvatje in Slovenci nasedli Pašićevim intrigam, ki nalašč ni hotel priti z vlado in narodno skupščino v Beograd zato, da ne bi prišle srbske opozicijske stranke v stik s Hrvati in Slovenci, da bi ga vrgli z oblasti. V imenu srbske vlade so se razgovarjali ministri Protić, Jovanović in Ninčić, zadnja dva sta bila stroga Aleksandrova zaupnika. Tako je imel zopet glavno besedo na srbski strani Aleksander, na hrvaški strani je pa nepopustljivo nastopal Pribičević. V takem vzdušju ni moglo priti do nikakega sporazuma. Pavelić je branil tezo, da morajo priti v adreso zahteve navodil Narodnega veća, nakar je Pribičević odklonil sodelovanje pri sestavljanju adrese. Nastal je popoln zastoj. Končno je moral nekaj popustiti Pribičević in še več pa dr. Pavelić, na katerega je demoralizirajoče deloval obupen, dolg telegram Jugoslovanskega odbora, ki sta ga poslala preko Züricha Gazzari in Stojadinović: "Mi smo jedini narod Monarhije bez priznanja. Samo priznate narode smatra se medjunarodno kvalificiranima." Treba je izvesti hitro zedinjenje. "Samo na taj način može se uspješno braniti integritet i sa svih strana ugrožene granice." Zaradi take mednarodne situacije so končno stilizirali adreso Pavelić, Pribičević in večni posredovavec dr. Smodlaka.

Dne 1. decembra 1918 zvečer je prestolonaslednik obkrožen s tremi ministri in najvišjimi oficirji sprejel delegacijo Narodnega veća, katerega podpredsednik dr. A. Pavelić je prečital adreso in regent pa nekoliko spremenjen odgovor, v katerem je obljubil, da bo spoštoval v prehodni dobi pokrajinske vlade, ki bodo stale pod nadzorstvom skupne vlade in odgovorne pokrajinskim predstavništvom. Dne 3. decembra je prenehala vrhovna in suverena oblast Narodnega veća nad Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Tako smo torej Slovenci in Hrvatje prišli pod skupno streho.

B

I.

V prvem delu predavanja sem skušal razčlenjeno in dosledno nanizati vse zgodovinske dogodke, ki so nas privedli do zedinjenja. Zdelo se mi je potrebno, da podrobno premotrimo zgodovinske vzroke, da bomo lažje razumeli posledice, ki so nujno morale slediti, često pa pozabljamo na vzroke. Jasno, posledice so vedno vidne, vzroki pa so tem manj jasni, čim bolj so zgodovinsko oddaljeni. Iz do sedaj povedanega se nujno pojavlja vprašanje, zakaj smo se leta 1918 ze-

dinili pod takimi pogoji in v taki obliki kot smo se in kakšne napake smo napravili takrat. Razlogi so bili objektivni in subjektivni.

Prvi objektivni razlog bi bil zemljepisni ali, kakor nekateri radi trdijo, politično geološki. Jugoslavija ni prav nobena zaokrožena zemljepisna ali geološka enota, kakor tudi nobena druga država ni. Po razvodju bi en del prebivalstva ne glede na narodnost pripadal Podonavju, drugi Jadranskemu morju in tretji Egejskemu morju. Če se hočemo združiti po pogorju in ravninah, bomo razpadli v nešteto državic, ki so v srednjem veku že obstajale.

Gospodarski razlog je izzival prej in izziva tudi sedaj najhujše politične spore, ki izvirajo prav iz gospodarskih pogojev. Vsi poljedelski pridelki so bili in bodo na jugu države vedno cenejši kot v Sloveniji, ker je zemlja rodovitnejša in zahteva manj truda kot v Sloveniji. Industrijo so načrtno favorizirali na jugu iz strateških razlogov in pa zaradi cenejše delovne sile.

Zgodovinski razlog ravno dokazuje, da je šel razvoj v smeri razdruženja, cepljenja. Res je, da v preteklosti ni vladal narod, ampak, če bi bili res dani vsi drugi pogoji, bi bili tudi fevdalci to izvršili.

Kulturno zgodovinski razlog nas ravno razdvaja. S Hrvati nas druži poleg sosedstva še vera, s Srbi pa tudi vera ne. Toda vero so prav radi navajali Italijani, Avstrijci in Madžari, da bi nas na ta način zasužnjili. Jezik je pa še danes vzrok srbske megalomanije.

Je še en objektivni razlog, ampak samo navidezen — obrambni ali strateški, ki ga zelo napihujejo obrobni prebivalci države, pri Slovencih zlasti Primorci, pri Hrvatih pa Dalmatinci. Ta razlog izvira iz občutka strahu in nemoči, ne pa iz stvarnosti. Zgodovina nas ravno uči, da si Južni Slovani nismo nikdar odločilno medsebojno pomagali, prej obratno, zato smo zgubljali samostojnost drug za drugim. Edini skupni slovensko-hrvaški oboroženi nastop se je zmagoslavno zaključil leta 1593, v bitki pri Sisku, a še tega je vodila veleposestniška gospoda. Najboljši dokaz obrambne varnosti pa nam nudi potek druge svetovne vojne, da nam namreč nič ne pomaga ne skupnost ne hrabrost (če bi sploh bila) in da je naša varnost enaka ničli, če nas slučajno ne ščitijo interesi močnejših narodov, katerim se je treba seveda pravočasno pridružiti. Zelo žalostno bi bilo, če bi se, prav po izkušnji zadnje svetovne vojne, še kakšen trezen Slovenec našel, ki bi še verjel v nepremagljivost jugoslovanskega orožja.

Imamo še dva subjektivna razloga, ki bi morala podpreti tezo zedinjenja. Prvič, da velike gospodarske enote nudijo več koristi posameznikom kot pa manjše gospodarske enote. Resnica je, da mnoge majhne države stoje gospodarsko mnogo bolj trdno kot pa marsikakšna velika država. Poleg tega je pa praksa pokazala, da so šli in gredo še presežki iz Slovenije, ne pa nasprotno.

Drugi subjektivni razlog je geneološki, ki je imel velik vpliv na čustva mnogih idealistov; namreč, da vsi Slovani izhajamo iz skupnega debla, da smo „enega srca ene krvi“, kakor pravi pesem. Teoretično drži, praktično pa Poljak sovraži Rusa, Čeha in Ukrajinca, Rus pa Poljaka, Čeh Poljaka in Slovaka in obratno, Bolgar Srba, Srb Bolgara in Hrvata, Hrvat Srba in Slovenca. Edini slovanski narod, ki resnično nikogar ne sovraži, smo Slovenci, zato smo tudi zelo suženjsko razpoloženi. Iz navedenega sledi, da noben od novedenih razlogov ni šel v prid zedinjenju. In vendar smo se zedinili v eno državo. Zakaj?

Glavni razlog je bil strah pred Italijani, ki so ogrožali slovenske in hrvaške meje. Ni bil neopravičen strah tudi pred Avstrijci in Madžari. Vse drugo pa gre na račun naivnih, popolnoma desorientiranih, neizkušenih in nezrelih slovenskih in hrvaških politikov.

Prva napaka, ki smo jo zagrešili Slovenci in Hrvatje leta 1918, ima svoje korenine v naši narodni zgodovini. Za tako zedinjenje, kot smo ga hoteli doseči Hrvatje in Slovenci, bi se bili morali pripravljati najmanj 50 let. Izdelati bi bili morali jasen program in točen načrt za izvedbo programa. Zainteresirati široke množice za idejo zedinjenja. Slovenci smo bili zamudniki v književnosti pa tudi v politiki. Dejstvo je, da se ni nikdar nobena slovenska in ne hrvaška politična stranka resno zavzela, da se načrt zedinjenja praktično izvede. Vse naše delo za združenje Jugoslovanov se je vršilo v bobnečih političnih govorih in pa v vinskih napitnicah, kakršno je izrekel dr. Tavčar v Zagrebu. Grobo rečeno: realizacija jugoslovanske državne skupnosti je bila v polpretekli dobi predmet nezrelih dijakov, romantičnih kulturnih zanašenjakov in nesposobnih političnih bedakov.

Kako naj si drugače razlagamo odgovore dr. Lorkovića še leta 1917, ki na poziv Meštrovića (str. 98) ni hotel poslati nikogar v inozemstvo, češ „da su oni suvišni, jer Pašić misli za sve nas". In izjava dr. Šimraka dne 23. novembra 1918, da je narod „ostao jedinstven i on danas želi jaku jedinstvenu državu... jaku centralnu zajedničku vladu". Prav takrat je izjavil dr. Smodlaka: „... kao braća idemo braći koji nas čekaju raširenih ruka i koji će nas primiti kao braću, da stvorimo zajedničku državu, u kojoj ćemo svi biti ravnopravni." Na tako politično modrost mi bo vsak povprečni gimnazijec odgovoril: „Kogar hočejo bogovi uničiti, mu zmešajo pamet."

Druga napaka, katero so slovenske in hrvaške politične stranke zagrešile, je bila ta, da se niso te stranke dogovorile za enoten konkreten načrt zedinjenja še pred izbruhom svetovne vojne in takoj odposlale v inozemstvo enotno, močno zastopstvo vseh strank z neomejenimi pooblastili z namenom, da dosežejo pri zapadnih velesilah pravico bojujoče se stranke in pozovejo narod na aktiven upor proti Avstro-Ogrski, četudi bi bil ta cena za zahtevano priznanje. Ravnotako bi bili morali poslati zakonite in pooblaščene zastopnike k „materi" Rusiji, da bi preprečili podpis londonskega pakta in dosegli brezpogojno podporo, da se bo osnovala samostojna država iz avstrijskih Slovencev in Hrvatov ali pa, če se zedinimo s Srbijo v skupno državo, da Rusija temu ne bo nasprotovala, kakor je zunanji minister Sazonov rekel Fr. Supilu: „Sva je nesreća u tome što su tih vaših pet milijona katolici. Da su pravoslavni, kako bi to sve drukčije išlo." Kajti Italija je stopila v vojno prav zaradi tega, ker je šlo Rusom slabo na fronti. In ti so jim na račun Slovencev in Hrvatov priznali teritorialno odškodnino.

Tretjo napako je zagrešil dr. Trumbić in njegovi sodelavci. Dr. Trumbić je bil brez dvoma izobražen človek, ugleden, zelo finih manir in prepričan Hrvat, ali on je bil predstavnik ene pokrajinske politične stranke, je bil slučajni emigrant in ni imel izdelanega, od vseh strank odobrenega načrta za izvedbo zedinjenja in tudi ni imel absolutnega pooblastila od vseh slovenskih in hrvaških političnih strank. On je, navezan na nasvete svojih maloštevilnih slučajnih sodelavcev in prepuščen svoji ne najsrečnejši politični intuiciji, iskal kompromisno rešitev med realno in idealno možnostjo, je izbral najslabšo pot, po

kateri je hotel uresničiti svoj narodni ideal. Ko se je pogajal na Krfu, ni uvidel, da ga je neizprosna usoda postavila samo pred dve popolnoma jasni rešitvi: ali sprejme Pašićev načrt trializma in se do najmanjših podrobnosti že definitivno z državno pravno pogodbo določi, kaj bo pripadalo Srbiji, kaj Hrvaški in kaj Sloveniji, ali pa se odloči za ustanovitev take Hrvaške, kakršna je bila predvidena v Londonskem paktu.

V prvem primeru bi bil moral seveda ugoditi maksimalnim zahtevam Velesrbije, ali bi v zameno moral zahtevati suverenost Hrvaške, pristopiti takoj k ustanovitvi hrvaške vojske v tujini in doma in k organizaciji koordinirane državne oblasti nad posameznimi teritoriji. Verjetno, da bi ta rešitev najbolj odgovarjala Pašićevim željam, ker je neštetokrat poudarjal, da bodo Srbi organizirali svojo (veliko) državo, a nam, Hrvatom in Slovencem, je prepuščeno, da se svobodno odločimo za pristop ali za samostojnost. Ko bi bili Srbi dosegli doma, kar so želeli, bi se bili morali skupno z nami boriti proti Italijanom in v tem primeru bi bili Slovenci in Hrvatje dosegli boljše meje kot nam jih je določila rapalska pogodba.

V drugem primeru bi bila nastala „neka okljaštrena“ Hrvaška, toda bi bila mednarodno priznana, ker je bila predvidena v Londonskem paktu. Tudi v tem primeru bi bil moral dr. Trumbić še pred koncem vojne pristopiti k organizaciji hrvaške vojske doma in v inozemstvu in osnovati hrvaško vlado. V političnem prepričanju dr. Trumbića sta se mešala dva elementa: romantični jugoslovanski idealizem in hrvaški krajevni patriotizem. Da bi ugodil obema, se je odločil za ime „Jugoslavija“ in za obliko „jedinstvena država“, da bi preprečil delitev Hrvatov, če se odloči za Pašićev federalizem, in da onemogoči prevlado Srbov, če se uresniči brezpogojno zedinjenje. Uvidel je, da bi v federativni obliki države takrat po sili mednarodne situacije sporni kraji pripadali „Velesrbiji“. Vodili so ga torej čisto narodno egoistični oziri, ne pa idealistični. Nasprotno je pa upal, da bo v taki skrpucalosti, Jugoslaviji, ohranil tudi hrvaški značaj Bosne in Hercegovine, Dalmacije in delno Srema. V tej težki odločitvi pa mu je manjkalo vizionalne inspirativne sile in balkanske politične skušnje, da bi jasno spoznal, da se bo beseda „jedinstvenost“ praktično spremenila v državni „centralizem“, katerega so Srbi dosledno izrabili v svojo korist. Zgodovinska nujnost je bila: “Clara pacta, boni amici”.

Tisti redki Slovenci v inozemstvu pa niso imeli prav nobenega razloga, da so podpirali „jedinstvenu Jugoslaviju“, ker nismo Slovenci imeli nobenega spornega ozemlja s Srbi, nasprotno, podpreti bi bili morali tako rešitev, v kateri bi se ime Slovenci državnopravno vidno pokazalo.

Ena največjih napak pa je bila, da so Hrvatje in Slovenci prepustili poslevodeče podpredsedstvo Narodnega veća Srbu, Svetozarju Pribičeviću. To je pomenilo dati ovce v varstvo volku. V tistem, v zgodovini Hrvatov in Slovencev usodnem času bi bil moral predsedovati nujno ali Hrvat ali Slovenec. Pribičević se je v svojstvu podpredsednika posluževal ne samo zvijač, ampak tudi prevar. Zedinjenje, kakršnega so izvedli: Pribičević s podporo avstrijskih Srbov in slovenskih liberalcev, regent s sodelovanjem srbske vojske in Pašić z velesrbsko politično strujo, se je izvršilo proti volji večine Hrvatov in Slovencev. Pa tudi srbskega naroda ni nihče vprašal za mnenje. Pri-

bičević to nasilje sam priznava v svoji knjigi na str. 35, ko pravi, da so zagrešili politično in ustavno napako, ker niso odloka o zedinjenju, sprejetega v Beogradu, dali še pred objavo Nar. veću v odobritev ali odklonitev, kakor je bilo sklenjeno dne 23. novembra 1918 na seji v Zagrebu. Pribičević pravi: „Ja pošteno priznajem svoj udeo u ovoj kobnoj grešci.“ Ali ne velja tu: “Majestät, es ist zu spät”?[11]

II.

Borba za državne meje in utrjevanje državne avtoritete

Ugotovili smo torej, da zedinjenje ni nastopilo kot posledica zgodovinskega razvoja, t. j. notranje razvojne poti jugoslovanske politične in državljanske miselnosti. Tudi ni bilo posledica zgodovinske dozorelosti stoletnega sna, kakor smo prepričevali mladino v šoli, Mnogo so k temu pripomogle zunanje in notranje politične razmere pa tudi nujnost časa. Zaradi tega so bile škodljive posledice neizbežne.

Čim je prispel Pašić iz Pariza, so se začeli pod njegovim predsedstvom „teški i mučni pregovori“ za sestavo skupne vlade. Dogovorili so se, da bo 10 članov nove vlade iz Države Slovencev, Hrvatov in Srbov, 9 iz Srbije in 1 iz Črne gore, predsednik pa član najmočnejše stranke. Ko je dne 15. decembra 1918 okrog devete ure zvečer Pašić predložil listo svoje vlade v podpis regentu, jo je on odklonil, češ da se je Pašić poslužil laži v dveh primerih. Ko je drugo jutro Pribičević posredoval pri regentu, rekoč, da to pomeni državni udar, je Aleksander odgovoril: „Pre ću da abdiciram.“ Med politiki je nastalo baje strašno razburjenje, toda novo nekoliko spremenjeno vlado je sestavil po nalogu regenta 20. decembra Stojan. Protić. Zunanji minister je postal dr. Trumbić, dr. Korošec podpredsednik in notranji minister Svetozar Pribičević. S tem dejanjem je regent Aleksander jasno pokazal, na kakšen način bo vladal novo državo. Dejansko je bil to prvi državni udar v novi državi. Pribičević na str. 115 - 117. ostro obsoja postopek regenta, dr. Stojadinović na str. 241 - 251 obtožuje Aleksandra kot povzročitelja smrti N. Pašića. Zakaj pa niso vsi ti politiki izvajali posledic? Baje je edini dr. Smodlaka protestiral: „To je državni udar! Mi ga ne možemo dozvoliti. Ne tiće me se Pašić, ali je ovde u pitanju jedno načelo. Kad taj gospodin ovako radi sada, šta li će raditi kroz deset godina! Mi nismo kolonija in ne možemo dopustiti, da se sa nama ovako postupa. Predlažem, da se delegacija Narodnog veća u znak protesta vrati u Zagreb.“ In vendar se ni nič zgodilo. Politiki so se uklonili volji regenta, Pašić se je strašno užaljen potuhnil. In vendar so imeli politiki takrat ključ v svojih rokah. Če bi se ravnali po Njegošu: „A tiraninu nogom stati za vrat, dovesti ga k poznanju prava.“

---

[11] „Dobrota je sirota“, pravi pregovor; kajti v Hrvatski reviji na str. 328 iz leta 1952. piše „jedan od največjih suverenih Hrvata“, dr. Vinko Krišković, bivši podban, da je on rešil življenje Svetozarju Pribičeviću rekoč: „... u toj zaštiti na moj zagovor spasio je svoj život Svetozar Pribičević, možda najljući suvražnik Hrvatske u Aleksandrovoj Jugoslaviji, koji je imao 15. prosinca 1914. kao pseto crknuti v vojničkoj samici budimpeštanskoj, ali zato nije utekao osveti Nemeze, koja stiže krivca već na ovome svijetu.“

Prisiliti bi bili morali regenta, da se odloči za demokratično obliko vladanja, ali da abdicira, kakor je grozil. V obeh primerih bi bil prihranil jugoslovanskemu narodu mnogo gorja. Ali ni bilo že takrat nekaj gnilega v državi Danski? Temne sile so bile že takrat na delu. Vse, kar je sledilo, je bilo samo logična posledica slabega začetka.

Pozornost Slovencev in Hrvatov je bila odslej usmerjena na mirovno konferenco, od katere so naivno pričakovali, da bo prisodila po Italijanih zasedeno slovensko in hrvaško zemljo Jugoslaviji. Dne 3. januarja 1919 je Protićeva vlada obvestila vse zavezniške in nevtralne države, da se je ustanovila „Država Srbov, Hrvatov in Slovencev", in imenovala za prvega delegata N. Pašića, za namestnika pa dr. Trumbića, tedanjega zunanjega ministra. Prva je priznala našo državo 5. februarja 1919 Severna Amerika in pozneje še ostale države do 1. maja 1919, ko nas je priznala Nemčija. Edino Italija je dosledno odklanjala priznanje vse do podpisa mirovne pogodbe. V začetku februarja je naša delegacija poslala vsem državam, zastopanim na mirovni konferenci, memorandum z našimi zahtevami in 11. februarja je obvestila Wilsona, da je pripravljena podvreči se njegovi razsodbi glede mej z Italijo. Dne 17. februarja je dr. Trumbić razlagal odboru desetorice (brez Wilsona) naše zahteve. Dne 3. marca je pa Clemenceau sporočil naši delegaciji, da Italijani ne pristajajo na Wilsonovo arbitražo. Prvi poskus z Wilsonovo črto po reki Raši je propadel.

Dne 15. marca se je vrnil v Pariz predsednik Wilson, pripravljen popustiti nekoliko od svojih načel samo zato, da bi vse države pridobil za Društvo narodov. Zdaj je pa začela ofenzivo italijanska delegacija in zahtevala še več, kot ji je priznal londonski pakt. Dne 3. aprila 1919 je odbor desetorice o tej zahtevi razpravljal. Ko je Orlando končal svoj govor, je nastopil dr. Trumbić, posebej povabljen od Clemenceauja, toda italijanska delegacija se je umaknila s konference, češ da smo Slovenci in Hrvatje sovražniki do podpisa mirovne pogodbe. Dr. Trumbić je odgovarjal na vprašanja Clemenceauja, Wilsona in Lloyda Georgea s stvarnimi in zgodovinskimi podatki. Po zaključku seje je Orlando razvijal posamezne razgovore z ostalo trojico. Jugoslovanska delegacija je pa 16. aprila 1919 predlagala plebiscit za sporno ozemlje. Dne 19. aprila je odbor četvorice zopet razpravljal o jadranskem vprašanju. Že se je zdelo, kot da bi Italijani nekoliko popustili na željo Wilsona in da bi se morda našla osnova sporazuma, ko je nepričakovano 24. aprila 1919 tiskovni urad ameriške delegacije objavil Wilsonovo izjavo, v kateri se je postavil na stališče, da so se zaradi razpada Avstrije razmere spremenile in da je treba skleniti mir, ki bo slonel na pravičnosti. Italijanska delegacija se je čutila prizadeto in je v znak protesta dne 24. aprila zvečer zapustila mirovno konferenco.

Tako sta se negativno končali prvi dve začetni fazi pogajanj z Italijo, ko je dr. Trumbić morda verjel v možnost pravične rešitve spora z Italijo in Slovenci tudi, zato so ostali mirni. Na Hrvaškem pa je Radić razvijal ostro politično gibanje za samostojno hrvaško republiko. Dne 3. februarja 1919 je baje podpisalo 150.000 ljudi nekak memorandum, ki je bil namenjen mirovni konferenci. To Radićevo gibanje so hoteli izkoristiti Italijani. Dr. Trumbić meni, da so take metode delale slab vtis na Wilsona. Vkljub tej Radićevi agitaciji je bilo delo jugoslovanske delegacije na videz še enotno in sporazumno, toda

dr. Trumbić, ki se je boril za hrvaške in deloma za slovenske meje po načelih klasične diplomacije, ni pravočasno uvidel, da čas deluje proti njemu. Čim pozneje, tem slabše. On je bil politično preveč osamljen, premalo izkušen diplomat in preslab politični psiholog, da bi bil pravilno ocenil, za kateri predlog zaveznikov se mora odločiti in v katerem momentu ga je treba aplicirati.

Po dobrih dveh tednih se je italijanska delegacija vrnila v Pariz. Začela so se nova tipanja bolj z italijanske strani kot jugoslovanske. Ameriški polkovnik House je poskušal, brezuspešno seveda, vzpostaviti direktne stike med obema delegacijama, in ker se tak poskus tudi Tardieuju ni posrečil, je nastopil zastoj. Med tem časom pa sta dva dogodka odločno poslabšala jugoslovansko stališče. Ker so spomladi leta 1919 Avstrijci zaradi nesposobnosti slovenske vlade prepodili slovensko četo vojakov s Koroškega, je srbska vojska junija zasedla Koroško prav v času, ko je mirovna konferenca pripravljala odlok o plebiscitu, na katerega Slovenci nikdar ne bi smeli pristati. Ta korak je baje napravil slab vtis na zaveznike.

Drugi dogodek je povzročil veliki italijanski politični avanturist in pesnik Gabriele D'Annunzio, ko je 12. sept. 1919 zasedel z vojsko Reko in jo priključil Italiji. Ni dvoma, da se je to izvršilo s tajno podporo italijanske vlade.

Vendar je oktobra meseca naslednik Sonnina Tomaseo Tittoni prišel z novim predlogom, da bi se osnovala neodvisna država z Reko, Postojno in Idrijo, Volovsko. Reka in kraji vzhodno od Reke bi pripadli Italiji, Zader bi postal svobodno mesto pod italijanskim zunanjim predstavništvom in še pet otokov bi pripadlo Italiji. Ta predlog je postal brezpredmeten, ker je po novih volitvah v Italiji postal ministrski predsednik Nitti, zunanji minister pa Vittorio Scialoia. Ker pa se je leto 1919 bližalo h koncu, so 9. decembra 1919 vlade Amerike, Anglije in Francije predale Italiji memorandum, v katerem so poudarjale, da še enkrat narede prijateljski poskus, da se reši jadransko vprašanje. V bistvu je bil ta memorandum ameriški predlog, ki ni dovoljeval nobenih novih zemeljskih koncesij Italiji. Jasno, Scialoia ga je odbil. Nitti pa je zahteval 6. januarja 1920 izvedbo Londonskega pakta, ali da bi pod gotovimi pogoji Italija sprejela tudi kompromisno rešitev. Tudi ta poskus se je izjalovil.

Med tem časom pa so se morale izvršiti v diplomatskih krogih velike spremembe v našo škodo. Vzroki in ozadje te spremembe do danes še niso nikjer v literaturi jasno obrazloženi. Eden teh vzrokov je moral biti ta, da se je v jugoslovanski delegaciji pokazala velika razpoka med stališčem dr. Trumbića in Pašića. Pašić je polagal vso pozornost na Črno goro, Albanijo in Južno Dalmacijo. Baje je celo regent rekel Lloydu Georgeu, „da Reka za nas nema velike važnosti, da valja spasavati Slovence od 'état-tampon' i da Skadar treba da dobijemo." Brez dvoma se je vršilo kakšno posredovanje od strani Francije ali morda še kakšne druge države tudi v Beogradu.

Nepričakovano je bila jugoslovanska delegacija poklicana dne 10. januarja 1920 v francosko zunanje ministrstvo, kjer ji je Clemenceau ob prisotnosti Lloyda Georgea in Nittija sporočil, da mora sprejeti kompromisni predlog, ali pa se bo izvršil londonski pakt. Dr. Trumbić je zopet, kakor je bila njegova navada, na dolgo zgodovinsko utemeljeval jugoslovanske pravice, toda 13. januarja je Clemanceau izročil nov predlog dr. Trumbiću in Pašiću, ki je zahteval novih žrtev, in

zahteval takojšnje sprejetje predloga. Drugi dan so se zopet sestali, toda Clemenceau ni več govoril, ampak stavil ultimatum s strašnimi grožnjami. Delegacija je bila prisiljena vprašati beograjsko vlado za mnenje in 20. januarja 1920 so izročili Clemenceauju jugoslovanski predlog, katerega zavezniki niso niti v eni točki sprejeli. Dr. Trumbić je bil postavljen pred zid, zato je 21. januarja 1920 obiskal ameriškega poslanika Wallacea, da bi zvedel za stališče ameriške vlade. Ta je sredi februarja izjavila svoje nezadovoljstvo zaradi takih metod na mirovni konferenci in predlagala direktna pogajanja. Na posredovanje Lloyd Georgea so se dvakrat sestali, brez uspeha seveda, Pašić, dr. Trumbić, Nitti in Scialoia. Nato sta bila poklicana Pašić in dr. Trumbić v Beograd na poročanje.

Dne 13. in 14. aprila je Scialoia obiskal bolnega dr. Trumbića v sanatoriju v Parizu, kjer sta se dogovorila, da bo dr. Trumbić prišel v San Remo, kjer je zasedal Vrhovni zavezniški svet. Dr. Trumbić pa ni mogel pravočasno dobiti odgovora svoje vlade, ker je bila v Jugoslaviji stavka železničarjev, zato je Scialoia izjavil, da Italija osvaja predlog zaveznikov z dne 9. januarja (Wilsonov predlog). Da prepreči italijanski manever, je dr. Trumbić izjavil, da zaradi tehničnih razlogov ni mogel priti in meni, da se direktni razgovori niso prekinili, in zahteval nov sestanek. Medtem so nastopili novi momenti in do sestanka ni prišlo.

Medtem ko se je spor z Italijo vlekel v neskončnost, je Jugoslavija podpisala mirovno pogodbo z ostalimi sosednimi državami. Vse mirovne pogodbe so bile za Slovence in Hrvate neugodne, za Srbe pa več kot povoljne. Z republiko Avstrijo smo podpisali mir 10. septembra 1919, z Bolgarijo 27. novembra 1919, z Madžarsko pa šele 4. junija 1920. Končna razmejitev z Avstrijo je bila podvržena plebiscitu na Koroškem, katerega smo pa Slovenci naravnost lahkomiselno izgubili. Neurejene meje smo imeli edino z Italijo. Ni bilo pa nobenega dvoma, da so prišla pogajanja z Italijo v zadnjo in odločilno fazo.

Junija meseca 1920 je postal ministrski predsednik Giovanni Giolitti, zunanji minister pa grof Sforza, ki je bil prej italijanski poslanik pri srbski vladi na Krfu. To je bilo za Slovence in Hrvate usodno. Ne samo to, da je bil grof Sforza cinik prvega reda, eden najbolj pretkanih italijanskih diplomatov, ampak on je imel možnost spoznati srbsko politično miselnost, pridobil si je veliko osebnih prijateljev med srbskimi politiki in dobro je poznal spor med Hrvati in Srbi. Vse to je sijajno izkoristil pri mirovnih pogajanjih.

Takoj po svojem imenovanju se je sestal z dr. Trumbićem v Spa in s tem ustvaril osnovo za bodoča pogajanja. Preden pa je prišlo do formalnih pogajanj, je na široko razvil diplomatsko akcijo pri vseh zavezniških vladah in tudi v Beogradu, kamor je medtem poslal grofa Giuseppe Volpija, da poizve, kakšno je mnenje v Beogradu, in da pripravi ugodna tla za pogajanja. Volpi je na prvem sestanku mnogo obljubil, na drugem pa vse obrnil sebi v prid. Ko je dr. Trumbić Volpijev predlog odklonil, se je ta 1. oktobra 1920 poslovil od dr. Trumbića. Toda na podlagi Volpijevega tipanja je grof Sforza odločno interveniral v Parizu, Londonu in Washingtonu. Znal je pa pri zavezniških vladah tako mojstrsko prikazati velikodušnost, dobro voljo in miroljubnost italijanske vlade, da je Italija izgledala kot pohlevna ovčica, Jugoslavija pa kot trmast volk. Ko se mu je zdelo na podlagi odgovorov zaveznikov, da so Angleži in Francozi pripra-

ljeni podpreti Italijo, če se bo odločila, da izvede določila Londonskega pakta, se je odločil po predhodnem sporazumu z jugoslovansko delegacijo, za katero je pa vnaprej zahteval, da pride na pogajanja z najbolj obširnimi polnomočji, ker da bodo razgovori zelo kratki, za odhod v Rapallo. Ni pa pozabil pred odhodom sporočiti v Washington, da gre na pogajanja „s pomirljivimi namerami", obenem pa previdno pristavil, da je treba izključiti Wilsonovo črto iz razgovorov, ker Italija mora dobiti sigurno suhozemsko mejo in brezpogojno Snežnik. Vse vlade je lepo prepričal, da, če pogajanja ne bodo uspela, bo to izključno krivda Jugoslavije. Zato so Angleži in Francozi pritisnili na beograjsko vlado, da popusti v vseh točkah in da mora priti do sporazuma z Italijo. Naravnost sramotno vlogo je igral predsednik republike Millerand, ki je poslal francoskega poslanika v Beogradu de Fontenaya še v železniški vagon dne 5. novembra 1920 zvečer, da je pred odhodom vlaka prečital dr. Trumbiću depešo iz Pariza, v kateri je bila napovedana prava grožnja, da bodo Jugoslovani prepuščeni na milost in nemilost Italije, če ne pride do sporazuma.

Prvi sestanek obeh delegacij se je izvršil v Santa Margherita 8. novembra 1920. Odprl ga je grof Sforza in postavil bazo za sporazum: Snežnik, Reka s celim pristaniščem postane svobodno mesto v italijanskem teritoriju, Zadar z zaledjem pripade Italiji ter otoki Lošinj, Cres, Vis in Lastovo; Jugoslavija pa bi dobila uradno priznanje in s tem tudi Črno goro. Razumljivo je bilo, da dr. Trumbić ni mogel sprejeti takih pogojev, če je že prej dosledno odbijal mnogo bolj ugodne pogoje.

Ker je grozila prekinitev, je Milenko Vesnić obvestil o tem beograjsko vlado in pristavil, da ne grozi po krivdi jugoslovanske delegacije. V tem trenutku nas je Francija izdala, ker je zopet grozeče intervenirala v Beogradu. Zato je Sforza ponovil svoje zahteve tudi v obliki ultimatuma. Zdaj je prišel udarec še s strani srbskih delegatov Milenka Vesnića in Kosta Stojanovića, ki sta prepustila dr. Trumbiću, da reši vprašanje po svoji uvidevnosti, a onadva se bosta z njegovo odločitvijo solidalizirala. Tako je padla vsa odgovornost na dr. Trumbića. Ni nobenega dvoma, da se je dr. Trumbić v tem času nahajal v strašni duševni krizi. Njegov prijatelj in spremljevalec Ostović piše, kaj vse je vplivalo na dr. Trumbića, da se je odločil sprejeti italijanske zahteve. To je vse točno, ali to so zgolj formalni, ustavni in mednarodno pravni razlogi, da bo namreč Italija dejansko uveljavila enostransko londonski pakt, da se bodo Srbi sporazumeli z Italijo in dobili poleg Bosne in Hercegovine še velik del Dalmacije, da se bodo Srbi sporazumeli z Madžari in dobili na račun Hrvatov odškodnino v Vojvodini, da bodo Madžari in Avstrijci zasedli hrvaške kraje, da bo prišlo do razsula Hrvaške. Zlasti se je bal, da se bo polastil v Italiji oblasti fašizem. Temu nasproti postavljam jaz na prvo mesto splošno človeške, psihološke, socialne in narodno politične razloge.

Prvić, dr. Trumbić je bil takrat politično popolnoma osamljen. On ni več predstavljal Hrvatov, še manj Slovencev, Srbov pa niti formalno ne. Takrat bi se bile morale združiti vse slovenske in hrvaške politične stranke in se postaviti na odporno revolucionarno stališče in iti v boj do zadnjega moža. Tudi če bi v tem boju Slovenci in Hrvati podlegli, bi bila obnovitev Avstro-Ogrske možna in Italijani bi imeli zopet na meji sovražnika, proti kateremu so se borili, saj so

oni ustvarili in podpirali antihabsburško konvencijo. Srbi bi si morda povečali v tem slučaju narodno ozemlje, toda znašli bi se v isti situaciji, kot so bili pred vojno, ker bi imeli istega soseda na mejah. Tudi Francozi in Angleži bi morali dobro premisliti, preden bi dovolili Italiji oborožen spopad, kajti iz najmanjšega oboroženega spopada nastane lahko svetovni požar. Prav najnovejša zgodovina dokazuje, da je narod, ki je pripravljen za svojo svobodo umreti, nepremagljiv. Jasno je, da takrat ni bilo med Slovenci in Hrvati ne stranke ne moža, ki bi bil zmožen kaj takega izvesti.

Drugače je porazno vplivala na dr. Trumbića takratna Radićeva politika, katere posledica so bili mnogi neredi. Mednarodno politično je bila taka politika negativna postavka za Hrvate, posredno tudi za Slovence. Tretjič, dr. Trumbić je želel ohraniti čim več Hrvatov skupaj in je mislil, da so v Jugoslaviji še najboljši pogoji za to. Dejansko je bil dr. Trumbić pri pogajanjih kot državni minister predstavnik beograjske vlade in kot tak ni smel delati državniških napak. Zapuščen, duševno in telesno utrujen je proti svojemu prepričanju sprejel zahteve grofa Sforza. Dne 12. novembra 1920 je bila podpisana mirovna pogodba z Italijo,[12] po kateri je ona dobila več kot ji je dajal londonski pakt, Jugoslavija pa je dobila otoka Vis in Pelagruž ter pristanišče Baroš. S tem je bilo za vedno odpravljeno črnogorsko vprašanje, s katerim so Italijani ves čas grozili. Podpis rapalske pogodbe je nepopisno oduševil Italijane, zadovoljil Francoze in Angleže, strašno pa prizadel Slovence in Hrvate, ker jim je odrezal vitalni kos narodnega telesa. Slovenci smo v znak protesta še tisti večer zaprli gledališča, kino, kavarne itd., proglasili narodno žalost, „potem pa vse tiho je bilo“, kakor poje Aškerc.

---

[12] Popolnoma nerazčiščeno je vprašanje, zakaj ni jugoslovanska delegacija zahtevala, da se vnese v mirovno pogodbo klavzula, ki bi zagotovila Slovencem in Hrvatom pod Italijo spoštovanje pravic narodnih manjšin, kar je potrdil tudi predsednik ital. vlade Giolitti 27. novembra 1920 pred parlamentom: „Predstavnici naroda Srba, Hrvata i Slovenaca *smatrali su uzaludnim tražiti od Italije* da ona zajamči zaštitu onih, koji postaju italijanski državljani. Italija je uviek davala svim strancima najširu slobodu, pa je jasno da čemo je još više dati onima, koji postaju italijanski državljani. O toj točci se u Rapallu nije raspravljalo, jer oni koji su s nama pregovarali, poznavali su našu lojalnost.“

Isti dan ob ratifikaciji rapallske pogodbe, je predsednik parlamenta Luzzati zagotovil, ‚da će etnički elementi, što su ostali izvan odnosnih granica uživati uz iskrena jamstva, najslobodniju upotrebu jezika, kulture i vjere uz najdublje poštovanje što ga traži njihov posebni položaj.“

In glavni igralec naše tragedije, grof Sforza, se je širokoustil: „Ljubav naše domovine ne smije značiti prezir domovinskih osjećaja drugog plemena, makar oni bilo mladje i u poviesti manje slavno. Mi smo morali primiti u svoje krilo stotine tisuča Slavena. Ovim Slavenima, kojima uostalom odgovara da ostanu u dodiru sa svojim naravnim središtima Goricom i Trstom, mi čemo osigurati potpunu slobodu jezika i kulture. To će biti za nas obaveza časti i čin političke mudrosti“. „Istra pod Italijom“, Zagreb 1944.

Človek ne ve, ali je to glas slabe vesti ali huronski smeh Mefista. Kako se skladajo s temi častnimi obljubami smrt Gortana, smrt bazoviških žrtev, pljuvanje učitelja v otrokova usta, ker je govoril slovensko itd.?

Čeprav do danes ni nobenih konkretnih dokazov za to, je vendar popolnoma jasno, da so nas — Slovence in Hrvate — srbski politiki izdali. Ne verjamem, da bi se upali Francozi izvajati naravnost sramoten pritisk na jugoslovansko delegacijo, če bi se ne bili že prej prepričali, da Srbi ne bodo šli do skrajnosti. Kakšne zahrbtne politične spletke so počenjali zavezniki od junija do novembra 1920, slutimo iz brzojavke italijanskega predstavnika z dne 25. avgusta 1920, kjer poroča, da je „srpski element“ po trdem odporu sprejel nove osnove za pogajanja. „Snage oko Pašića i srpske stranke uopće i nadalje žele sporazum s Italijom i to je sigurno element u našu korist. Z druge strane, ne mogu zanijekati vašoj Ekcelenciji, da bi hrvatski i slovenski elementi do kraja činili upornu opoziciju.“ Isti predstavnik je 6. novembra priporočal, naj se grof Sforza potrudi zvedeti, koliko jugoslovanskih tajnikov bo šlo na pogajanja, ker meni, „da bi bilo neoportuno dovoditi elemente, kao na primjer bivše avstrijske činovnike, koji bi smetali atmosferu“.

Lepo, šlo je za našo kožo in ne smemo biti niti prisotni, ko nam bodo to kožo rezali. Ali si lahko predstavljate, kako bi Srbi reagirali, če bi jim bila grozila zguba ne 500 km, ampak samo en km vzhodne meje. Brez pomisleka bi zagrabili za orožje. V borbi za zapadne meje se je jasno pokazala razlika med narodno obrambno in državno obrambno varnostjo in dvojna mera v izvajanju obeh in je bila najboljši dokaz, da je bila tedanja Jugoslavija in vsaka taka seveda, zgolj zemeljepisna in mozaična, ne pa etnično monolitna državna tvorba — skratka — država z državljani prvega in drugega reda.

III.

Po podpisu zadnje mirovne pogodbe so se napori Slovencev in Hrvatov usmerili v borbo za državljanske in narodno politične pravice. Žal, da se ti napori niso mogli vskladiti v borbi za priznanje zgodovinskih pravic obeh narodov, ampak so se ločili v metodah, v sredstvih in ciljih narodno politične borbe. To je bila zgodovinska napaka slovenskih in hrvaških političnih voditeljev, ki so zasledovali bolj strankarske kot narodne interese.

Prva jugoslovanska vlada je bila koncentracijska vlada in v njej so sodelovali tudi Slovenci in večinske stranke. Dne 16. januarja 1919 je regent otvoril začasno narodno predstavništvo 296-tih članov, izbranih po strankarskem ključu brez zastopnikov Radićeve stranke seveda. Že takrat je regent namignil, da se „dosadašnji planovi što prije presade i na ostalu državu“. Hotel je uvesti centralizacijo, čeprav je objavil, da bo spoštoval pokrajinske avtonomije. In pri vseh pogajanjih je bilo sklenjeno, da končna ureditev države pripada ustavodajni skupščini. Prav zaradi tega vprašanja so bile vlade nestalne. Dne 16. avgusta 1919 je sestavil vlado demokrat Ljuba Davidović skupaj s soicalisti, v tej vladi dr. Koroešc ni bil zastopan. In že 19. februarja 1920 je sledila druga Protićeva vlada radikalov, jugoslovanskega kluba in hrvaškega narodnega kluba. Dne 17. maja 1920 pa je sestavil koalicijsko vlado radikal Milenko Vesnić in pozval v vlado tudi demokratsko stranko. Za časa te vlade so se odigrali važni politični in državni dogodki. Dne 4. junija 1920 je bila podpisana mirovna pogodba z Madžarsko, 10. oktobra smo Slovenci izgubili plebiscit na

Koroškem, 12. novembra je bil podpisan mir z Italijo in 28. novembra so se vršile volitve v ustavodajno skupščino s 419 poslanci. Te volitve so bile prve v novi državi in po mnenju Svetozarja Pribičevića in dr. Stojadinovića so bile popolnoma svobodne in demokratične. Najvažnejši pomen teh volitev je, da so dvignile iznad politične ravni tri osebnosti: dr. Korošca, Stjepana Radića in Nikolo Pašića. Že prve volitve so nakazale, v katero smer bo šla borba za priznanje državljanskih in narodno-političnih pravic. Slovenci, Hrvatje in Srbi so si izbrali svoje narodne voditelje. Vsak izmed njih je imel ogromno večino svojega naroda za seboj. Pašić je sicer dobil samo 93 poslancev, Davidović pa 94, toda Pašić je predstavljal izključno srbske glasove, medtem ko je dobil Davidović tudi glasove Pribičevićevih pristašev, slovenskih liberalcev in hrvaških oportunistov. Brez dvoma, da so bili vsi trije velike politične osebnosti, nadpovprečno politično nadarjeni, Radić pravi ljudski tribun, dr. Korošec in Pašić pa velika diplomata, toda možje različne ideologije, različne politične šole, različnih državnopravnih koncepcij in kot ljudje zelo nasprotujočih si značajev. Edino te tri politične osebnosti so bile zmožne pripeljati mlado državo v trajno varen pristan, toda interesi in ambicije domačih in tujih neskrupuloznih sodobnikov so povzročili, da se ti trije možje nikdar niso mogli najti na izhodiščni točki po usodi nakazane poti, ki je edina vodila k pravilni rešitvi vseh narodnih in državnih problemov mlade države.

Ob tej priložnosti moram popolnoma zavreči razlago Jože Jareba na str. 36. svoje knjige „Pola stoljeća...“, češ da so dominirali politično sceno od 1919 do 1928 kralj Aleksander, Pašić in Radić. Ne vem, ali namenoma opušča ime dr. Korošca in postavlja kralja Aleksandra v trojko, ali je to znak hrvaškega podcenjevanja slovenskega voditelja, ali je to znak površnega presojanja političnega razdobja pred sprejetjem vidovdanske ustave. Dejstvo je, da so volitve v ustavodajno skupščino postavile na politično površino tri narodne voditelje: slovenskega, hrvaškega in srbskega, samo s to razliko, da je dr. Korošec predstavljal zakonito večino Slovencev posredno že od leta 1907., neposredno pa od leta 1917. nepretrgoma do smrti. Tudi Pašić je takrat predstavljal večino Srbov, medtem ko je Radić do volitev v ustavodajno skupščino predstavljal le 20.000 hrvaških volivcev od leta 1913 dalje. Šele volitve v ustavodajno skupščino leta 1920. so pravno in dejansko izbrale narodne voditelje, ki bi morali predvsem rešiti državnopravni odnos Slovencev, Srbov in Hrvatov do skupne države in šele potem na osnovi političnih pooblastil vseh narodov pristopiti k utrditvi centralne državne oblasti. Prve volitve so torej ustvarile narodno in državno „kefalijo“, šele s sprejetjem vidovdanske ustave se je pridružil imenovani trojici tudi regent Aleksander, ki je že od prvega dneva zedinjenja silil na površje, a ni imel za to zakonite podlage.

Po nerazumljivi politični logiki usode ali po človeški neumnosti je zdrknila s sprejetjem vidovdanske ustave vsa oblast iz rok naroda v roke vladarja. Zakonodajno oblast je vršila narodna skupščina skupaj s kraljem. Kralj je imenoval ministre, oficirje in višje državne uradnike in jih je tudi odpuščal, če jih je hotel. Sodbe so se izrekale v imenu kralja. Poleg tega je bil vrhovni predstavnik pravoslavne cerkve in je imel odločujoč vpliv na pravoslavno cerkev, skratka

imel je v svoji moči "omnium rerum potestatem" in ni bil nikomur odgovoren za svoja dejanja.

Sprejetje vidovdanske ustave je podobno politični farsi, če ga že nočemo imenovati politično nasilje ali pa prevara, kajti kot izraz narodne volje ustavo diskvalificirajo tale dejstva: Srbi so umetno in nepravično zvišali številko svojih poslancev na škodo Slovencev in Hrvatov, ker smo morali sprejeti za podlago določanja števila prebivalstva na enega poslanca ljudsko štetje iz leta 1910, katerega je vršila na ogromno škodo Slovencev avstrijska oblast. Ker smo bili Slovenci oškodovani za ogromno število prebivalstva, število Srbov je pa med obema vojnama zelo padlo, se je dogajalo, da je bil večkrat srbski poslanec izvoljen s 3 do 5 krat manj glasovi kot slovenski. Ves odpor proti tej krivici je bil zaman, ker so Srbi klicali vedno grobove na pomoč.

Drugo, na Krfu so se dogovorili, da se bo nova ustava sprejela s „kvalificirano" večino, niso pa določili, koliko odstotkov glasov mora ta kvalificirana večina znašati, zato so kratkomalo s poslovnikom ustavodajne skupščine določili, da ta večina pomeni polovico vseh poslancev plus eden. Zato je bilo možno izglasovati ustavo samo s srbskimi glasovi.

Tretje, ta nesrečni poslovnik je že a priori odvzel poslancem svobodo odločanja, ker so morali vsi poslanci še pred začetkom razprave priseči kralju zvestobo, tako da se sploh niso smeli več odločiti za republiko.[13]

Četrtič, 58 komunističnih poslancev je bilo izključenih iz ustavodajne skupščine, 52 Radićevih poslancev pa sploh ni prišlo v Beograd. Tako je glasovalo od 419 poslancev 223 za, 35 proti in 161 pa je bilo odsotnih ali izključenih. Ker je slovenska večinska stranka glasovala proti, je bila torej ustava sprejeta proti ogromni večini slovenskega in hrvaškega naroda. Ironija usode je bila, da je moral glasovati proti ustavi tudi eden glavnih zagovornikov Jugoslavije, tvorec Krfske deklaracije, sopodpisnik Ženevske deklaracije, dr. Ante Trumbić.

Vsi ti grehi srbskih krogov pa ne zmanjšujejo krivde Stjepana Radića. Hrvatje so zagrešili mnogo napak v teku zgodovine, toda ena največjih zgodovinskih napak je bila odsotnost Radićevih poslancev od ustavodajne skupščine. Ta poteza Radića že ni bila več samo strankarsko politično taktična napaka, ampak je bila skoraj na meji zločina, kajti je povzročila ogromno politično, moralno in materialno škodo hrvaškemu narodu, škodila je tudi Slovencem, in končno ni prizanesla samemu Radiću. Ne da bi se spuščal v visoko politično modrovanje, je treba pribiti dejstvo, da Pašić in njegova okolica ne bi bili nikdar spravili ustavo na tako lahek način pod streho, če bi bili poslanci Radićeve stranke aktivno sodelovali pri razpravah, pa vsaj take ustave ne, ki je napolnila s sovraštvom vse politično ozračje v državi.[14]

---

[13] Izmed vseh pravovernih in državotvornih srbskih politikov edini Stojan Protić ni hotel a priori priseči kralju, zato ni mogel razpravljati v tej skupščini.

[14] I. Jukić piše na str. 93, da tudi če bi bil prišel Radić v skupščino, „ne bi spriječio izglasanje centralističkog ustava, jer su već glavne političke srpske snage odlučile da prvi ustav kraljevine SHS mora takav biti". Ne verjamem, da bi bili Srbi uspeli, če bi bili Slovenci in Hrvati v skupni in enotni fronti.

Vkljub vsem tem napakam s te in one strani pa še do danes ni jasno, kdo je vsilil Slovencem, Hrvatom in Srbom vidovdansko ustavo, katera je dajala prednostne pravice monarhu in velesrbski kliki. Ali ni Pašić dajal nobene važnosti tihemu sporu, ki je vladal od solunskega procesa med njim in regentom Aleksandrom, ki je že 15. decembra 1918 to tudi jasno pokazal? In Pašić mu je takorekoč podaril vso oblast z novo ustavo. Višek bizantinskega cinizma pa se mi zdi, kar objavlja Smith-Pavelić na str. 287 svoje knjige, ko pravi, da je dr. Trumbić še neposredno pred glasovanjem poskušal preprečiti sprejetje ustave preko Slobodana Jovanovića, ki mu je odgovoril pismeno, „da ni regent ni Pašić nisu bili za taj i takav ustav ali da se on imao primiti en bloc ili ga uopšte ne bi bilo." Potemtakem je bila nad Aleksandrom še neka druga nevidna sila, ki je pognala državo v propast.

Ko je bila vidovdanska ustava uzakonjena, jo je hotela vlada tudi uveljaviti. Nosilec te politike je bil v glavnem Nikola Pašić. V tem času je bil na srbski strani edini resnejši politik Stojan Protić, ki je pravočasno uvidel, da sprejeta ustava vodi v razsulo. S svojim federalističnim načrtom je ostal popolnoma osamljen in Pašić ga je politično popolnoma uničil. Tako je pozneje onemogočil tudi Nastasa Petrovića in Ljubo Jovanovića. Politična situacija pa se ni tako hitro razbistrila. Pašić je vodil vlade nekaj časa v koaliciji z demokrati in Slovencem Ivanom Pucljem. Dr. Korošec je zapustil Pašića že marca 1921, muslimani pa marca 1922. Ker so nastala v vladi trenja, je Pašić dobil mandat, da sestavi samoradikalno vlado 16. decembra 1922, ki je izvršila 18. marca 1923 nove volitve. Ni jasno, kaj je hotel Pašić doseči s temi volitvami. Če je hotel biti obsolutni vodja Srbov, se mu je to posrečilo, ker je od 313 poslancev dobil 109 mandatov, Davidović pa le 53, toda Radić je število poslancev povišal od 52 na 70, dr. Korošec je dobil 22 slovenskih poslancev, skoraj vse, in muslimani pod vodstvom dr. Spahe so dobili vseh 18 poslancev in direktno „pregazili" srbofilsko skupino Maglajića. Pašiću se torej ni posrečilo razbiti Hrvatov in Slovencev in tudi ne muslimanov, čeprav je kandidirala radikalna stranka po vsej državi, tudi v Sloveniji, kjer ni dobila nobenega mandata. Tako se je Pašić znašel v še težji situaciji kot pred volitvami in je moral 2. maja 1923 sestaviti zopet samoradikalno vlado, ki je začela izvajati vidovdansko ustavo. Dr. Korošec se je trudil v tem času, da bi prišlo do sodelovanja z Radićevo stranko, SLS in JMO, ki bi se skušali sporazumeti z demokratsko stranko. Da bi Pašić preprečil ta manever dr. Korošca, je poslal v Zagreb pravosodnega ministra Marka Djurićića, Marka Trifkovića in Vojislava Janjića, ki so sklenili 13. aprila 1923 z Radičevci „Markov protokol", v katerem je Pašić obljubil, da ne bo uvedel na Hrvaškem vidovdanskih samouprav in da bo prenehal preganjati vodstvo in pristaše Radićeve stranke. Radić pa se je zavezal, da ne bodo njegovi poslanci prišli v skupščino in bo tako Pašić vladal lahko samo s svojo stranko.

Ker pa Pašić ni bil politični idealist, ampak realist in politični taktik, je istočasno iskal stike s tisto skupino demokratske stranke, ki se je zbirala okoli Pribičevića. Ko se je pa tudi Ljuba Davidović začel pogajati z Radićem, je Pribičević s štirinajstimi poslanci ustanovil samostojno demokratsko stranko, v katero so vstopili tudi slovenski liberalci. Tako se je posrečilo Pašiću, da je razbil demokratsko stran-

ko in politično obremenil Radićevo stranko, kajti „Markov protokol“ je bila druga velika politična napaka Stjepana Radića, ker je politično nemoralno podaljševala eni sami stranki vodstvo države na škodo Hrvatov in Slovencev. Ko je Radić uvidel, da ga je Pašić izigral, se je odločil, da gre na zapad, posebno v London, da bi zainteresiral svetovno javnost za hrvaško vprašanje. V Londonu so mu svetovali sodelovanje z Beogradom in Radić se je vrnil dne 25. decembra 1923 na Dunaj praznih rok.

Ko sta februarja 1924 odšla tajno na Dunaj dr. Maček in dr. Krnjević, jima je Radić naročil, naj se začno pogajanja s skupščinsko opozicijo. Uspeh teh pogajanj je bil, da so nepričakovano vsi Radićevi poslanci predložili od 7. do 20. marca 1924 narodni skupščini svoje poverilnice v verifikacijo, razen Radića in ing. Košutića, ki sta bila v inozemstvu. Dne 12. marca je bilo verificiranih 20 Radićevih poslancev, za ostale pa se je začel trd boj. Pašič je 24. marca odstopil in 27. marca sestavil novo vlado pomnoženo še s Pribičevićevo skupino. Hotel je izglasovati proračun in potem iti na volitve. Ker pa kralj na volitve ni pristal, je 12. aprila odstopil in 25. maja obnovil prejšnjo vlado, misleč na ta način zavlačevati verifikacijo Radićevih poslancev, ker je imel večino enega glasu v verifikacijskem odboru. Pa mu je spodletelo. Dva dni potem je radikal Nastas Petrović glasoval z opozicijo v odboru in Radićevi poslanci so bili verificirani. Da se izogne padcu, je Pašić predložil kralju v podpis ukaz, s katerim se je skupščina odgodila do rednega zasedanja 20. oktobra. Pašić je uvidel, da ne bo mogel več vladati, ker je bil v manjšini v skupščini, zato je predlagal kralju nove volitve, ker je pa kralj odklonil, je 17. julija 1924 odstopil in dne 27. julija je dr. Davidović sestavil vlado s slovensko ljudsko stranko in muslimani ob podpori Radićeve stranke, ki je zahtevala za to, da se preneha s preganjanjem Radićevih pristašev in da se ne uvajajo samouprave na Hrvaškem. Radikalni disident Nastas Petrović je kot notranji minister obljubo izpolnil.

V tistem času so se Slovenci in Hrvatje oddahnili, ker so resno upali, da bo prišlo do političnega pomirjenja, da ne bo več preganjanja političnih nasprotnikov, da ne bo več državotvornih elementov in separatistov, da bo imel glavno besedo parlament. Trezna in poštena jugoslovanska javnost je upala, da se bo v jugoslovansko državno politično prakso uvedla prava demokracija, zlasti ker je kralj v začetku zahteval, da vstopi v vlado tudi Radićeva stranka. Tako bi imela vlada v parlamentu solidno večino in absolutno podporo ogromne večine prebivalstva. Prišlo je drugače, ker je Radić napravil novo usodno napako.

Njegov nesrečni temperament in njegova nestalna politična koncepcija sta povzročili, da se je vse to, kar je dr. Korošec s težavo zgradil, podrlo do tal. Po svojem neuspehu v Londonu je Radić konec maja 1924 odšel z Dunaja v Moskvo, ki ga je že marca povabila tja. Pristopil je 24. junija 1924 k zeleni internacionali, taval dva meseca po Rusiji in se vrnil konec julija na Dunaj zopet praznih rok. Medtem je Davidović že sestavil svojo vlado in Radić se je vrnil v Zagreb 14. avgusta 1924 brez potnega lista. Namesto da bi počakal, kako se bo situacija razvijala v skupščini in da se Davidovićeva vlada utrdi, je šel Radić zopet med ljudi in neodgovorno in nedostojno govoril na shodih, kar mu je zletelo iz ust. Ob neki priložnosti je imenoval kraljico „naša Madame Pompadour“.[15] Dne 12. okto-

bra 1924 je vzkliknil na shodu v Vrhpolju „da kralja treba ispratiti preko granice sa svim počastima“. Že z obiskom v Moskvo je sebe in stranko spravil pod sum komunizma, zdaj je šel pa še leva razdražiti, da so ga nasprotniki okoli Pašića in Pribičevića z lahkoto oblatili pri kralju. Zaradi tega Radićevega izpada je moral vojni minister Hadžić odstopiti, ker pa Davidović ni hotel odstopiti z vso vlado, je kralj zahteval njegov odstop. Davidović razjarjen je sporočil 16. oktobra prej novinarjem kot kralju svoj odstop z najkrajšo motivacijo v vsej jugoslovanski politični zgodovini: „Prema naredjenju Vašog Veličanstva, čast mi je podneti ostavku vlade.“[16] To je bil uspeh Radićeve politične netaktnosti.

Dne 20. oktobra 1924 se je sestala narodna skupščina, ki je zaradi Davidovićeve popustljivosti izvolila za predsednika radikala in „kraljevega človeka“ Jovanovića, za podpredsednika pa dr. Mačka in dr. Hohnjeca, katerih pa kralj sploh ni sprejel, ampak je 6. novembra 1924 imenoval zopet Pašić-Pribičevićevo vlado z najstrašnejšim notranjim ministrom, Božo Maksimovićem, tudi kraljevim zaupnikom. Dne 10. novembra 1924 so bile že razpisane nove volitve, ki so se vršile pod močnim nasiljem dne 8. februarja 1925. Vkljub terorju policije pa Pašić in Pribičević nista dosegla cilja, namreč da razbijeta Hrvate in Slovence. Pašić je sicer dobil 121 mandatov, 12 več kot prej, toda Radić je zgubil samo 3 mandate od prejšnjih 70-tih, dr. Korošec jih je dobil 24. Zato je minister Maksimović predlagal, da se raztegne zloglasna „Obznana“, ki je bila naperjena proti komunistom, tudi na „hrvatsko republikansko seljačko stranko“.

Ko je kralj podpisal 1. januarja 1925 ta ukaz, so bili naslednjega dne zaprti dr. Maček, Predavec, brata Košutić in dr. Krnjević. Radić se je skril v hiši svoje poročene hčerke, kjer ga je pa Maksimovićeva policija hitro odkrila in ga okoli 6. januarja zaprla v ječo.

Po teh volitvah je nastopil v jugoslovanskem političnem življenju najbolj nelogičen preobrat. Kakor smo videli, je imel Pašić računati v najslabšem primeru na 142 poslancev v skupščini od skupnega števila 294. Za najmanjšo večino mu je manjkalo še šest poslancev, za solidno delavno večino pa najmanj 20, katerih pa v tistem času ne bi dobil prav pri nobeni stranki; zato se je začel pogajati z Radićevo stranko. Dne 25. marca 1925 se je nenadoma pojavil v skupščini

---

[15] Z. Kulundžić piše v knjigi: „Atentat na Stjepana Radića“ str. 177, da je Radić to izustil dne 14. julija 1923 na zaupnem sestanku v Casini v Zagrebu: „Gospodža Pompadeur hoće da se ljeti vozi po soli u saonama, kad nema snijega, i to stoji milijune, a narod gladuje.“ S tem je namigaval na kraljičino plovbo po Jadranu in na slovesno razsvetljavo Dubrovnika ob njenem prihodu, kar je stalo na sto tisoče dinarjev.

[16] Popolnoma nerazumljivo je, zakaj je v prej omenjeni njigi Z. Kulundžić popolnoma zamolčal vse, kar se je zgodilo med junijem 1923 in oktobrom 1924; kako je bil zrušen PP režim, kako je dr. Korošec ustvaril parlamentarni delovni blok z Davidovićem in dr. Spahom, ki so sestavili novo vlado in, kar je glavno, zakaj je ta vlada padla. Verjetno, da mu je težko priznati krivdo Radića, ker je s svojim neprimernim in popolnoma neodgovornim govorjenjem onemogočil zadnji poskus demokratične vlade in še bolj onemogočil demokratizacijo političnega udejstvovanja v Jugoslaviji. Morda je to znak političnega omalovaževanja, morda „klasne“ mržnje ali pa poseben način znanstvenega dela.

Pavle Radić, tj. nečak Stjepana Radića. Mož je imel lep nastop in pametno govorjenje in dr. Stojadinović pravi, da „neobično povoljan utisak učinio je na mene Pavle Radić“. To je važno priznanje, ker po Stojadinovićevem pripovedovanju so napravili zelo slab vtis Stjepan Radić in dr. Maček na kralja in na druge politične osebnosti. Pri pogajanjih sta sodelovala tudi dr. Šuperina in dr. Nikić, od radikalov pa Marko Djurićić, Marko Trifković in Ljuba Živković. Sporazum je bil podpisan 14. julija, a vlado je sestavil Nikola Pašić 18. julija 1925. V tej vladi je bilo pet Radićevih ministrov. Jasno, zaprto vodstvo Radićeve stranke je bilo izpuščeno na svobodo. Radić je stopil iz ječe direktno na ministrski stol. Ta sporazum je bil navidez absurden, v resnici pa je vlival javnemu mnenju upanje, da bo vendarle prenehalo politično nasilje. Država je bila na najboljši poti k notranji in zunanji utrditvi, saj je bil to v stvari sporazum med Hrvati in Srbi. Vlada je imela ogromno večino v skupščini in v obeh narodih. Od Slovencev ni nihče sodeloval pri pogajanjih, vendar je bil dr. Korošec lahko zadovoljen, čeprav ni bil v vladi, kajti Radićeva abstinenca je prenehala in Radić je na ta način prevzel nase del odgovornosti do naroda in države. Vsi politični krogi, ki so vedno zagovarjali sporazum, so upravičeno pričakovali, da je prišel čas resnega dela. Edini, ki s tem sporazumom ni bil zadovoljen, je bil Svetozar Pribičević in njegovi pristaši. Za svoje izdajstvo in lakajstvo je dobil od Pašića zasluženo brco. S tem momentom je začela Pribičevićeva politična zvezda temneti, dokler ni popolnoma ugasnila. On nikdar več ni sedel na ministrski stol.

Če je za trdnost vlade potrebna večina v skupščini, potem bi bila morala biti vlada Pašić-Radić najbolj trdna vlada izmed vseh vlad, ki so vladale Jugoslavijo, ker ta vlada je uživala poleg skupščine tudi zaupanje ogromne večine Srbov in Hrvatov in politične strpnosti Slovencev. Pokazalo pa se je, da za vodstvo državnih poslov niso merodajni demokratično parlamentarni vidiki, ampak da so že dolgo bili na delu neparlamentarni činitelji, ki so načrtno speljali ustavni način vladanja v slepo ulico.

2. aprila 1926 je Pašić odstopil z vso vlado. Dr. Stojadinović pravi, da je krizo povzročil Stjepan Radić s svojimi večnimi napadi na mnoge radikalne ministre. Krsta Miletić se je baje v odstopnem pismu opravičeval, da ne more več sedeti „pokraj jedne bitange i vucibatine“. Ko se je Radić spravil še na Pašića, je bila kriza na višku. Kralj pa, kakor da je pričakoval kaj takega, je pooblastil svojega zaupnika, nepomembnega radikala Nikolo Uzunovića, da sestavi novo vlado. S to potezo je kralj za vedno izločil iz političnega vodstva za Srbe zelo zaslužnega moža Nikolo Pašića. Kdo je postopal politično nemoralno, kralj ali Pašić? Pašić bi bil prav lahko s sporazumom pritegnil še dr. Korošca in dr. Spaho in bi bil razpolagal s tričetrtinsko večino poslancev ter bi bil lahko krotil vihravega Radića. Verjetno, da je zasledoval zopet svoje ozkosrčne cilje, je precenjeval svojo politično avtoriteto ter podcenjeval moč kralja. Ta politični dvoboj dveh velikanov je močno zrahljal temelje jugoslovanskega parlamentarizma. Zdaj je šlo vse zelo naglo po načrtu.

Že čez sedem dni je izstopil iz Uzunovićeve vlade Stjepan Radić, toda od 15. aprila 1926 dalje sta ostala v vladi dr. Nikić in Šuperina kot Radićeva disidenta. Tako se je kralju posrečilo izločiti iz vlade Pašića in Radića in razbiti radikalno in Radićevo stranko.

Da pokaže svojo moč kralju, je Pašić postavil pred razsodišče stranke kraljevega zaupnika Ljubo Jovanovića, češ da je za njegovim hrbtom po kraljevi želji ustvarjal disidentstvo stranke in snoval novo vlado. Jovanović je bil na Pašićev predlog izključen iz stranke, čeprav je pred glasovanjem prosil Pašića odpuščanja. To je pomenilo kraljev poraz, katerega pa kralj ni nikdar pozabil.

Med tem časom je Nikola Uzunović menjal nič manj kot sedem vlad. Da bi tej neparlamentarni igri napravil konec, je Pašić, precenjujoč svojo moč, odšel 9. decembra 1926 zvečer h kralju in zahteval mandat za sestavo svoje vlade, nakar mu je kralj zabrusil v obraz: „Vi ste pod anketom. Doklegod se ne operete od onih optužbi u vezi sa aferama vašeg sina, vi nemožete biti na čelu vlade.“ To je bil za dvainosemdesetletnega starca smrtni udarec. Molče je odšel iz dvora, doma takoj legel v posteljo, poklicali so zdravnika dr. Kojića, medtem je prišel minister dvora Janković, ki je sporočil umirajočemu Pašiću, da kralj obžaluje svoje besede, ne menja pa svoje odločitve. Zjutraj ob osmi uri je zadela Pašića srčna kap. Prva osebnost iz politične kefalije je padla, zdaj je bila na vrsti druga.

Ker Uzunović ni uspel s svojimi vladami, je aprila 1927 odstopil, kralj pa ni dal mandata za sestavo vlade podpredsedniku radikalne stranke Marku Trifkoviću, ampak si je zopet izbral svojega zaupnika, popolnoma brezpomembnega radikalnega disidenta, profesorja Veljo Vukičevića, ki je 17. aprila 1927 sestavil novo vlado z udeležbo dr. Korošca in muslimanov. Dne 11. septembra so se vršile nove volitve, katere pa politične situacije niso razčistile. Radikali so šli na volitve razbiti, a Vukičeviću se ni posrečilo osvojiti vodstva radikalov. Ko se je 4. oktobra sestala narodna skupščina, sta se zbližala dva največja politična nasprotnika Stjepan Radić in Svetozar Pribičević. Ker se jima ni posrečilo združiti vse opozicije v enoten blok, sta osnovala „seljačko-demokratsku koaliciju“. Posledica te zveze je bila, da je šla odslej hrvaška fronta strnjena v boj proti vladi in indirektno tudi proti kralju.

Ker na srbski strani ni bilo več politične avtoritete, ki bi bila sposobna združiti vse radikale, na hrvaški strani pa je Pribičević poostril politični boj na nož, je v narodni skupščini nastalo tako vzdušje, da se je začelo že kmalu v začetku 1928. leta šušljati, da tako ne more iti več naprej. Politična napetost je rasla iz dneva v dan, dokler ni dne 20. junija 1928 malo predpoldne radikalni poslanec, Puniša Račić ustrelil v narodni skupščini z revolverjem Pavla Radića in dr. Djuro Basarička, težko ranil Stjepana Radića, laže pa dr. Pernarja in Ivana Granžo! Stjepan Radić je 8. avgusta umrl na posledicah te rane.

Ta trojni umor, izvršen v prostorih najvišje državne ustanove, je zasekal v dno duše hrvaškega naroda nezaceljivo rano. Razkačenost hrvaškega naroda je bila stoodstotna. Pri Slovencih je izzval ta umor osuplost, obsodbo in strah, ker se je zdelo, da noben prečanski politik ni varen svojega življenja. Beograjska javnost je sprejela umor s pritajenim odobravanjem, notranjost pa z zaskrbljeno užaljenostjo. V zunanjem svetu smo popolnoma zapravili še tisto malo ugleda, ki smo ga do tedaj imeli. Prestiž našega ustavnega načina vladanja je padel na ničlo.

Najmanj, kar je sedaj narod pričakoval, je bilo to, da bo sodna oblast odkrila tudi idejne krivce, ki so umor zasnovali. Ker pa

ti niso bili nikdar odkriti, je najboljši dokaz, da je bil umor že prej skrbno pripravljen. Sodišče je sicer Račića obsodilo na 20 let ječe zaradi nepremišljenega uboja, katerega je izvršil v izzvanem stanju. S to sodbo pa pravičnemu čutu naroda ni bilo zadoščeno. „Vox populi" je bil, da dvor ni bil daleč od dogodka.

Prvi nam je posvetil v ozadje umora Svetozar Pribićević na strani 121-123 svoje knjige, kjer pravi, da ga je dr. Kramer kmalu po smrti Radića opozoril, da je sedaj on na vrsti, češ da je to izvedel od zanesljive osebe. Pribićević je potožil to dr. Žerjavu, ki je zadevo preveril in ugotovil, da je dvorna dama gospa Franja Tavčarjeva slišala, ko je na Bledu na obisku pri svoji hčerki romunska kraljica potožila: „Uboge naše države", nakar je odgovorila jugoslovanska krljica, da pri nas ni tako, ker „Der eine ist erledigt, nur noch den anderen und alles wird gut." Romunska kraljica je odpotovala z Bleda štiri dni po Radićevi smrti.

Na str. 60 iste knjige pravi S. Kosanović za Punišo Račića: „On je organizovao ubistvo Radića po višoj naredbi, koju je ranije dobio." Povod za to naj bi bili medklici dr. Pernarja, ki so ga izzvali, zakaj pa ni streljal že pred tem trenutkom, ker „kao što može da se utvrdi skupštinskim stenografskim beleškama, on je pre toga potpuno mirno podnosio i mnogo teže uvrede."

Zelo umirjeni dr. Maček dopušča na str. 111 svoje knjige:: „I am inclined to believe in Vinko Perić's tacit complicity in the doubtlles premeditated plot." Jere Jareb pa navaja v svoji knjigi na str. 34. mnenje Ilije Jukića, da „tad će se tak vidjeti, koliko je on (kralj!) sam stajao izza spremljenog atentata na život pok. predsjednika Radića i njegovih drugova." Na str. 43 pa navaja izjavo dr. Mačka: „Nakon zločina počinjenog u parlamentu, što nikako nije bilo djelo samo Puniše Račića."

Meštrović je bil velik Jugoslovan in tudi velik prijatelj kralja Aleksandra. On v svoji knjigi ne našteva nobenih čenč in vendar se je čutil moralno vezanega, da je sporočil zelo obtežilno gradivo za kralja na str. 210, ko pripoveduje, kako se je pritoževal čez kralja minister dvora Dragomir Janković, ki je bil odpuščen samo zato, ker je kralju svetoval, da dá Hrvatom, kar zahtevajo. Zdaj pa da Hrvati govore, kako je Puniša Račić bil usodnega dne pri njem. „Zar to nije istina?" se je začudil Meštrović. „Istina jest, formalno, ali ne u smislu, u kome se to insistira. Puniša je mogao doći i dolazio je u dvor, kad je htio, a od volje mu je bilo ovuda ili kroz glavna vrata. Onog fatalnog dana nije ovuda unišao, ali je ovuda izišao, a da me nije ni pozdravio. To vam je stvarna istina."

Da bi ta polizobražen Črnogorec izvršil tak zločin, ne da bi imel zavarovan hrbet, tega niti najbolj naiven človek ne more verjeti. Dokaz, da je čutil nekje dobro zaslombo, je tudi to, da se je drznil priti popoldne, že po izvršenem zločinu[17] osebno v kabinet k dr. Korošcu notranjemu ministru, in zahteval, da ga sprejme, čeprav je moral vedeti, da ga dr. Korošec vendar ne sme sprejeti, šele potem se je javii policiji. Samo izvršena smrtna kazen bi bila izbrisala vsak sum, da pravi sokrivci še niso odkriti.

---

[17] Spremljal ga je Dragan Bojović, radikalni poslanec in Račićev pobratim, ki je prosil dr. Korošca, da sprejme Račića, toda dr. Korošec je to odklonil, rekoč, da naj se javi žandarjem.

Med pripravami za natis tega predavanja je leta 1967 izšla v Jugoslaviji knjiga „Atentat na Stjepana Radića“, ki jo je spisal Žvonimir Kulundžić. V emigrantski publicistiki so knjigo nekateri odklonili, tako v „Hrvatskem glasu“ dr. J. Krnjević, v jugoslovanski „Iskri“ pa Mirko Vlahović. Ne glede na to, v koliko je kritika pravična, in ne glede na to, da ni jasno, kakšen je namen knjige, ne smemo prezreti nekaterih novih podatkov in virov, ki jih knjiga prinaša, v kolikor nam seveda pomagajo priti resnici do dna. Vkljub vsem naporom pisca pa še vedno ni dokončno razčiščeno glavno vprašanje, namreč, kdo je atentat organiziral. Poleg tega je knjiga tehnično zelo nepregledno sestavljena, vsebinsko pomanjkljiva in načelno zgrešena. Iz obilice nagomiljenega gradiva je treba izluščiti najprej govorice in grožnje, ki jih je premlevalo javno mnenje, indicije in direktne dokaze.

Če sledimo Meštrovićevemu in Trumbićevemu sporočilu, so hoteli prvič ubiti Radića 28. novembra 1918 v Zagrebu za časa seje Narodnega veća, ko ga je rešil župnik Rittig. Napadalci so bili „najviše Dalmatinci, garda, Sokol, mornari“, torej ljudje, ki so se pozneje pridružili centralističnemu bloku. Ta dogodek nima nobene zveze s poznejšim atentatom, pač pa je dokaz, da so že prva leta krožile v javnosti grožnje, da je treba Radića ubiti. Te grožnje so zašle celo v srbsko in hrvaško časopisje. Registrirala sta jih tudi londonski „Daily News“ in njujorški „New Tribune“, kakor pravi Kulundžić. Sam Radić pa je o teh grožnjah govoril prvikrat 15. januarja 1921 v ožjem krogu, javno pa 21. maja 1923. Hujskanje je pozneje postalo že javno in to bolj na hrvatski kot na srbski strani; celo nekateri ministri so se ogrevali za idejo, da je treba Radića na nekakšen način odstraniti. V začetku leta 1928 so postale pretnje že javne in ostre. V samem Beogradu je postalo vzdušje že tako napeto, da so ljudje pri vsakem razgovoru ponavljali: „Ovako dalje ne može da ide.“ To so ponavljali vsi sloji, od najbolj izobraženih do najbolj preprostih ljudi. Povdarjam pa, ker sem bil sam priča takim polemikam, da nisem nikjer in nikdar slišal, kaj naj bi konkretno sledilo, če tako ne more iti dalje. Imel sem vtis, da je beograjsko prebivalstvo postalo že kar apatično do vsega, kar se je dogajalo v skupščini; tako da pravzaprav atentat, izvršen v skupščini, ni prav nikogar iznenadil.

Delno krivdo imajo tudi časopisi, tako srbski kakor tudi hrvaški. Mnogi so hujskali prikrito, drugi pa kar odkrito; izvzeta ni niti „Politika“, čeprav je bila takrat na glasu kot resen in objektiven list. Izmed sto in sto primerov navajam samo to, kar je pisal dne 16. junija 1928 v osješkem hrvatskem listu duhovnik, Kerubin Segvič: „... Ali kad bi nekomu doista uspjelo odstraniti iz javnog života vodžu zavedenih, zaslepljenih i pijanih, učinio bi najveće djelo, što ga pamti hrvatska povijest. Odstranio bi neprestanu opasnost za javni poredak i za medžunarodni mir u svjetu.“ Takim in podobnim izjavam ni potreben noben komentar.

Kdo in kdaj je atentat zasnoval, do danes še ni jasno. Nikakor pa ni mogoče povezati z atentatom izjave, ki jo je dal pred beograjskim sodiščem dne 30. maja 1929 varaždinski industrijalec Aleksander Kerec, češ da ga je leta 1926 zvabil Puniša Račić v Beograd in mu ponavljal, „da Radića treba maknuti“.

Prav tako ni mogoče vplesti v zaroto Velje Vukičevića, takratnega predsednika vlade, češ da je od njega podpiran list „Jedinstvo“ že dva meseca pred atentatom javno pisal, da je treba Radića in Prebičevića ubiti. Prvič, urednik lista V. Ristović je bil prav lahko

slepo orodje tistih sil, ki so umor pripravile, ne da bi za to Vukičević sploh kaj vedel. Drugič, V. Vukičević, ki je bil brezpomemben politik in je prišel na to mesto samo po milosti kralja, ni bil tako neumen, da ne bi vedel, da bo moral po atentatu v skupščini kriv ali nedolžen odstopiti in da ne bo nikdar več postal minister. To tezo potrjuje tudi dejstvo, da je Vukičević naročil svojim sorodnikom, da morajo absolutno preprečiti, da bi ga kralj obiskal na smrtni postelji ali pa da bi se udeležil njegovega pogreba. S tem je Vukečić dovolj jasno povedal, da ga je kralj izigral.

Tudi ni mogoče prišteti dr. Stojadinovića med zarotnike zaradi tega, ker je preprečil, da Radić ni šel kot delegat stranke na interparlamentarno konferenco v Pariz, ki se je vršila od 18. do 25. junija 1928. Stojadinović s tem še ni prisilil St. Radića, da se mora 20. junija udeležiti seje v narodni skupščini.

Isto velja za dr. N. Perića, češ da ni namenoma izključil dan pred atentatom Radića zaradi njegovih grdih medklicev. Če bi bil Radić ubogal dr. Drljevića in Pavla Radića, se itak ne bi bil udeležil seje.

Nikakor ni verjetno, da bi bil organiziral atentat general P. Živković, ker je bil preveč surovega vedenja za take posle; ker ni imel generalštabne šole, je bil odvisen izključno od kraljeve milosti. Kralj pa ni bil tako nepreviden, da bi dovolil, da se bodoči predsednik vlade onemogoči z atentatom v mednarodni politiki.

Po drugi strani pa moramo šteti med direktne dokaze, da je bila zarota organiziirana, če ne spodmaknemo prej verodostojnosti prič, naslednja dejstva:

1.) Pismeno in ustno izjavo radikalnega poslanca Vasilije Trbića, ker je dober mesec dni pred atentatom izročil tisti svoj revolver poslancu Draganu Bojoviću na njegovo vztrajno prošnjo, s katerim je Puniša Račić v skupščini streljal na svoje žrtve. Formalno bi bil moral priti tudi Vasilije Trbić pred sodišče, čeprav ni bil soudeležen pri atentatu. Sodišče pa ni hotelo ugotoviti, čigav je bil revolver, s katerim je Račić ubil in ranil svoje žrtve.

2.) Zaroto dokazuje pismo biv. nar. poslanca Dragiše Stojadinovića z dne 30. julija 1960, v katerem sporoča, kako mu je pokojni narodni poslanec Milutin Tomić povedal, da mu je dr. Milan Stojadinović obljubil še pred atentatom pol milijona dinarjev, če bi hotel stati v bližini Račića, da ga Hrvatje ne bi ubili, „kada se sa njima bude obračunavao“.

3.) Zaroto potrjujeta tudi dve napovedi biv. nar. poslanca dr. Jovičića, ki je dne 19. junija 1928 rekel Vas. Trbiću v skupščini: „Puniša Račić će sutra, da ubije Stjepana Radića.“ In na dan atentata je izjavil Trbiću: „Danas će Puniša Račić da ubije Stjepana Radića.“

4.) Zaroto potrjuje tudi dejstvo, da sta poslanca, radikal Toma Popović in demokrat Lune Jovanović, torej ne ene in iste stranke, grozila dan pred atentatom in 20. junija je Popović dvakrat ponovil: „... ako Stjepan Radić i dalje produži sa vretanjem, ja vam jamčim, da će njegova glava pasti ovde.“ To je izpovedalo več prič, kakor tudi, da je Lune Jovanović za časa streljanja držal revolver v roki.

5.) Frizerski pomočnik Jordan Kostić je pred sodiščem izpovedal, da se je neka neznana dama pohvalila v frizerskem salonu, ko se je razvedelo za atentat, da je njej Puniša Račić rekel dan prej v kavarni „Srpska Kruna“, „da će Stjepan Radić biti ubijen“.

6.) Potek seje na dan atentata dokazuje, da je moralo biti že prej vse dogovorjeno. Prvi je govoril J. Pucelj v miru, drugi S. Kosanović, ko so izbruhnili že medklici, tretji, Sv. Pribičević, je govoril formalno, kot četrti je govoril Ljubomir Maštrović, poslanec Radićeve stranke, ki je predlagal, da mora priti v zapisnik, da sta St. Radiću prejšnji dan grozila s smrtjo Toma Popović in Puniša Račić, kar je večina zavrgla. Zatem je Toma Popović brez pravega povoda napadel St. Radića: „Ako se vaš vodža, ako Stjepan Radić, koji buka hrvatski narod, i dalje produži sa vredžanjem, ja vam jamčim, da će njegova glava pasti ovde."

Nato je izbruhnil v skupščini pravi vihar. Po petminutni prekinitvi seje je pa dal dr. N. Perić, predsednik skupščine, besedo Puniši Račiću, ne da bi jo on zahteval za „lično objašnjenje", ampak je hotel „staviti primedbu na zapisnik". Nato je Perić opozoril Račića, da ima samo pet minut časa za „objašnjenje". Še predno je preteklo pet minut, je Račić že sprožil šest strelov, s katerimi je ubil dr. Basarička in Pavla Radića, ranil pa dr. Pernarja, Grando in St. Radića. Ko se je začelo streljanje, je dr. Perić zaklical: „Prekidam sjednicu."

Z. Kulundžić navaja po stenografskem zapisniku, da je padel prvi strel po Pernarjevem medklicu: „Oplačkao si begove!" Dr. Stojadinović pa piše — po Kolundžiću izmišljeno seveda — da je dr. Pernar, ko je Račić rekel, da je za „ovu zemlju krv prolio", ironično vprašal: „Pa dobro, onda kaži koliko si litara krvi prolio pa da ti platimo u zlatu." „Se no è vero, è ben trovato!"

Dr. Stojadinović hoče s tem dokazati, da je bil Račić izzvan. To tezo je zastopal pred sodiščem, tudi zagovornik dr. Zorec. Tej tezi pa nasprotujejo naslednja dejstva. Če ga je izzval dr. Pernar, zakaj pa je Račić streljal še na štiri druge osebe, ki ga niso prav nič izzvale. Dokazano je, da tistega dne Radić ni izustil niti enega medklica, ampak je ves čas seje molčal, kakor je bil že zjutraj prisegel dr. Drljeviću in Pavlu Radiću. Po poročanju domačih in celo francoskih novinarjev je Račić streljal hladnokrvno in premišljeno.

Če danes, ko smo že precej odmaknjeni oni dobi, trezno prevdarimo to dejanje z zgodovinskega stališča, ne najdemo vidnih vzrokov in tudi ne zadostnega povoda za izvršiitev zločina, ki se je izvršil v najvišji državni ustanovi. Ni pa nobenega dvoma, da, kakor ni bil primeren postopek nekaterih hrvaških politikov, zlasti ne Radičev, ne taktično ne politično, prav tako drži, da je ta politični zločin za dolgo dobo diskvalificiral srbski parlamentarizem in srbsko politično demokracijo.

Ves sodni postopek najbolj pravilno označuje poročilo ameriškega poslanika v Beogradu (J. D. Prince) ameriškemu zunanjemu ministru z dne 15. junija 1929, v katerem piše, da je bil proces za „zapadnega opazovalca" „disgusting", kar je prevedel Kulundžić z izrazom „ogabno". Račić je bil sojen po novem krivičnem zakonu, ki je bil milejši kot bivši srbski zakonik.

Čeprav smo bili Slovenci v tem spopadu med Srbi in Hrvati zgolj opazovalci, se Kulundžić vendar neuspešno trudi, da bi vpletel v zaroto tudi dr. Korošca, kajti na strani 549 navaja izpoved dr. Pernarja, češ „da je dr. Korošec dan uoći atentata obavijestio zastupnike svoje Ljudske stranke, da sutradan ne dolaze na sjednicu Skupštine, da ne bi stradali. Nakon toga Pernar kaže doslovno: „Podvlačim da toga dana nije bio ni jedan od zastupnika Koroščeve stranke na sjednici, premda ih je bilo u njegovom klubu 22."

To bi pomenilo, da je dr. Korošec vedel za priprave atentata, če je že na predvečer opozoril svoje poslance na nevarnost. Ker sem zelo dvomil v resničnost dr. Pernarjeve nekritične obdolžitve, sem se obrnil na biv. nar. poslanca Janeza Brodarja, ki je eden izmed redkih še živih prič atentata. Odgovor se glasi:

„Spittal, dne 13. 3. 1968.

Spoštovani g. prof. dr. Srečko Baraga!

Zelo rad bi Vam točno odgovoril na Vaša vprašanja ali žal mi je mnogo tega ušlo iz spomina in se le par stvari še točno spominjam.

Prav sigurno lahko trdim, da nas dr. Korošec ni mogel obvestiti o nevarnosti atentata — ker sem se te *seje*, ko je prišlo do streljanja, udeležil ter se nahajal v tem času le kake metre proč od teh oseb ter po streljanju z ostalimi vred bežal iz tega prostora. Koliko ostalih poslancev je bilo še navzočih, se ne spominjam, isto tako ne vem, kje je bil dr. Korošec takrat.

V knjigo svojih spominov sem zabeležil sledeče vrstice: V tem bo tu padla glava Stjepana Radića, če ne prenehajo z obstrukcijo. da centralistično vlado prisilijo do odstopa, s čemer se pa srbski poslanci niso mogli sprijazniti. Jasno je že bilo razvidno da se je že organizirala trojka (2 od radikalov in 1 od demokratov) in so pričeli na sejah nastopati enotno in vpiti nad Hrvati s pretilnimi medklici. En dan pred atentatom, je Puniša Račić zagrozil Hrvatom, da bo tu padla glava Stjepana Radića, če ne prenehajo z obstrukcijo. Drugi dan je v resnici prišlo do atentata. Ko je Puniša Račić zaprosil za besedo in se podal na govorniški oder, so Hrvatje začeli vpiti in protestirati in mu niso pustili govoriti. Nato je on potegnil iz žepa revolver in najprvo ustrelil Stjepana Radića, potem Pavla Radića in Basarička. Zadnja dva sta bila na mestu mrtva, Stjepan Radić je bil ranjen v trebuh. Ranjen je bil tudi dr. Ivan Pernar. Seja je bila zaključena in skupščina razpuščena. Po izvršenem atentatu je Puniša Račić bežal na ministrstvo in hotel imeti vizum za inozemstvo. Dr. Korošec pa ga ni hotel sprejeti in rekel:

„Ubijice ja ne primam!“

Vse obtožbe, navedene proti dr. Koroščcu, smatram za skrajno krivične in neresnične. Prav dr. Korošec je bil nam vsem zgled poštenega in vedno po ravni poti hodečega politika, ki je imel samo en cilj pred seboj, doseči čim več za nas Slovence.

Z odličnim spoštovanjem Janez Brodar.“

Drugi poskus vplesti dr. Korošca v atentat, je zakrivil Kulundžić s ponatisom odgovora ministra pravde, Milorada Vujičića, notranjemu ministru dr. Koroščcu, češ da je bil po njegovem „nalogu“ štev. 1312 z dne 20. junija 1928 imenovan za preiskovalnega sodnika radikalni poslanec, sodnik Svetolik Milutinović.

Dokler Z. Kulunžić ne objavi tudi faksimile dr. Koroščevega „naloga“ kot notranjega ministra, je sploh nesmiselno govoriti o pomembnosti tega akta, „koji veoma teško optužuje tadašnjeg ministra unutrašnjih dela dr. Korošca“. Z enostranskim objavljanjem aktov in z napačnimi zaključki Z. Kulundžić zelo slabo služi resnici.

Tretji poskus povezati Slovence, posebej pa še dr. Korošca z atentatom, je zagrešil dr. M. Stojadinović, ki piše v svoji knjigi, da je dr. Korošec ne samo odobraval, temveč tudi želel, da Punišo Račića zagovarja pred sodiščem slovenski odvetnik dr. Zorec, češ da bo na

ta način prišla vsa resnica na dan. V to trditev dr. Stojadinovića ne bi dvomil, če bi bil dr. Zorec postavljen za sodnika Račiću, ne pa za zagovornika, katerega dolžnost je vendar prikriti oziroma zmanjšati krivdo obtoženca, ne pa „noter ga tlačiti". Namen dr. Stojadinovića je jasen: del svoje krivde bi rad naprtil na rame dr. Korošca, obenem pa bi se rad maščeval z blatenjem Koroščevega imena za znani politični poraz.

Nikakor pa ne morem razumeti, zakaj ni Z. Kulundžić v svoji knjigi niti z besedico omenil ime dr. Zorca, čeprav piše dr. Stojadinović, da je bil dr. Zorec prvi in glavni zagovornik Puniše Račića na razpravi. Ali je to znak njegovega sovraštva do Slovencev ali pa poseben način znanstvenega površnega dela.

Da bi zvedel čim več resnice, sem se sestal z dr. Zorcem dvakrat, prvič v začetku marca in drugič 10. maja 1968. Prvič sem mu zastavil 30, drugič pa 25 vprašanj. Oba sestanka nista rodila zaželenega uspeha, namreč, da bi zvedel, ali je bila zarota organizirana, kdo jo je vodil, katere osebe so bile zapletene v atentat in kakšna je krivda posameznikov. Na moja jasna, toda kočljiva vprašanja mi je dr. Zorec odgovarjal: „Ne vem, se ne spominjam, nimam pojma, ne verjamem." Zato bom odgovore navedel strnjene.

Dr. Zorec je izrecno povdaril, da je bil on prvi in glavni zagovornik in da je prevzel obrambo pod pogojem, da bo on prvi govoril. Pridobil ga je za obrambo dr. Stojadinović, menda v soglasju z Račićevo familijo. Zagovarjal ga je samo po stanovski dolžnosti in ni dobil za to nobenega plačila. On še danes vztraja pri tem, da je bil Puniša Račić izzvan z medklicem, kakor ga navaja dr. Stojadinović. Pravi, da je sodišče pod predsedstvom Milutina Petrovića (bil je bratranec B. Maksimovića) vodilo proces strogo po zakonu in izčrpno, zato se s poročilom ameriškega poslanika ne strinja „skoraj v celoti". Na mojo pripombo, zakaj je Račić streljal tudi na druge osebe, če ga je dr. Pernar izzval, je dr. Zorec odgovoril: „Ker je bil Puniša Račić neuravnovešen človek, je potem, ko je sprožil na dr. Pernarja, streljal še na druge, med njimi tudi na Pribičevića."

Privatno mi je pojasnil, da on danes ne more pljuvati v svojo skledo in kot advokat zavreči tezo, s katero je pred sodiščem uspel, da je bil Račić izzvan, kar je sodišče upoštevalo kot olajševalno okolnost.

Iz vsega navedenega sledi, da postopek in sodba sodišča nista zadostila pravnemu čutu ljudstva za zločin, ki ga je zagrešil Puniša Račić. Zastopniki žrtev se sploh niso predstavili sodišču kot zasebni tožilci. Višek cinizma pa je pokazal Račić s svojim vedenjem v zaporu in na razpravi z zagovorom, ko je napovedoval, da bo „još koji put član zakonodavne vlasti. Predložiti ću da onaj ko udje u sud ne sme da apeluje na sud, da on bude objektivan. Sud je za nas svetinja. Vi kao ljudi možete biti kao i mi, ali ovde vi ste na jednoj božanstvenoj visini. Ovde se ne sme da sumnja u pravdu i pravičnost."

Tako lahko govori samo človek, ki ve, da ima močno zaslombo zadaj in da se mu ni treba bati.

Kdo je organiziral atentat, še do danes ni razčiščeno, je pa jasno, da atentat ni bilo delo samo tega neizobraženega Črnogorca. Mogoče bodo posvetili v ozadje atentata napovedani spomini skupščinskega stenografa dr. Mašića, ali napisani spomini pok. gen. Petra Živkovića, ki so danes v Franciji predmet trgovanja, najbolj verjetno pa

spomini tedanjega ministra dvora Dragomira Jankovića, ki se hranijo v neki madridski banki in se bodo smeli objaviti šele 30 let po smrti pisca.

Izmed vseh mnenj in ugibanj se mi zdi najbolj verjetno in sprejemljivo mnenje, ki ga navaja v svoji knjigi na str. 104 J. Jukić, češ da je organiziral zločin v skupščini komandant mesta Beograda, general Mirko Milovanović, ki je v solunskem procesu kot predsednik višjega vojnega sodišča potrdil smrtno obsodbo Apisa-Dimitrijevića in tovarišev in je bil posebno zaupna oseba kralja Aleksandra. Tega mnenja je bil, po Jukiću, tudi dr. Slob. Jovanović.

Srbski emigrantski list „Iskra“, štev. 405 in 406, januar in februar 1968, precej nestrokovno kritizira Kulundžićevo knjigo in pravi med drugim, da: „Centralna ličnost... diskusije o atentatu u Narodnoj skupštini od 20. juna 1928 nije i ne može biti kralj Aleksandar.“ In malo dalje: „Nikome do danas nije uspjelo da sa sigurnim i objektivnim podacima dokaže, da je ubistvo u Narodnoj skupštini bilo organizovano, pa čak ni planirano od strane samog Račića.“

Taka samozavestna in neutemeljena tirada dokazuje ravno obratno. Lepo bi bilo, če bi pisec kritike navedel izmed neštetih svetovnih atentatov samo enega, kjer je bilo dokazano „sa sigurnim i objektivnim podacima“, da so bile vpletene v atentat kronane glave ali drugi veliki državniki. Knjiga Z. Kulundžića, katero je — mimogrede rečeno — odklonil dr. J. Krnjević, ima lahko mnogo stvarnih napak in tehničnih hib, toda ne moremo pa prezreti dejstev in izpovedi prič in teh je precej. Treba je torej najprej izpodbiti verodostojnost in zanesljivost prič in šele nato bodo postali sporočila, izpovedi in dokazi brezpredmetni. Na osnovi do sedaj znanih virov je treba zaključiti, da sodišče ni izčrpalo vseh možnosti, da pride resnica na dan.

Posebno poglavje je še vedno, ali je kralj „centralna ličnost diskusije“. Ko bodo objavljeni vsi napovedani spomini, bo itak neizpodbitno dokazano, ali je kralj kriv ali nedolžen pri atentatu. Toda že poleg prej omenjenih navedb mečejo zelo temno senco na kraljevo osebo še naslednja dejstva:

Hrvaški ban, dr. Matko Laginja je zapisal v svojem „Dnevniku“, da mu je kralj Aleksander 4. marca 1920 rekel:

„Ili moja, ili njegova glava, dok sam ja na odgovornom mjestu.“

Jasno, da to še ni dokaz, da je kralj že takrat zasnoval atentat, pač pa te besede dokazujejo, da je kralj Račića sovražil in da se je zelo nepremišljeno izrazil vpričo tako visokega državnega dostojanstvenika.

Skrajno sumljiva je prisotnost v skupščini prav ob času streljanja Mite Dimitrijevića, ki je bil tudi med kraljevimi zaupniki. On je rekel, da ga je bil prav takrat povabil na razgovor St. Radić, kar pa ni resnica. On je prvi telefonsko sporočil kralju novico o atentatu v skupščini, češ da mu je to zapovedal Vilder.

Kako to, da kralj ni vedel, da je Puniša Račić stanoval v upravnikovi vili in ne v celici ječe, kamor je kot obsojen zločinec spadal. Čudno je, da mu ni prišlo do ušes, kaj je Račić govoril o kralju svojemu posilnemu: „Kralj ne može ništa bez mene. Kad mu ja podviknem ima da drhti.“

Važno bi bilo ugotoviti, kdaj je začela „kraljeva“ vlada izplačevati ženi Puniše Račića 3.000 dinarjev mesečno „na ime pomoči“, kar dokazuje ohranjena fotokopija pobotnice z dne 28. avgusta 1936.

Zelo mučno vpliva na čitatelja sporočilo beograjskega profesorja Dragoslava Smiljanića v knjigi „Sećanja na jednu diktaturu“ (Beograd 19) str. 45, da mu je ob neki priložnosti rekel Miša Trifunović, vodilni radikal: „Ono ubistvo u Skupštini pripremio je on (kralj), da bi podesio psihozu za državni udar.“

Kralj bi bil bolj neomadeževan, če bi zahteval, da se je proces proti Račiću izvršil še za časa parlamentarne vlade pod predsedstvom dr. Korošca do meseca decembra 1928 in ne šele meseca maja 1929, ko je izšel nov kazenski zakonik, po katerem je bil Račić sojen. Morali so ga torej voditi posebni razlogi, da je zavlekel proces v čas svoje osebne diktature.

Jasno je, da ne zadene krivda za atentat ne srbskega ne hrvaškega naroda, odgovorni za to zločinsko dejanje so nekateri vodilni sloji. Kakor je torej treba ostro obsoditi za atentat srbske vodilne politike, tako je treba pograjati tudi Radića, da je s svojim vedenjem pripeljal hrvaški narod v tak položaj, ki bo še stoletja neugoden zanj. Ni nobenega dvoma, da je bil St. Radić eden največjih političnih artistov [18], in da je on igral v jugoslovanskem političnem orkestru prvo violino, ali, žal, ostali člani tega orkestra mu niso bili kongenialni in poslušalstvo je bilo za to vrsto politične muzike nedostopno. Kljub svoji izredni nadarjenosti se ni ravnal po pravilu: „Est modus in rebus.“ On je „povredio srbsku nacionalnu čast“, ki je imela svoj izvir v še zelo svežem spominu na slavno in junaško preteklost resničnih srbskih narodnih herojev. Med potomce teh herojev pa sta se prištevali — upravičeno ali neupravičeno — plast vodilnih politikov in plast višje soldateske s kraljem na čelu. In prav te plasti je zadel v živo Radić, ki zelo slabo opravičuje nujnost svoje prisotnosti v narodni skupščini: „Ja sam kao vojnik u ratu, u rovu, iz koga vodim borbu za prava hrvatskega seljačkoga naroda. Ili ču iz toga rova izaći kao pobjeditelj ili će me iz njega mrtvoga iznijeti hrvatski narod.“ Radić se je zmotil. Prvič, v takem vzdušju bi bil njegov glas močnejši v Zagrebu kakor v Beogradu; drugič, on ni bil noben vojnik, ampak general in generalu ni mesta v rovu, temveč v štabu.[19]

---

[18] Ruda Jurčec pravi, da je bil pok. St. Radić Laureatus na Ecole libre de sciences politiques v Rue St. Guillaume n. 17 Paris okrog 1900, toda profesorji so ga še leta 1928/29 stavljali za vzgled kot najboljšega in izredno talentiranega učenca, ki je dobil „Grand prix“. Učenec - Francoz s tako odliko potem ni delal sprejemnega izpita, če je vstopil v diplomatsko službo. Posebno so Radića cenili še l. 1930 profesorji Charles Dupuis, Emile Bourgeois in René Pinon.

[19] Najboljši dokaz, da je bil atentat v skupščini delo skupine ljudi, je to, da ni bilo pravega povoda, ni bilo materialnega vzroka za zločin. Kulundžić navaja kot vzrok Nettunske konvencije, katerih ratifikacija je bil pogoj, da bi bil dobil V. Vukičević posojilo 50 milijonov angleških funtov. Londonske banke so zahtevale, da pri tem posojilu sodelujejo tudi italijanske banke. Mussolini je pa postavil pogoj, da se ratificirajo Nettunske konvencije, ki so bile sklenjene že leta 1925, a za Hrvate Dalmatince skrajno škodljive. Kakor poroča dr. Pernar, je Radić pristal na sprejetje konvencij, če dobe prečanski kraji od tega posojila sorazmeren del na podlagi plačanih davkov, na kar Vukičević ni pristal, temveč je hotel dati prečanom samo 3 milijarde, Srbiji pa 11 miljard dinarjev.

Za beograjsko čaršijo je pomenila zguba tako velikega posojila res „narodni“ zločin (pogoj je bil, da glasujejo za konvencije tudi

S smrtjo Stjepana Radića je jugoslovanska politična kefalija izgubila že drugega člana; ostala sta samo še kralj in dr. Korošec. Srbi in Hrvatje so ostali brez politične glave, zato je bila tudi možnost trajnega sporazuma med Srbi, Hrvati in Slovenci zelo problematična, če ne že nemogoča. Če je bila torej smrt Radića s kakšne strani zaželena, je bila to politična napaka, za Jugoslavijo pa celo usodna. Ni dvoma sicer, da je delal Radić velike politične napake, ki so prinesle Hrvatom mnogo škode in tudi Slovencem, ker je Radić s svojo politično taktiko slabil skupno fronto „Nesrbov". Njegove usodne napake so bile: odcepitvena politična agitacija za časa mirovnih pogajanj, abstinenca ob sprejetju vidovdanske ustave, pot v Moskvo, dvostranski sporazum s Pašićem, sporazum s Pribićevićem. Nesporno je, da je bil izreden politič̆en talent, velik strankarski organizator, toda slab politič̆en taktik, slab državnik, nedosleden ideolog. Vsa tragika njegovega značaja je bila v tem, da je bil za revolucionarno politično gibanje preveč miroljuben, dogmatično-demokratič̆en, parlamentarec, a za parlamentarne, demokratične metode, za konstruktivno državno delo pa preveč revolucionaren, politično neuravnovešen, nedisciplinirani politični partner. Ta dvojnost njegovega značaja se kaže v vsem njegovem političnem delovanju.

Med Hrvati se je bilo precej udomačilo mnenje, da dr. Korošec ni maral Hrvatov. Pa tudi nekateri Slovenci so še danes mnenja, češ da je bil dr. Korošec nasprotnik St. Radića. Skovali so celo politično krilatico, da je dr. Kulovec zastopal stališče, da moramo iti Slovenci skozi Zagreb v Beograd, dr. Korošec pa da je rekel mimo Zagreba v Beograd. O kakšnem sovraštvu do Hrvatov je sploh nesmiselno govoriti. Moramo pa govoriti o dveh različnih političnih taktikah med dr. Korošcem in St. Radićem, čeprav sta imela isti cilj: izvojevati čim več koristi za svoj narod. Različna politična taktika pa je imela globlje korenine, kot se je to navidezno zdelo.

Prvič, ločila sta se po značaju in po politični vzgoji. Dr. Korošec je bil zelo resen, premišljen, vajen salonskega vedenja, zelo vljuden gospod, pa molčeč značaj; politično parlamentarni diplomat „par excelence", oprezen politik, bolj statik kot dinamik, kulturno, politično in načelno izklesan lik do dovršenosti.

Radić pa, nizke postave, je kazal v občevanju mnoge pomanjkljivosti, čeprav je na zunaj kazal značaj veselega in dobrodušnega človeka. V politiki pa je bil Radić izredno dinamična osebnost, pravi politični artist, parlamentarni revolucionar, bolj samonikle kot tradicionalne politične vzgoje, je postal večkrat klepetav in v strankarsko-politični borbi zelo neškrupulozen.

Navidezno sta obe stranki kazali podobno strukturo strankinih kadrov, v katerih naj bi prevladoval kmečki sloj, v resnici pa sta se obe stranki zelo razlikovali med seboj po kulturno političnem pro-

---

Prečani), toda da bi se zaradi tega odločili za umore v skupščini, ni verjetno. Zaostreno, skoraj neznosno vzdušje v skupščini je nastalo takoj po 4. oktobru 1927, ko sta se združila Radić in Pribičević. Radić je res dajal tej politični zvezi vsebino, toda melodijo, harmonijo in ritem je pa dajal Pribičević. Od te zveze je torej pretila nevarnost kralju in čaršiji. Žalosten je bil rezultat te borbe. Radić je zgubil glavo, vlada je vkljub temu ratificirala konvencije, toda posojila pa ni dobila.

gramu in po gospodarskem in organizacijskem ustroju. Formalno je Radićeva stranka nastala samo kakih 9 let pozneje, toda različne so bile osnove.

SLS ima svoje korenine v kulturno političnem boju, ki je pri Slovencih nastal kot odpor proti internacionalnemu liberalizmu, ta pa se je predvsem naslanjal na malomeščane, na polizobražence, na srednji in veliki kapital. Nasprotno pa je SLS organizirala kmečko ljudstvo in vse druge sloje, katere je odbijala od liberalcev „proti-farška“ politična gonja. SLS je bila od vsega početka sredinska stranka, zato se je imenovala tudi vseslovenska ljudska stranka ne samo zato, da bi združila vse Slovence: Štajerce, Korošce, Kranjce in Primorce, ampak zato, ker je hotela predstavljati vse slovenske sloje. SLS je razlikovala organizirane člane, torej pristaše, in pa somišljenike ali simpatizerje. Zmago so ji prinesli vedno glasovi somišljenikov, ker je na volitvah dobivala redno več glasov kot je imela organiziranih članov. Nasprotno pa so liberalci dobili največkrat manj glasov kot sta imela „Narod“ in „Jutro“ naročnikov.

Radićeva stranka pa je bila izključno kmečka stranka, z močno zasoljeno socialno protigosposko tendenco, z laičnim vodstvom brez kakršnekoli „klerikalne“ primesi. Radićeva stranka je bila v glavnem plod njegove osebne politične borbe in pa političnega udejstvovanja njegovega brata Antona. Radić je bil v svoji stranki osebno absolutno močnejši faktor kot pa dr. Korošec v svoji. In ker demokratično izvoljeni politični voditelj ne visi v zraku, ampak vedno zastopa koristi organiziranih članov in predstavlja mnenje tudi somišljenikov, je imel dr. Korošec veliko bolj vezane roke kot St. Radić v svoji stranki.

V Jugoslaviji je slonela politična pomembnost dr. Korošca bolj na njegovi osebni politični sposobnosti kot pa na parlamentarni stevilčni moči, medtem ko je bil Radić s katerokoli močnejšo srbsko stranko skoraj „al pari“. Zaradi tega pa, če se je našlo deset do petnajst odstotkov vseh slovenskih poslancev (neklerikalnih) v vladnem bloku, so jih Srbi šteli za legitimno in zadostno predstavništvo Slovencev, če se je to dogodilo pri Hrvatih (zelo redko seveda), pa ti poslanci niso pomenili ničesar ne doma ne v Beogradu.

Oba voditelja, tako dr. Korošec kot St. Radić pa sta se zelo zmotila v presoji političnih razmer in v oceni dejanske moči odločilnih srbskih političnih faktorjev. To, kar je dr. Korošec precenjeval, je Radić preveč podcenjeval. Oba sta bila učenca zapadnoevropske politične šole. Po istem obrazcu pa se ni dalo presojati trenja med srbskimi političnimi silami, nad katerimi so imeli odločilno moč: despotski duh dinastov, bizantinsko cincarska mentaliteta političnih voditeljev, premoč personificiranih političnih tendenc v političnem boju, močan vpliv pravoslavja in pa vojska, „zaražena političkim duhom“.

Dr. Korošec je dobro poznal vrtoglavo in nestalno Radićevo politiko, zato se ni mogel zanašati nanj. Skušal je torej doseči svoj cilj s pomočjo sil, za katere je menil, da bodo imele še dolgo odločilno moč v državni politiki, ni pa seveda mogel predvideti nenadne smrti kralja Aleksandra in tudi svoje ne. To so bili bistveni motivi in obziri, ki so tema dvema voditeljema določali na veliko škodo Slovencev, Hrvatov in Srbov različne politične smeri.

S smrtjo Radića je praktično odšel v zgodovino tudi Svetozar Pribičević, ki ni spadal v politično kefalijo, ker ni bil vodja ne srbskega ne hrvaškega naroda, čeprav je igral od novembra 1918 dalje eno

najvažnejših vlog. Njegovo politično delo je bilo za Jugoslavijo najbolj usodno. Za njega je bila politika strastna igra, zato se je vezal samo z močnimi faktorji, da bi se obdržal na politični površini. Nekaj časa je poskušal svojo močno roko uveljaviti z Orjuno, a je propadel prav zato, ker je tekmoval za oblast s premočnimi faktorji. V svoji knjigi napada ostro prav vse tisto, kar je sam počenjal, zato je knjiga zgrešen političen „confiteor".

Po atentatu v skupščini je moral Velja Vukičević odstopiti in kralj je poskušal z generalom Hadžićem, ki pa ni uspel, zato je sestavil novo vlado dne 27. julija 1928 dr. Korošec na isti bazi kot poprej Vukićević.

To je bila ena največjih napak dr. Korošca. Ne politični, ne narodni, ne stvarni, ne državni razlogi ga ne opravičujejo od te napake. V tem momentu je odigral vlogo Schillerjevega zamorca.

Ni izključeno, da je iskal zveze tudi s Hrvati, kajti na str. 198 Meštrović piše, da ga je na zagrebški železniški postaji dohitel dr. Hohnjec, katerega je poslal dr. Korošec, da bi zvedel za njegovo mnenje, nakar mu je Meštrović jezno odgovoril: „Kažite gospodinu Korošču kao moj odgovor na njegov poziv, da mu Hrvati nikada ne će zaboraviti, kad je njihovo krv pokrio svojom popovskom mantijom." Nakar je dr. Hohnjec skomignil z rameni: „Ja vas razumijem."

IV.

Samo 162 dni je vladal dr. Korošec, ko ga je 5. januarja 1929 kralj milostno odslovil. Kaj naj bi torej rešil dr. Korošec v teh 162 dneh? Državo? Politično pomirjenje? Nič! Dne 6. januarja 1929 je kralj uvedel diktaturo. Vlado je izročil generalu Petru Živkoviću, „belorukcu", človeku zelo omejenih sposobnosti. Dr. Korošec ni sprevidel, da ga je kralj potreboval samo toliko časa, da je on dobil odobrenje francoske vlade, da uvede osebno in vojaško diktaturo, kar piše Pribičević na str. 225: „Ceo je narod uveren, da je prilikom posete kralja Aleksandra Parizu u decembru 1928 francuska vlada blagonaklono prihvatila kraljevo saopštenje o njegovim namerama, da zavede poredak 'jake ruke'." Vsak odhod monarha v inozemstvo, če ni strogo zasebnega značaja, skrbno pripravi vlada. Ali je kralj obvestil dr. Korošca, da gre v Pariz in po kaj gre tja? Mislim, da ne, ker je dr. Korošec 30. decembra 1928 moral odstopiti z vso vlado. Dr. Korošec je kralju odločno odsvetoval izvenparlamentarno rešitev neizzvane ampak dekretirane krize. Tudi vsi politični voditelji strank, ki jih je kralj vprašal za mnenje, so bili pripravljeni sodelovati pri reševanju krize na ustavno-parlamentarni način. Nobena politična stranka se ni izrekla za diktaturo in je pozneje tudi ni podpirala.

Nobenega stvarnega vzroka, niti neposrednega povoda ni bilo za uvedbo diktature. Podporniki diktature so v javnosti razširjali laž, da je bila država v nevarnosti. Od koga je pretila nevarnost? Vse slovenske politične stranke so lojalno priznavale monarhijo in državo. Hrvatje so pa preko Pavla Radića in tudi preko njegovega strica Stjepana Radića javno priznali kralja in ustavo, so sodelovali v skupščini in v vladi in do takrat niso niti z enim političnim dejanjem dokazali, da ogražajo državno varnost. Noben jugoslovanski narod in nobena jugoslovanska politična stranka niso spravljali državo v nevarnost.

V proglasu je bilo rečeno, da ni več posrednikov med kraljem in narodom, kar ni bilo res. Kralj je sestavil vlado z ogromno večino dovčerajšnjih politikov, z ljudmi obremenjene politične preteklosti, s politiki četrte in pete vrste. Kralj je naredil slabo uslugo državi in sebi, ko se je obdal z nesposobnimi in nezanesljivimi klečeplazniki. Svetozar Pribićević jih v svoji knjigi po vrsti težko obremenjuje. Za nas Slovence je važno, da so slovenski liberalci podprli diktaturo in zapustili svojega političnega šefa Pribićevića. On pravi na str. 121, da se je dr. Kramer odločil za sodelovanje: 1. ker je verjel, da bo kralj močnejši kot narod; 2. ker je vložil s svojimi prijatelji milijone v dnevnik Jutro, katerega bi pa diktatura lahko z eno samo „potezo peresa uničila"; 3. ker je upal, da se bo laže boril „protiv svojih starih protivnika stranke slovenačkih klerikalaca (dr. Korošec), kad je na vlasti nego kad ostane u opoziciji". Žal, da je prav ta tretja točka iz istih razlogov prisilila tudi dr. Korošca, da je vstopil v vlado kot postranka osebnost v vlogi prometnega ministra. Iz povedanega razloga je bil vstop dr. Korošca v vlado nujen, toda velika politična napaka. Sicer je pa sam to dokazal, ker je prav kmalu moral izstopiti iz vlade zaradi tega, ker je kralj zahteval od njega, da tudi SLS vstopi v kraljevo novo snujočo se stranko in da morajo Orli vstopiti v državno sokolsko organizacijo. Dr. Stojadinović poroča na str. 286, da je dr. Korošec rekel kralju: „Nemoguće mi je više podnositi kaplarske manire vašeg predsednika ministarskog saveta."

Na str. 112 pravi Pribićević: „Po celoj zemlji se šapuće o svemoćnom uticaju generala Petra Živkovića, koga smatraju zakulisnim rediteljem dvorske politike i kao čoveka koji ima neobjašnjive odnose sa kraljem."

Pribičević in dr. Stojadinović trdita, da je bila diktatura osebno delo kralja Aleksandra, zato pada nanj tudi vsa odgovornost za neuspeh. Dr. Stojadinović je bil Srb in veren kralju in je označil nepopularnost kraljeve diktature takole: „Zabrana političkih partija, cenzura štampe, prestanak listova, zabrana političkih zborova, pojačana akcija političke policije i špijunske službe, uneli su izvesnu zbunjenost u redove političkih ljudi, ali to je trajalo samo kratko vreme. Partije su otišle u podzemnu borbu."

Dne 3. septembra 1931 je kralj s svojim ukazom proglasil novo ustavo. Še do danes ni jasno, kaj je hotel kralj s to potezo doseči, ker bistveno se ni nič spremenilo. Državi je dal ime Jugoslavija, razdelil je prejšnjih po Francozih posnetih 33 oblasti na 9 banovin, ki jih je imenoval po rekah, v resnici pa je prevzel imena od divizij. Ustanovil je še senat, ki ga prej ni bilo, a vlade je imenoval on in odgovorne so bile samo njemu. Ta ustava je bila vkljub nekaterim novotarijam samo krinka, ki je hotela še hitreje pretopiti vse narode v enoten jugoslovanski narod. Ustava ni priznavala Slovencem in Hrvatom nobenih narodnih posebnosti, niti zgodovinskih pravic niti zgodovinskih pridobitev. Uveden je bil državni enostrankarski sistem. Narodno politična svoboda je bila omejena, pa tudi osebna svoboda je bila ogrožena. Skratka, diktatura v drugi obliki. In v takem vzdušju je Živković izvedel 8. novembra 1931 volitve v oba domova. Vse stranke so se od volitev vzdržale, vkljub temu je vlada objavila, da je dobila večino. Pa tudi s to dekretirano stranko in dekretirano parlamentarno večino kralj ni dosegel zaželenega uspeha.

Prav kmalu so se pojavile v tej navidezno enotni stranki heterogenske usedline, razpoke, spodrivanja, k temu se je pridružila še svetovna gospodarska kriza, propadajoče državno gospodarstvo in prehod narodov iz apatije v aktiven odpor. Kralj je mislil, da bo z menjavanjem oseb preslepil ljudstvo, pa je najprej odslovil Živkovića in ga nadomestil z Vojo Marinkovićem, nato je poskusil z Milanom Srskićem in nazadnje še z Nikolo Uzunovićem, a je bilo vse brezuspešno. Ogromna večina Slovencev pod vodstvom dr. Korošca in Hrvatov pod vodstvom dr. Mačka je bila izven vlade. Dne 7. novembra 1932 so Hrvatje sestavili resolucijo in jo razširili doma in v inozemstvu, v kateri so poudarili, da se vračajo v leto 1918. Niso pa povedali, v kateri dan leta 1918. se vračajo, kar je bilo zelo važno, ker so Hrvatje leta 1918. preživeli tri dobe: bili so v okviru Avstrije, samostojni skupaj s Slovenci in združeni s Srbijo. Slovenska ljudska stranka ni hotela zaostajati za Hrvati, zato je 31. decembra 1932 ilegalno razširila med narod načelno izjavo, v kateri je naglasila, da se bodo na tri dele razdeljeni Slovenci odločili za tisto rešitev, ki jim bo zagotovila najboljše blagostanje. V javnosti sta se imenovali ti dve izjavi „punktacije“. V nasprotju s slovensko politično taktiko so bile slovenske punktacije bolj „protidržavne“ kot „zagrebačke“, v resnici pa nenevarne, ker niso pokazale poti, po kateri bomo prišli do svojih pravic in kaj bo sledilo, če vlada ne popusti. Niso bile predvidene nobene akcije, ki bi morale naše zahteve tudi s silo uveljaviti.

Vladi so tudi take punktacije zadostovale, da je poostrila mere proti slovenskim in hrvaškim politikom. Začeli so se zapori in internacije mnogih politikov, dr. Maček je šel dvakrat v ječo, dr. Korošec pa v internacijo. Ker pa vladi ni uspelo zlomiti odpora Slovencev in Hrvatov, je kralj menda uvidel, da je zašel s svojo diktaturo v slepo ulico, zato je baje imel resen namen, da obnovi prejšnje strankarsko življenje in da s pomočjo političnih strank, ki uživajo zaupanje narodov, reši vsa pereča in politična vprašanja. Od obravnavanih avtorjev trije govore o tej kraljevi nameri, toda zelo različno, pomanjkljivo, v nekaterih podrobnostih celo nasprotujoče. O teh kraljevih poskusih se je ustvaril že pravi mit, ki ga ne bo mogoče nikdar dovolj jasno osvetliti, če se ne odkrijejo kakšni novi viri, zlasti zapiski ali sporočila s kraljeve strani.

Jugoslovanska politična in državna kriza ter dogodki, ki so letu 1934 sledili, imajo tole mednarodno ozadje: Francoski generalštab se je ustrašil nagle Hitlerjeve vojaške moči, zato je hotel zunanji minister Louis Barthou ustvariti obrambni blok držav, ki bi Hitlerjevo vojaško moč odbile. V ta blok je po francoskih računih spadala tudi Jugoslavija, ki bi se pa morala predhodno sporazumeti z Italijo. Mešrović popisuje na str. 263 do 269 zelo obširno svoj zadnji razgovor s kraljem Aleksandrom, ki mu je razkril namen svojega potovanja v Francijo, za katerega „da ga neprestano urgiraju... da ga izmire s Mussolinijem, i to po mogućnosti na naš račun“, ali on da mu je čital s papirja že spisane pogoje sporazuma z Italijo.

Ob tej priložnosti mu je baje izjavil: „Dr. Maček mora biti na slobodi prije, no što se vratim i nogom stupim na našu zemlju“. Dr. Maček pa piše na str. 154 svoje knjige, da mu je dr. Šubašič sporočil kraljevo naročilo: „Tell dr. Maček that I shall free him as soon as I return from France. But then I shall deal with him in person“, da

ga bo torej osvobodil, čim se vrne iz Francije, in ne prej, kakor pravi Meštrović.[20]

Za Slovence je važen tisti del Meštrovićevega sporočila, ko pripoveduje, da je kralj obljubil, da bo rešil „hrvatsko-srbski problem" takole: „Ja ću podijeliti zemlju na dvije polovine: srpsku i hrvatsku... Hrvatska će imati svoj vlastiti parlament i slati će svoje pretstavnike na sastanke zajedničke delegacije, koja će se baviti zajedničkim poslovima." Lepa zadeva! Nekaj podobnega, kot je bilo v Avstro-Ogrski. Kaj je pa mislil narediti s Slovenijo? Ker je hotel razdeliti državo na srbsko in hrvaško polovico, je jasno, da je mislil podrediti Slovenijo ali tej ali oni polovici; vsekakor samostojnosti nam ni pripravljal.

O kraljevi nameri, da se obnove politične stranke, pa poroča dr. Stojadinović na str. 298 do 307, češ da je hotel najprej združiti radikale in za vladno kombinacijo pridobiti „Koroščeve klerikalce". To akcijo je začel kralj že spomladi 1934. Pogajanja med radikali pa so se zavlekla do odhoda kralja v Francijo, takrat je pa po kraljevem nalogu odpotoval dr. Stojadinović k dr. Koroščcu na Hvar. Po dvodnevnih pogajanjih je dr. Korošec podpisal lojalno izjavo za kralja, da priznava dinastijo in edinstvo države. Čemu je bila potrebna taka izjava, če pa dr. Korošec ni nikdar osporaval monarhije ne edinstva države? Dr. Stojadinovič se je vrnil s Hvara v Beograd 9. oktobra pred mrakom. To naj bi bile torej kraljeve priprave za politično pomirjenje in sporazum s Hrvati, ne pa tudi s Slovenci.

Takoj, ko se je vrnil kralj z obiska v Bolgarijo, je odplul z rušilcem „Dubrovnik" v Marseille, kjer ga je dne 9. oktobra 1934 Makedonec, po imenu Černozemski, lažno ime Kelemen, ubil z revolverjem, lažje ranil zunanjega ministra Barthouja, ki je pa zaradi izkrvavitve pozneje umrl. Jugoslovanska javnost je bila takrat prepričana, da je bil atentat italijansko delo v zvezi z ustaši, nedavno tega pe je neka nemška revija objavila dokumentirano razpravo, da je načrt za atentat pripravila in naročila nemška vlada (Himmler), ki so ga izvedli ustaši v zvezi z Makedonci. Nemška vlada je hotela preprečiti sporazum med Jugoslavijo in Italijo. Kralj Aleksander je bil torej najprej žrtev francoske zunanje politike, kar je prava ironija usode, če pomislimo, da je Aleksander vodil notranjo in zunanjo politiko sporazumno s francoskimi vojaškimi krogi. Dokler se je on branil s svojimi ljudmi, niso nanj poskušani atentati uspeli. Ko so ga pa ščitili francoski varnostni organi, je atentat uspel. Dr. Stojadinović našteva na str. 308 do 313 pet napak, ki so se pripetile v organiziranju oseb-

---

[20] Že zgoraj sem omenil, da si sporočila, da je hotel kralj izpustiti dr. Mačka na svobodo, nasprotujejo, ker po Meštroviću ga je hotel izpustiti, še predno se vrne iz Francije, po dr. Mačku pa šele po povratku iz Francije. Ti dve sporočili in dr. Stojadinovićevo so bolj subjektivni kot objektivni dokazi, ki ne odkrivajo pravega vzroka, zakaj je hotel kralj Aleksander obnoviti parlamentarni način vladanja. I. Jukić pa piše na str. 110 svoje knjige, da se je kralj Aleksander resno pripravljal, da bo napadel Mussolinija, ko se bo ta zapletel v vojno z Abesinijo. To bi bil pa zadosten razlog, da kralj obnovi demokratično politično življenje. Mimogrede rečeno, Slovenci bi se bili v vsakem slučaju borili proti Mussoliniju, ker so imeli dovolj vzrokov za to, ni pa mogoče reči, kako bi se bili vedli Hrvatje, če bi bil dr. Maček še v ječi. Jukićevo sporočilo je vsekakor do danes novo in edino, ni pa še objavil, kdo mu je to povedal, zato prepuščam vso odgovornost njemu.

ne zaščite kraljeve osebe. Prvo je zagrešila jugoslovanska vlada, drugo trma kralja Aleksnadra, tri pa francoske varnostne oblasti. Kralj Aleksander ni torej padel prvenstveno zaradi svoje zgrešene notranje politike, ampak je bil prvenstveno žrtev interesov velesil. In ti interesi so se takrat slučajno skladali s političnimi cilji ene, skrajno nacionalistične skupine Hrvatov, katero je potem nemška vlada izkoristila v svoje namene.

Upoštevajoč vso, zelo obširno literaturo, ki se nanaša na smrt kralja Aleksandra, se ne moremo znebiti vtisa, da je imela tu svoje prste vmes nedoumljiva usoda. Zdi se, da je šel kralj, gnan po neki nepremagljivi sili, v smrt, kakor gre jagnje na žrtvenik.

Prvič: na strani 267 piše Meštrović, da je kralj malo pred odhodom v Bolgarijo med drugim rekel: „Ja, medju nama rečeno, imam predosjećaj, da ću biti ubijen, kad, kako i od koga, to ne znam. Po svoj prilici će biti italijanski prsti po srijedi. Svejedno, pripravan sam i na to."

Drugič: V državnem arhivu je bilo shranjeno prerokovanje kmeta Mata Tarabaića iz vasi Kremne pri Užicah, ki je 29. maja opoldne, po srbskem koledarju, 1868. leta imel privid, kako so ubijali kneza Mihajla, in ta je potem zaslišan napovedal konec dinastije Obrenovićev in Karadjodjevićev. Knez Pavle je marca 1941 to prerokovanje vzel zelo resno, kakor se zdi, kralj tega ni upošteval.

Tretjič: Znano je, da so mnoge osebe svarile kralja, naj ne gre na pot, med temi je bila tudi neka učiteljica iz Slovenije. Kralj tega ni upošteval.

Naravnost sumljivo pa je bilo vedenje tedanjega zunanjega ministra Bogoljuba Jevtića in predsednika Nikole Uzunovića, ki sta dobila vsaj že 1. oktobra 1934 iz Ženeve od dr. Ivana Subotića, jugoslovanskega diplomatskega predstavnika pri Društvu narodov, strogo zaupno sporočilo, katerega objavlja dr. Stojadinović na strani 339:

„Naš prijatelj je bio izvesno vreme u Budimpešti a zatim u Italiji, otkuda je pre pet dana (16. al 17. septembra) došao, zadržavši se uz put u jednoj drugoj varoši da bi zametnuo trag.

Izveštava, da štab emigracije sprema veći broj atentatora, koji će imati da izvrše atentat na Nj. V. kralja za vreme njegovog puta u Francusku. Artuković mu je kazao da će u tu svrhu biti odredjeno oko trideset lica, tako da će duž cele pruge, poćev od naše granice, biti postavljeni atentatori. Atentatori će biti uzeti iz grupe emigranata, koji se nalaze u Madžarskoj, da ne bi Italija imela neprilika ako se — pre ili posle izvršenja — koji od atentatora uhvati.

Talijani smatraju, da će Jugoslavija raspasti ako bude smaknut Nj. V. kralj, to jest ako pogine, u to su čvrsto uvereni."

Ta „prijatelj" je bil važen član najvišje ustaške organizacije v emigraciji. Če Uzunović in Jevtić o tem nista obvestila kralja in poskrbela za njegovo varnost, četudi bi ta varnost stala državo 200 tisoč dinarjev, kakor se je opravičeval notranji minister Živojin Lazić, sta zagrešila ne malomarnost, ampak zločin; če pa je bil kralj o tem obveščen, potem ga je zapeljal latinski rek: Fortes fortuna adiuvat.

S smrtjo kralja Aleksandra je praktično nastala politična akefalija, kajti ostal je samo še dr. Korošec. S politično akefalijo je bila pa tudi decembrska oziroma vidovdanska Jugoslavija zapisana neizbežni smrti. Motijo se tisti, ki mislijo, da bi bil kraj po vrnitvi iz Francije res uspešno reorganiziral državo, če je sploh resno mislil. Trajen in

trden sporazum med Srbi, Hrvati in Slovenci je bilo možno ustvariti samo do 9. decembra 1926, dokler je obstajala politična kefalija vseh treh narodov. Kar bi se bilo pozneje sklenilo in kar se je tudi storilo, bi bili in so bili samo poskusi. Ne Pašić, ne kralj Aleksander nista izvršila svoje vzvišene zgodovinske naloge, ker nista doumela duha časa.

V

Pogosto se dogaja, da velike nesreče združijo sprte člane družine, člane kake skupine in tudi sprte državljane, ali celo narode. Smrt kralja Aleksandra, ki je v tistem času pomenila za mlado, s političnim sovraštvom prenasičeno državo brez dvoma narodno nesrečo, ni združila niti somišljenikov posameznih političnih strank niti jugoslovanskih narodov. Edini dr. Korošec, ki se je sam osvobodil internacije in se šel poklonit mrtvemu kralju v Split, je izjavil: „Sada je došao trenutak da zaboravimo ono što nas je u prošlosti delilo i da svi složno radimo za bolju budučnost Jugoslavije.“ Na ta glas pa ni bilo odmeva ne od Hrvatov ne od Srbov. Dr. Maček je bil izpuščen iz ječe šele za božič 1934. Vse srbske politične stranke so bile razbite na več skupin. V vladi sami se je začela takoj borba med notranjim ministrom B. Maksimovićem in predsednikom Uzunovičem za mesto v namestništvu, ker da ni testamenta. Temu je napravil konec knez Pavle, ki je telefoniral Uzunoviću, da je našel kraljev testament, v katerem so določeni kraljevi namestniki. Uzunoviću ni kazalo drugo kot priznati dejstvo, zlasti ker je to odobril tudi komandant kraljeve garde Peter Živković. Dr. Stojadinović se zelo sumljivo izraža o tistem kosu plavega papirja, ki naj bi bil kraljev testament. Toda Meštrović je mnenja na str. 267, da je kralj ob zadnjem obisku Meštrovića izvlekel iz žepa „jedan plavi papir pisan olovkom“, in rekel: „Ovo je samo skica, koju treba da u čisto prepišem. Radi se još o tom, da označim osobe za regenciju. Jedna osoba mora biti od obitelji, a to može biti samo Pavle, te još dvije, jedan Srbin i jedan Hrvat.“ Hrvaško mesto je ponudil Meštroviću, ki ga je pa odklonil. Kakor je znano, smo bili Slovenci pri namestništvu popolnoma prezrti. Sploh pa se je izvršil ves prenos oblasti brez sodelovanja večine Slovencev in Hrvatov. Da se ni našel oni košček plavega papirja, bi se bila vnela med srbskimi vojaškimi in civilnimi vodilnimi krogi težka borba za oblast.

Na strani 14 svoje knjige pravi Milan Fotić, da so Srbi pridružili svoj teritorij in „stvorili i obrazovali Jugoslaviju“. Tuje sile pa so začele borbo za revizijo meja. „U takvoj borbi pao je herojski i mučeniški kralj Aleksandar, glavni branilac in tvorac Jugoslavije.“ K tej oznaki dodajmo še, da ga je narodna skupščina takoj po smrti imenovala „kralj ujedinitelj“. Od vseh v narekovaju navedenih besed je samo ena sprejemljiva, namreč „mučeniški“; vse druge besede pa so v očitnem nasprotstvu z zgodovinskimi dejstvi, kar sem že prej nakazal. Bolj kot „ujedinitelj“ bi mu pristala beseda „razjedinitelj“, ker ni mogoče zanikati dejstva, da so bili Hrvatje in še posebno Slovenci bolj navdušeni za Jugoslavijo 1. decembra 1918 kot leta 1934 ali pa leta 1941 in morda bolj kot danes. Od prvega dneva Jugoslavije Slovenci niso niti z besedo niti z dejanjem pokazali, da osporavajo obstoj skupne države in dinastije. Nikdar ni kralj Aleksander doživel pri Srbih takega sprejema, kot so mu ga Slovenci

priredili od 26. do 29. junija 1920. Pa tudi Radiću in dr. Mačku se ne more očitati, da nista lojalno in iskreno pristopila k reševanju skupnih državnih problemov in iskala poti, ki bi nas privedla do mirnega sožitja. Če smo morali, žal, pozneje ugotoviti, da smo si bili 1. decembra 1918 mnogo bližji kot po dvajsetih letih skupnega življenja, je bila velika krivda kralja Aleksandra, ker je brez vsakega povoda in s silo posegel v neizogibni naravni razvoj gospodarskega, političnega in kulturnega prilagojevanja, ki ga zahtevajo fiziološke in psihološke, v teku zgodovine izoblikovane narodne posebnosti. Kdor greši proti temu načelu, zanika bistvo narodov in ovira vsako harmonično obliko državne simbioze.

Če bi nas bila kraljeva smrt res združila, da bi vsi Slovenci, Hrvatje in Srbi odslej „čuvali Jugoslaviju“, kakor si je to laž izmislil nesposobni Jevtić, bi se bile morale politične razmere takoj zboljšati. In se niso boljšale, ampak še slabšale. Kako naj si razlagamo dejstvo, da je dne 21. oktobra 1934 po knezu Pavlu odlikovan in ponovno potrjen ministrski predsednik Nikola Uzunović moral že 24. decembra 1934 odstopiti svoje mesto B. Jevtiću samo zato, ker je bil Jevtić poročen s sestro žene Živkovičevega brata Dragomirja, torej s svakinjo vsemogočnega generala Petra Živkovića, ki je mislil, da bo Jevtić poslej njegova lutka? Da bi ta, politično nepomembni uradnik zunanjega ministrstva postal politični vodja Srbov, ali celo Hrvatov in Slovencev, je izvedel 5. maja prav tako kot prejšnje diktatorske vlade, javne in majoritetne volitve. Vlada je baje dobila 1,747.337 glasov in 303 poslance, skupna opozicija pod vodstvom dr. Mačka pa 1,076.346 in samo 67 poslancev. Dr. Korošec je zapovedal volilno abstinenco, pravtako tudi radikali, ker je bilo baje že prej sklenjeno s knezom, da bodo skupaj prevzeli vlado takoj po volitvah. In res, Jevtić je moral kljub svoji sijajni zmagi že 20. junija 1935 odstopiti in 22. junija je sestavil dr. Stojadinović vlado iz radikalov, SLS in JMO. Za kulisami je dr. Stojadinović kneza Pavla pismeno seznanil z načrtom, ki mu ga je bil poveril pokojni kralj Aleksander, katerega je knez Pavle odobril, in Jevtić je moral iti. V smislu kraljevega načrta so se združile radikalna, Slovenska ljudska stranka in muslimanska organizacija v Jugoslovansko radikalno zajednico dne 20. avgusta 1935.

Da je bilo že vse poprej zgovorjeno, dokazuje sporočilo dr. Mačka na str. 164, kjer pravi, da ga je knez sicer sprejel v kratko avdijenco, ker je bil dr. Maček nosilec opozicijske liste, toda dr. Maček je takoj uvidel, da je bila to le gola formalnost. Ta nova politična kombinacija je bila zopet nov poskus, kakršne je delal že prej kralj Aleksander. Opozicija z dr. Mačkom na čelu ni bila sicer zadovoljna s tako rešitvijo, vendar ni šla v boj na nož, ampak je čakala ugodne prilike. Na vsak način pa je morala misliti, da pomeni nova vlada majhen korak naprej k političnemu pomirjenju. Radikali so se popolnoma razbili na skupino okoli dr. Stojadinovića in na skupino okoli glavnega odbora, toda dr. Stojadinović jih označuje z besedami Bogoljuba Jevtića, ki ga je že prej vabil k ustanovitvi nove stranke „bez onih staraca, koje je vreme već pregazilo“. Muslimani so sprejeli novo kombinacijo kot izvršeno dejstvo, pričakujoč novih koristi. v Sloveniji pa JRZ ni bila sprejeta s simpatijami, in sicer iz dveh razlogov. Nerazpoloženje so ustvarjali bolj iz osebnih koristi kot iz načelnosti tisti, ki so bili izločeni iz stranke, in pa zavedni člani starejšega kova, katere je zelo motila nezdružljiva ideologija posameznih strank.

Iz teh nezadovoljnežev se je pozneje izcimila majhna odpadniška skupina, ki je za časa druge svetovne vojne prestopila v nasprotni tabor. Samohotne uporniške reakcije s strani ljudstva se dr. Stojadinoviću ni bilo treba bati, čeprav so začeli takoj po uvedbi diktature nekateri Hrvatje prehajati v skrajno nacionalistično uporniško gibanje, katerega središče je bilo v inozemstvu; ali dr. Maček, ki ni bil nikdar revolucionar, se je moral truditi, da je držal stranko v mejah zakonitosti. Srbska opozicija, ki je sodelovala z dr. Mačkom — in to velja za vsako srbsko opozicijo — pa ni bila pripravljena slediti dr. Mačku, če bi se bil odločil, da sklene sporazum za vsako ceno, ker se je bala, da zgubi zaupanje ljudstva, kajti pri Srbih je bilo zelo posplošeno mnenje, da smo Slovenci, Hrvatje in muslimani protidržavni elementi.

Trenutno je grozila dr. Stojadinoviću večja nevarnost v narodni skupščini, v kateri ni imel večine; Jevtić pa tudi gen. Živković sta bila v ostri opoziciji proti njemu. Toda vsi ti poslanci, izvoljeni po milosti vlade in ne po volji ljudstva, so postali kmalu zelo ubogljivi, ker so se zavedali, da, če pride do novih volitev, ne bodo nikdar več prestopili praga narodne skupščine, ker niso bili gotovi, da ne bo vodil novih volitev prav dr. Stojadinović. On si pa tudi ni upal takoj na volitve brez predhodnih priprav vseh treh strank in se je verjetno ravnal po modrem izreku Filipa Makedonskega in prevzel vlogo z zlatom natovorjenega osla. Tako je dobil trdno večino v skušščini, popolnoma potisnil v ozadje bivšega šefa Bog. Jevtića in po neuspelem atentatu nanj v narodni skupščini po zgledu P. Račiča izločil iz vlade generala Živkovića, ki je baje atentat pripravljal. Odslej mu v skupščini ni grozila nevarnost, pri ljudstvu pa si je skušal pridobiti zaupanje s pomočjo JRZ. V svoji knjigi je posvetil temu razdobju čez 250 strani, kjer našteva svoje uspehe, a se je preveč oddaljil od objektivne sodbe.

Da je imel mož na zunaj vse lepe lastnosti reprezentativne osebe, to drži. Da pa je svoje telesne in duševne vrline preveč egocentrično usmerjal, to pa tudi drži. V zunanji politiki je imel srečno roko, ker je z raznimi pakti vsaj trenutno odvrnil nevarnost, da nas zunanji sovražniki ne napadejo. V "Spominih" grofa Ciana je na mnogih mestih zapisano, da se je Mussolini več let bavil z mislijo, da bo napadel Jugoslavijo. Bil je prav obseden od te misli. Pravtako je dr. Stojadinović sklenil prijateljstvo z Nemčijo in nazadnje z vsemi obmejnimi državami in celo s Turčijo. Zapustil je pravočasno Malo antanto, prepustil Italijanom Albanijo, zavaroval hrbet Jugoslavije na vzhodu, storil je sploh vse, samo da se ohrani mir. Mnogi plačani hujskači in zaslepljeni politični naivneži niso bili z njegovim delovanjem zadovoljni. Ob neki priložnosti je pravilno izjavil časnikarjem, da ni pozabil leta 1914, ko je Srbija zaman prosila pomoči v boju z Avstrijo. V tistem času, ko je vladala taka mednarodna napetost in ko so bile razmere doma tako strašno razrvane, pametnemu državniku res ni preostajalo drugo kot potuhniti se in čakati ugodne priložnosti. Nobena žrtev ni prevelika, če gre za to, da se ohrani na tisoče človeških življenj. Iz zunanje politike je treba omeniti še konkordat z Vatikanom. S to pogodbo pa ni imel sreče. Konkordat je bil že v celoti izdelan še za časa kralja Aleksandra, ali je bil zaradi znanih dogodkov odložen podpis na 25. julij 1935, ki se pa ni izvršil, ker je moral Jevtić odstopiti. Zato ga je hotel leta 1937. dr. Stojadinović ratificirati, čeprav ni prav jasno, na čigavo pobudo. V skupščinskem

odboru je vlada ostala v manjšini, a v plenumu skupščine je dobila vlada ogromno večino. Nasprotniki konkordata pa so prenesli borbo na ulico, kjer se je borba razvijala v najbolj surovi obliki. To je bil prvi spodrsljaj dr. Stojadinovića.

Dalje našteva dr. Stojadinović uspehe na gospodarskem polju, kateri so bili le navidezni, ker so bili posledica splošnega ponehanja svetovne gospodarske krize, katero je spravilo z mrtvila Hitlerjevo oboroževanje. Vrednost dinarja je pa itak znižal do najnižje mere, katero je zakon še dopuščal.

Vkljub svoji gostobesednosti dr. Stojadinović ne more zabrisati otipljivih indicij, da je z morebitnimi zunanjimi uspehi želel utrditi svoj položaj v notranji politiki, ker prvenstveno je hotel biti voditelj Srbov in zakonit Pašićev naslednik in kot tak je hotel krmariti državo; morda je pa le hotel posnemati tudi Mussolinija, ker pravi grof Ciano na str. 74. v svoji knjigi, da mu je Mussolini 6. februarja 1939 (torej po sklenitvi pogodbe z Italijo in po obisku Ciana v Jugoslaviji) rekel: „... la liquidación de Stoyadinovich es un verdadero golpe de estado por parte del Regente, que ha querido evitar la estabilización de la dictadura facista en Yugoslavia". Doma je bilo splošno prepričanje, da je hotel to doseči z „Jugorasom". Tiste javne manifestacije uniformiranih množic in vzkliki: „vodja, vodja!" so bili zadostni znaki, da je začela jugoslovanska politična javnost dvomiti v njegove namene in demokratične metode. Vkljub svoji zelo obširni izobrazbi in veliki politični spretnosti on ni uvidel, ali bolje rečeno, ni hotel uvideti, kaj je bila njegova glavna naloga v tistem času, namreč: sporazum s Hrvati in s Slovenci. Dr. Korošec se je zmotil, ker je upal, da bo dr. Stojadinović le rešil hrvatsko vprašanje, zato in samo zato ga je tudi podprl. Toda dr. Stojadinović je velik cinik, če na tem mestu izključujemo vsako laž, ker pravi na str. 513, da mu je pred prvim in zadnjim sestankom z dr. Mačkom, ki se je vršil dne 27. januarja 1937 pri Brežicah, rekel knez Pavle dobesedno: „Sa Mačkom možete voditi razgovore o svemu ali samo pod uslovom da se Ustav ne menja niti da se zavodi federativno uredjenje države." Tukaj dr. Stojadinović obtožuje kneza Pavla, da ni prišlo do sporazuma, takoj nato pa pravi na str. 516: „Kao Pašićev saradnik ranije, a kao pretsednik vlade sada, ja sam stao otvoreno in ne dvomisleno na stranu branioca sadašnjeg državnog uredjenja." Ne samo dr. Stojadinović, ampak sploh noben srbski politik ni hotel nikdar resno tvegati svoje politične kariere za ceno kakršnegakoli sporazuma s Hrvati in še manj s Slovenci. Dr. Stojadinović je ob tej priložnosti utemeljeval: „... da bi namesnici imali da predadu mladom kralju, kad stupi na presto, onakvo državno uredjenje kakvo su ga zatekli." Kakšne bistre ideje in kakšna sofistična logika! Država je bila torej patrimonij trinajstletnega kralja in oblika državne ureditve, ki jo je Aleksander s silo uvedel, je bila edino pravilna, sveta in nedotakljiva, narod pa, ki tvori državo, nima sploh nobene besede. To je bila stara pesem z novim napevom! V resnici je šlo pa za to, da srbski vodilni krogi pridobe na času. V tem smislu je treba razlagati mnenje jugoslovanskega poslanika v Rimu Hristića, ki je napovedoval grofu Cianu, da se bo M. Stojadinović vrnil kmalu na oblast, rekoč na str. 92: "El problema croata es un problema de generaciones. No consiguió encontrarle una solución ni el rey Alejandro, que empleó en ello toda su autoridad. No podrá conseguirlo ciertamente un Gobierno de

poca autoridad y de corta vida.“ Velik prerok, ker tako se je tudi zgodilo, samo pozabil je povedati, kdaj se bo rodila tista generacija, ki bo hrvaško vprašanje tudi rešila.

Dr. Maček pravi na str. 179., da je imel ta sestanek samo ta namen, da ga spravijo v vlado, da mu ubijejo ves ugled med ljudstvom; ker je pa on odklonil, se je dr. Stojadinović poslužil zvijače, rekoč, da naj nadaljuje s srbsko opozicijo, da se bosta stvorila „dva velika pokreta: jedan unitaristički, drugi federalistički“ in potem bodo šli na volitve vsak s svojim programom. In ko je dr. Maček pristal na to in vprašal, kdaj bodo nove volitve, je dr. Stojadinović odgovoril: „Vrlo brzo. Naprimer u jesen ove godine.“ To je bilo 27. januarja 1937, volitve pa so se vršile šele 11. decembra 1938. Tako je dr. Stojadinović pridobil dve leti in vezal roke dr. Mačku, da je mirno čakal volitev. Pri vsem tem pa pravi dr. Stojadinović na str. 518, da je on iskreno mislil. „Po mom mišljenju sporazum sa dr. Mačkom (saj ga sploh ni bilo?) mogao je imeti solidniju osnovu i dužu trajnost, naročito da se išlo putem, koji smo Maček i ja u Brežicama januara 1937 bili utvrdili. Medjutim, stvari su krenule drugim putem.“ Zopet so drugi krivi, ker on je bil z dr. Mačkom sporazum že „utrdil“. Podobno se je zgodilo pri sprejetju vidovdanske ustave, proti kateri sta bila kralj in Pašić, a so jo morali sprejeti. Vedno ista pesem.

Pri volitvah 11. decembra 1938, katere je vodil kot notranji minister dr. Korošec, je vlada stvarno doživela poraz, ker je dobila samo 256.000 glasov večine in ne 300.000, kakor je poročal dr. Stojadinović knezu Pavlu, ki mu je potožil: „Voleo bih da je taj broj nešto veči...“ Dr. Stojadinović pravi, da za tako majhno večino „velikim delom pada odgovornost na dr. Korošca“, ker so njegovi organi ščitili opozicijo, a ne „vladine pristalice“. Kakšna ironija! Do tedaj je bilo vedno drugače, če se spomnimo samo Pribičevića in Maksimovića.

Te volitve so bile najboljši dokaz, da je dr. Korošec podpiral dr. Stojadinovića samo zato, da bi rešil hrvaško vprašanje, ker pa ni ubogal, mu je dr. Korošec spodkopal tla, ker dr. Korošec in dr. Maček sta dobila ogromno večino hrvaških in slovenskih glasov, toda dr. Stojadinović ni dobil „jugoslovanske večine“, zato je postal politični mrtvec. Samo še 54 dni je vladal vlado, ne pa države, toda dovolj, da se je maščeval še nad dr. Koroščem, ki je moral izstopiti iz vlade in iti predsedovat senatu, toda ura odločitve ni bila več daleč. Dne 3. februarja 1939 pozno zvečer je prinesel orožnik dr. Stojadinoviću pismen odstop petih ministrov: dr. Kreka, dr. Spaha, dr. Kulenovića, Snoja in Cvetkovića. To je bila strela z jasnega neba, katere dr. Stojadinović ni pričakoval, kar sam priznava na str. 576: „Sve sam mogao te večeri očekivati samo ne ostavku ministara.“ Vendar je enkrat povedal resnico, toda sam si je spisal žalostno politično spričevalo, ker ni doumel duha časa in se ni zavedal svojega vzvišenega poslanstva, katerega mu je namenil dr. Korošec; da ga je izvršil, bi bil rešil hrvaško vprašanje in rešil bi bil tudi Jugoslavijo, rešil bi bil nekaj milijonov človeških življenj, ker bi bila usoda Jugoslavije precej drugačna kot je bila. Zamudil je veliko zgodovinsko priložnost, da bi bil postal eden največjih jugoslovanskih državnikov, toda zgrešena pot, da postane naslednik Pašića, ga je navdala ali s preveliko samozavestjo ali z domišljavostjo, ker je precenjeval svojo politično moč, kar potrjuje grof Ciano na str. 73.: “La posición de

Stojadinović parecía segura. El mismo, hace quince días, afirmaba que nada ni nadie podía eliminarlo del poder." Pozabil je na Gundulićeve verze: „Kolo sreće uokolo se vrteći neprestaje, ko bi gore, eto je dole, a ko dole, gore ustaje."

VI

Približalo se je zadnje dejanje politične igre, katero je začel 15. decembra 1928 regent Aleksander. Novo vlado je sestavil Dragiša Cvetković, katerega je dr. Stojadinović na str. 580 označil z: „I tako je trinaesti po redu pretsednik Vlade obrazovao najslabiju vladu, koju je ikad Jugoslavija imala. U nju so ušli skroz nepoznati i beznačajni ljudi..." Dr. Stojadinović uporablja za označbo Cvetkovića nekvalificirane izraze, cigan itd. Zopet se je maščevala nad njim samim usoda, ker je prav dr. Stojadinović vpeljal v politiko Cvetkovića, on mu je pomogal do izpitov na univerzi, katerih brez njegove pomoči, baje, ne bi bil nikdar uspešno završil, izvlekel ga je iz največjega pomanjkanja, postavil ga je najprej za župana, za ministra itd. Ali ne tolče s tem samega sebe po zobeh. Prej je bil dober, dokler mu je služil, potem pa ni bil nič vreden. Podobno se mu je pripetilo s Punišem Račićem, ker je bil izvoljen prav na njegovi listi. Taki vratolomni skoki so bili možni samo v srbski politiki.

Naj bo kakršenkoli, Cvetković je bil menda edini srbski politik, ki se je resno lotil sporazuma. V tem oziru mu gre vse priznanje, kajti on je prvi prebil zid političnega izigravanja in izmikanja na srbski strani. Pred njim so vkljub morda dobri volji omagali Stojan Protić, Ljuba Jovanović, Nastas Petrović in, če je resno mislil, tudi Ljuba Davidović. Pa tudi tokrat ni šlo vse gladko. Pogajanja so se začela takoj meseca marca 1939 in v začetku avgusta so prišla na mrtvo točko; bila je velika nevarnost, da se sploh razbijejo. Prav takrat pa je prišlo iz inozemstva sporočilo od dr. Krnjevića, da je vojna neizogibna in to je dr. Mačka spodbudilo, da so se začela pogajanja 16. avgusta 1939 znova v Božjakovini. Dne 20. avgusta je bilo okrog polnoči končno besedilo sestavljeno v Zagrebu, kjer bi bilo kmalu prišlo tik pred podpisom do preloma, če dr. Cvetković ne bi bil popustil, da ostane Mostar v Hrvaški banovini. Teritorialno je dobila Hrvaška banovina Savsko in Primorsko banovino in osem srezov iz drugih banovin. Dne 22. avgusta je odobril sporazum knez Pavle in dne 26. avgusta se je izvršil formalen podpis sporazuma na Bledu, pa imenovana je bila nova vlada ter objavljena „Uredba o Banovini Hrvatskoj". Dne 29. avgusta pa so sporazum odobrili z 80: 1 še hrvaški narodni zastopniki. Pravno pristojnost banovine so določili trije hrvaški in trije srbski pravniki, sporazum sta delala dr. Maček in D. Cvetković, kumovali in odobrili so ga pa knez Pavle, minister dvora Antić in baje še generali Nedić, Ilić, Janković in Cukavac. Najvažnejše je pa to, da takrat javnost ni bila dovolj obveščena, da je ta sporazum samo začasen, ker je bil vzakonjen na osnovi člena 116, ki določa, da so vsi sklepi, ki se izvrše na osnovi tega člena, samo začasni in da so podvrženi naknadni odobritvi narodne skupščine, ki jih z navadno večino lahko sprejme ali zavrne. Na ta način je ves sporazum visel v zraku, zato so ga že kar emigrantske vlade zavrgle, čeprav niso imele pooblastila za to od narodne skupščine ne od naroda. Jareb navaja na str. 68, obrambo Dr. Cvetkovića, ko pravi: „Iz vsega

gore izloženog jasno se vidi, da je sporazum kao prívremena mera bio dobar i prihvatljiv i da je po vsaku cenu na njemu trebalo produžiti saradnju u emigraciji do povratka u domovinu.“ Kaj bi sledilo pa po vrnitvi v domovino? Potem bi ga vsi Srbi, čeprav politični sovražniki, lepo anulirali. To je najboljši dokaz, da so vsaka pogajanja s Srbi zelo kočljiva in nesmiselna, če nimajo sigurnih sankcij za seboj, ker sicer bi obveljalo tudi za Srbe načelo: „Romana fides, nulla fides.“

Pri vsej tej mešetariji pa smo Sovenci odigrali zelo žalostno vlogo, ker ne samo, da nismo ničesar dobili, ampak nas sploh nihče ni vprašal za mnenje. Dr. Korošec ni imel nobene odločilne vloge pri sklepanju sporazuma. Spominjam se še prav dobro, da je drugi dan po objavi sporazuma dr. Krek dal izjavo hrvaškim novinarjem, češ da je sedaj Slovenija na vrsti, da se reši tudi slovensko vprašanje. Namesto tega so razni politični ljudje začeli razširjati v javnosti mnenje, da bi oddelitev Slovenije slabo vplivala na inozemstvo, ker bi bila obrambna moč države oslabljena. In Slovenci smo takoj utihnili, posebno še politiki, slovensko vprašanje pa se je odložilo „ad Calendas Graecas“.[21]

Nastal je torej važen višek! Če ste pazljivo sledili mojim izvajanjem, ste prišli že sami do prepričanja, da so bili skoraj vsi Srbi proti sporazumu, nekateri iz osebnih, drugi pa iz načelnih razlogov. Proti so bili vsi prezrti in zavrženi, ostareli in okoreli politiki vseh strank, ker niso postali ministri, proti so bili gospodarski špekulantje, ker so se bali, da bodo prišli ob zaslužek, proti so bili skoraj vsi višji oficirji, ker so se bali, da bodo izgubili svoj prestiž, proti je bila vsa pravoslavna duhovščina, ker se je bala, da bo katolicizem potisnil pravoslavno cerkev popolnoma v ozadje, proti so bili vsi visoki intelektualci iz srbskega kluba in izven njega, ker so se bali, da bo srbstvo izgubilo svojo dominantno vlogo, proti so bili tudi vsi tisti povprečni državljani, ki so živeli 20 let pod vtisom propagande, da smo Hrvatje in Slovenci nezanesljivi državni elementi, če ne celo protidržavni.

Na drugi strani pa je bil osamljeni Dragiša Cvetokivć kot glavni „tvorac“ sporazuma preslaba politična osebnost, da bi mogla potegniti večino Srbov za seboj in popularizirati med Srbi ideje sporazuma. Zadaj je stal pri Srbih nepopularni in celo osovraženi knez Pavle kot glavni uzakonitelj sporazuma. Čeprav so bili v vladi tudi nekateri sposobni in pošteni Srbi, je bila vlada označena v javnem mnenju kot slaba in kratkotrajna. Sovražniki vlade in sporazuma so samo čakali ugodne priložnosti. To je prinesla napeta mednarodna situacija. Cvetkovićeva vlada je nadaljevala politiko dobrega sosedstva in nevtralnosti z vsemi državami. Ko je padel Stojadinović, so postali Italijani in Nemci zelo nezaupljivi in Mussolini se je resno pripravljal,

---

[21] Šele pozneje sem zvedel iz zanesljivih virov, da je hotel dr. Korošec postaviti podpisnike sporazuma še pred podpisom pred gotovo dejstvo in pristaviti na ta sporazum samo en člen, ki bi bil določal, da vse odredbe, ki se nanašajo na banovino Hrvatsko, veljajo tudi za Slovenijo. Velesrbski in nekateri vojaški krogi so za to vedeli pa so tako manevrirati, da je bil dr. Korošec, ki je čakal na telefonski poziv v Ljubljani, poklican šele po podpisu sporazuma na Bled. Nekateri člani te klike se nahajajo tudi v Buenos Airesu. Vsekakor bi bilo želeti, da tisti, ki si laste vodstvo slovenske politike, to dejstvo potrdijo ali pa ovržejo.

da napade Jugoslavijo. Bili so izdelani tudi že načrti, kakor piše grof Ciano. Dne 26. maja 1939 je zapisal: „Mussolini está absorbido por la idea de triturar a Yugoslavia y de anexionarse al reino de Croacia.“ V tem času so Italijani mislili, da bi to izvršili s pomočjo dr. Mačka, ker je Mussolini dne 26. maja zahteval od Ciana, da načrt „sea respaldado por Uncek“ (Maečk). Dne 12. avgusta je baje tudi Hitler rekel grofu Cianu: „Habla con mucha calma y se excita solamente cuando nos aconseja que demos lo antes posible el golpe de gracia a Yugoslavia.“ In 4. septembra 1939 je Mussolini sanjal, kakor pravi Ciano: „Sueña todavía con empresas heróicas contra Yugoslavia para llegar al petróleo rumano y no se acuerda de la realidad de nuestra situación.“ Toda obiski kneza Pavla v Italijo in zlasti v Nemčijo so to sovraštvo popolnoma ublažili. Pa tudi obisk zunanjega ministra Cincar-Markovića je napravil dober vtis na grofa Ciana, ki je bil vedno in dosledno nasproten vsakemu napadu na Jugoslavijo. Dne 22. aprila 1939 je med drugim zabeležil tudi: „Markovich me causa buena impresión. Hombre amable, moderado, modesto. Tiene todas las características del diplomático de carrera... ha causado buena impresión a cuantos se acercaron a él; ha gustado más que Stojadinović, tal vez porque es más modesto y tiene un aire más campechano.“ Led nezaupanja se je začel počasi tajati, le Mussolini je še v letu 1940. rohnel z napadom, toda Ciano na str. 331, dne 6. avgusta 1940. že ugotavlja: „Por lo que se refiere al ataque a Yugoslavia, no creo que Hitler, si no surgen hechos nuevos, permita cambios en los Balcanos.“

Dne 28. oktobra 1940 so Italijani napadli Grčijo, brez Hitlerjeve vednosti seveda in so spravili Jugoslavijo v zelo težak položaj. Jugoslavija je ostala nevtralna, a je nudila Grčiji prikrito podporo, kakor piše nekje D. Cvetković. Vkljub vsem intrigam proti vladi si je Jugoslavija kolikor toliko utrdila svojo samostojnost. Znano je bilo, da je politiko mirnega sporazuma z Italijo in Nemčijo priporočal dr. Korošec. In knez Pavle jo je sprejel. Toda nesreča je hotela, da je dne 12. decembra 1940 dr. Korošec umrl in to je bil zadnji član jugoslovanske politične kefalije. Vsi štirje glavni stebri so se zrušili. Jugoslavija je doživela tako usodo samo zato, ker je s smrtjo dr. Korošca nastala popolna akefalija. Slovenci, Hrvatje in Srbi so bili obglavljeni, tako so prišli na površje razni mračni politični tipi, ki so rušili ugled vlade in kneza Pavla prav v času, ko se je mednarodna situacija zaostrila in spravila Jugoslavijo v precep, iz katerega se ni mogla rešiti na lahek način. Imeli smo samo dve možnosti: ali bomo rešili „čast“ in bili boj „brez upa zmage“, ali bomo izgubili čast in bomo rešili državo in narod, t j. zemljo in življenja. Pojavila se je za nas dilema, ki jo tako lepo pesniško rešuje srbska narodna pesem iz kosovskega ciklusa, namreč kateremu carstvu se bomo „privolili, ili zemaljskome ili nebeskome“. Postali smo žrtev tujih interesnih sfer.

Mussolini, ki se je zelo navduševal za Hitlerja in vedno znova krepil prijateljstvo z njim, je igral ves čas podrejeno vlogo. Da bi se zaradi tega poniževanja maščeval nad Hitlerjem, nekaj pa da bi se sprostil manjvrednostnih kompleksov, je zasnoval veliko pustolovščino na Balkanu, ne da bi Hitlerja o tem obvestil. Želel si je velikih vojaških dejanj, in ker je bil slabo poučen od svoje diplomatske službe, je nasedel italijanskemu poslaniku v Grčiji ter nepremišljeno napadel 28. oktobra 1940 Grčijo, misleč, da bo šlo vse tako gladko, kot mu je šlo v Albaniji, kjer mu je Jugoslavija pustila svobodne

roke. Zaradi sramotnih vojnih uspehov Mussolinija je Hitler, hočeš nočeš, moral iti na pomoč Italijanom v Grčijo, ker je bila velika nevarnost, da se bo tam ustalila nova fronta, ker so Angleži že pomagali Grkom.[22] Hitler je imel na izbiro tri poti, ali preko Italije in morja, ali preko Jugoslavije, ali pa da obide Jugoslavijo preko Madžarske, Romunije in Bolgarije. Za tretjo pot se je tudi odločil in zato se je moral zavarovati pred napadom s strani Jugoslavije.

Dne 27. septembra 1940 so v Berlinu podpisale Nemčija, Italija in Japonska pakt, v katerem so določili v šestih členih interesne sfere članic pakta in se medsebojno obvezale za politično, gospodarsko in vojaško pomoč.

Marca 1941 je dobila tudi Jugoslavija povabilo, da pristopi k temu paktu. Ker je bilo to ali ali, je vlada prav modro ravnala in 25. marca 1941 podpisala pristop k paktu, v najugodnejši obliki, ki jo je sploh mogla doseči, kar nam potrjujeta dve noti nemškega zunanjega ministra Ribentropa, ki piše jugoslovanski vladi v imenu in po nalogu nemške vlade, katera „potvrdjuje svoju odluku da svagda poštuje suverenost i teritorialnu celokupnost Jugoslavije". In v drugi noti z dne 25. marca, katero je tudi podpisal Ribentrop, pa pravi med drugim, da nemška vlada „za vreme rata Vlade Osovinskih sila neće tražiti od Jugoslavije da dopusti prolaz ili prevoz trupa preko jugoslovenske teritorije". In v tretjem, tajnem dokumentu, pravi Ribentrop, da osovinske vlade nimajo namere prositi jugoslovanske vojaške pomoči, če pa bi jo potrebovala Jugoslavija, bo pa njej prepuščeno, da stopi v vojaške dogovore z vladami Osi. To je v glavnem vsebina dodatnih not tistega zloglasnega pakta, ki da je bil sramoten za Jugoslavijo. V njem ni niti ene črke, ki bi dokazovala, da je Hitler pripravljal napad na Jugoslavijo, niti ni zahteval prehoda za svoje čete, niti ni zahteval vojaške pomoči od Jugoslavije, skratka: Jugoslavija bi bila ostala taka, kakršna je bila. Za Hitlerja je bilo v tistem času važno, da si zavaruje desni bok svoje vojaške sile, ker, kakor je zgodovina dokazala, je on pripravljal napad na Rusijo. na Balkan je pa moral nujno poseči po krivdi Mussolinijeve megalomanije, pa se je hotel za vsako ceno izogniti spopadu z Jugoslavijo. To dejstvo nam potrjuje grof Ciano na strani 360, ko sporoča vtise razgovorov, ki jih je imel ob obisku v dneh 18. do 20. novembra 1940 v Salzburgu: „Hitler es pesimista y considera que la situación ha quedado muy comprometida por lo ocurrido en los Balcanes. Sus críticas son claras, seguidas, definitivas. Intento disentir con él, pero no me deja. Solamente en la segunda parte de la conversación, esto es, cuando ha obtenido mi conformidad para eventuales negociaciones con Yugoeslavia, se vuelve cálido y cordial y, a veces casi amistoso. La idea de una alianza con Yugoeslavia lo excita al punto de que mientras antes era un negro pesimismo, se vuelve ahora de un optimismo que resulta demasiado rosado." Ali smo mogli želeti še kaj boljšega? Mednarodna vojaška in politična situacija meseca marca 1941 ni torej zahtevala nobenih

---

[22] O tej angleški pomoči Grkom piše I. Jukić na str. 167: „To je iskrcavanje bilo zaista čista pustolovina s vojničkog gledišta. Glavni mu je cilj bio navesti i Jugoslaviju na opasnu pustolovinu rata s Hitlerom. Naši elementi, odgovorni za 27. mart, nasjeli su toj Edenovaj igri... Engleska vojska, iskrcana u Grčku, bila je uglavnom zarobljena. Izgubila je i sve svoje dragocjeno oružje tu."

sprememb v vodstvu države. In vendar je peščica nesposobnih, politično neukih in narodno neodgovornih oficirjev izvedla dne 27. marca 1941 v Beogradu državni prevrat, imenovan „puč“. Ne samo profesionalna etika, ampak sploh vsaka etika mi narekuje, da jih imenoma niti ne omenjam, ker niso izvršili dejanja, ki bi se smelo imenovati etično, ampak so izvršili, kakor to pravilno ocenjuje polkovnik Vauhnik na str. 195. svoje knjige, „naravnost zločin nad državo in njenim prebivalstvom“.

Za vse večne čase pa moramo pribiti dve dejstvi, ki sta značilni za puč. Prvič, da je bil puč izključno velesrbsko dejanje, ker niti Hrvatje niti Slovenci niso pri njem sodelovali. Drugič, da puč ne bi bil mogel uspeti, da ni bilo aktivne in tihe podpore enega dela vojske, vseh prezrtih in užaljenih političnih „glavešin“ radikalov okoli glavnega odbora in okoli dr. Stojadinovića, politikov pozabljene J.N.S. in drugih disidentov, aktivne podpore in blagoslova premodrih intelektualcev iz Srbskega kulturnega kluba. Vsi ti elementi so notranji sokrivci puča. Zadnji krivec je bila pa angleška vlada, ki je prevratnike podpirala. Nova vlada pa pakta sploh ni odpovedala, ampak je zunanji minister dr. Ninčič še 3. aprila obvestil italijanskega in nemškega zunanjega ministra, da bo sporazum z dne 25. marca nova vlada spoštovala. Jasno, puč ni bil naperjen proti Nemčiji, ampak predvsem proti sporazumu s Hrvati, proti D. Cvetkoviću in proti knezu Pavlu in proti vsem državljanom, ki so zagovarjali federativno ureditev države. Danes imamo že polno virov, ki dokazujejo, da se prevratniki niti zavedali niso svojega zločina. Dne 5. aprila je vlada razpravljala o nastalem položaju in zaprosila italijanskega poslanika Mamellija za posredovanje in podaljšanje roka za odgovor na Mussolinijev predlog. To se je zgodilo v soboto popoldne pred 6. uro, torej samo 12 ur pred bombardiranjem Beograda. Dr. Stojadinović jih označuje na str. 507. takole: „On (Vauhnik) je bio taj koji je generalu Simoviću, pretsedniku jugoslavenske vlade na dva dana ranije javio, da će Nemačka objaviti rat Jugoslaviji 6, aprila 1941, ali u Beogradu to nisu bili ozbiljno shvatili. Tog dana Simović je venčavao svoju ćerku.“ Ta človek, ki se je igral z življenji vseh Srbov, Hrvatov in Slovencev, dr. Kulovca in dr. Mačka sploh ni obveščal o tem, kaj je skrivaj sklepal z vodilnimi Srbi. Zato mu je dr. Maček v obraz povedal dne 4. aprila: „Vi ste obećali sve, a sada ne ćete ništa da ispunite. Vi ste me dakle prevarili!“ Ker je dr. Maček zagrozil, da bo zaradi Simovićevega neodgovornega govorjenja izstopil iz vlade, ga je gen. Simović tolažil, da vlada ne bo sprejela nobenih odločilnih sklepov poprej kot na seji, ki je bila sklicana za 6. aprila ob 8. uri, toda ob 7.15 so že začele padati nemške bombe na Beograd. To je najboljši dokaz, kakšni lahkomiselneži so vodili državne posle v tistem usodnem času. Kako je mogel ta izbranec prevratnikov napovedati sejo za nedeljo zjutraj, če pa je bilo že polno dokazov, da se je Hitler odločil za napad. 1.) Simović in Ninčić sta se imela sestati prvega aprila z nemškim poslanikom ob pol enajstih dopoldne, a jima je Heeren sestanek odpovedal z motivacijo, da je nemška politika napram Jugoslaviji v Hitlerjevih rokah. 2.) Jugoslovanski poslanik v Berlinu I. Andrić je zaman prosil za sprejem pri nemškem zunanjem ministru dne 4. in 5. aprila. 3.) (Zbornik 1963, str. 46 in 47.): Dne 4. aprila je prispel Vauhnikov brzojav, da bo Nemčija napadla Jugoslavijo dne 6. aprila, katerega so Simovićevi sodelavci kratko zavrgli z: „Opet Vauhnikova posla!“.

Jasno, predsednik vlade je bil še ves omamljen od ženitve svoje hčerke.

Prevratniki so se takrat in se še danes poslužujejo ene najbolj neumnih laži, češ da smo rešili Rusijo (zato nas je ona lepo obdarovala z ljudsko oblastjo), da so nam Angleži obljubili za našo pomoč veliko nagrado po vojni oziroma po zmagi. Neki R. Obradović napada v „Iskri“ z dne 15. maja 1965 na str. 3 list „Naša reč“, ki je zapisala, da nam W. Churchill ni prav nič obljubljal za naše žrtve: „...Obećao je Čurčil našom narodu... za slučaj, da ovaj pristane, da se rame uz rame bori sa velikim zapadnim saveznicima, zajedničko uživanje ploda pobede. Drugim rečima, obećavao mu je slobodu.“ O sveta nebesa, kakšna logika! 1) Svobode nam ni bilo treba obljubljati, ker smo jo do 6. aprila sami imeli, samo je ne bi smeli tako lahkomiselno zapraviti. 2.) Angleži ravno niso bili naši zavezniki, ker nismo imeli nobene ne državne ne zasebne pogodbe z njimi, ampak smo šli v boj na lepe besede nekega angleškega polkovnika, ki se je sprehajal po Beogradu in obljubljal ambicioznim političnim neumnežem zlate gradove. 3) Višel neumnosti je pa „zajedničko uživanje plodova pobede“. R. O. je pozabil povedati, kako bi mi skupaj uživali „plodove pobede“, ali tako kot uživata bogata mlada novoporočenca srečo medenih tednov, ali tako kot se bori za svoj obstoj zakonski par dveh kronskih upokojencev. Kdaj so v teku zgodovine Angleži skupaj uživali sadove zmage s kakšnim drugim narodom? To je važno in ne drugo!

M. A. Fotić navaja na str. 26. svoje knjige obrambo prevrata, ki jo je zapisal glavni ideolog „puča“ v „Glasu Kanadskih Srba“ januarja 1950, češ da je bil 27. marec „narodna revolucija u ime odbrane: slobode, časti, vernosti prema Saveznicima...“ Iz te izjave ni mogoče izluščiti, kaj gre na račun laži in kaj na račun nevednosti.

Že v prvem delu razlaganja sem pokazal, kako so Angleži trgovali z Italijani na račun Slovencev in Hrvatov v prvi svetovni vojni, ko so bili res zavezniki vsaj Srbov, in kako so nas izdali ob podpisu mirovne pogodbe z Italijo. V letih od 1939 do 1941 pa so bili Angleži naši samo „sentimentalni“ zavezniki in branilci malih narodov in njihovih pravic. Kako so pa oni te vzvišene ideale v politični in mednarodni državnopravni praksi izvajali na račun Jugoslovanov seveda, pa nam odkriva poročilo grofa Ciana z dne 26. decembra 1939 strašno resnico, kjer pravi, da mu je Antonescu, predsednik romunske vlade, povedal: „... que el embajador de Francia en Bucarest le dijo que la Gran Bretaña ha enviado hace poco una nota diciendo: 1°) Italia debe ser nuevamente atraída a la amistad inglesa; 2°) Italia quiere ir a los Balcanes; 3°) si ésta es la condición para realizar el primer punto, Inglaterra está dispuesta a dejarla hacer. Los franceses habrían enviado una larga nota oponiéndose.“ Sapienti sat, le „pučisti“ tega niso prej vedeli, dokler jih niso Angleži izgnali iz Londona. Pot na Balkan vodi samo preko Jugoslavije.

Imamo pa še drugo zelo važno potrdilo ameriškega poslanika v Hitlerjevi Nemčiji Williama Dodda, ki sporoča v knjigi, „Revelaciones del Embajador Dodd“, Buenos Aires 1943, kako so bili Angleži pripravljeni, da nas prepuste Hitlerju. Na str. 429 pravi, da mu je angleški poslanik Henderson rekel 23. junija 1937: „Alemania bajo Hitler ha vuelto a la política de Bismarck de anexar a todos los pueblos europeos de descendencia germana, Austria, Checoslovaquia y otros.

Aunque yo sospechaba que Henderson apoyaba la politica alemana no pensé que iría tan lejos en sus declaraciones. Entonces agregó: Alemania debe dominar las zonas danubio-balcánico lo que significa que tiene que dominar Europa. Inglaterra y su imperio tienen que dominar los mares junto con los EE.UU. Inglaterra y Alemania deben relacionarse en forma estrecha política y económicamente y controlar al mundo. Francia ocupa un lugar de segundo orden y secundario, y no merece apoyo o ayuda. Franco dominará a España... Me pregunto, ¿si Henderson representa realmente a su gobierno, qué le ocurrirá a Gran Bretaña, si Alemania se anexa a todos los pueblos hasta el Mar Negro?"

In to je govoril diplomat, ki je bil prej za poslanika v Beogradu in je bil baje prijatelj Jugoslavije in še posebej dvora, obenem pa glavni sotrudnik Chamberlainovega sporazuma s Hitlerjem. Kaj bi se bilo zgodilo s Slovenci in Hrvati, če bi bil Mussolini ali pa Hitler angleško ponudbo sprejel? Podobno kot z Abesinci. In zakaj naj bi šli mali narodi v ogenj po kostanj zaradi tega, ker so kapitalisti velikih narodov zagrešili napako?

Na str. 424 piše isti poslanik:

„No puedo olvidarme de los informes ya publicados que los fabricantes de armas norteamericanos y británicos frustraron más de una vez los esfuerzos de paz de la Liga. Poco después de mi llegada aquí me enteré que los fabricantes franceses de municiones habían ayudado a Hitler a subir al poder." Ali ni to dovolj jasno?

Kar se pa tiče „časti, vernosti prema Saveznicima" in moralne definicije „čist obraz", ki so ga baje oni rešili, je treba glavnega ideologa opozoriti na protislovje njegove trditve z ono dr. Gavrilovića, katero omenja M. Fotić na str. 117. in 118., češ da so bili predvideni izmed raznih planov v slučaju nemškega napada trije: Draže Mihajlovića, gen. Nedića in generala Simovića, katerega so prevratniki sprejeli. Po tem „modrem planu", kakor je bil „moder" tudi njegov spočetnik, „je trebalo da se primi rat sa Nemcima, ali samo da se rat markira". To ni samo politična nemorala, to je res pravi zločin nad narodom, prava blaznost. Če so „pučisti" s svojim prevratom že zagrešili zločin, pa ne „namenoma", ampak bi se radi pokazali kot žrtve „tragične krivde" kakor Shakespearjev junak Brutus v drami „Julij Cezar", bi bili oprali ta zločin samo na ta način, da bi se bili bojevali v prvih vrstah proti napadalcu, kakor so to storili častno in hrabro Poljaki leta 1939. Oni pa so prevarili slovenski, hrvaški in srbski narod, ki so vojno in krvni davek imeli vedno za častno dolžnost, niso izvedli niti mobilizacije, ampak so se usedli na dva zrakoplova in odleteli v Grčijo, Slovence pa prepustili na milost in nemilost Hitlerju in Mussoliniju, da sta jih pobijala in preseljevala kakor živino. S svojim „markiranjem" niso povzročili Hitlerju niti najmanjše škode. Angležem „zaveznikom" pa taki junaki niso mogli imponirati, ker so lagali in pobegnili z bojišča. Mar so mislili, da Angleži ne vedo, kaj se pravi „rat markirati"! Potem se pa Branko Ćubrilović, minister in sovjetski špijon, kakor pravi M. Fotić na str. 55. svoje knjige, se čudi, da jih je general Smith, ko so bežali iz Kaira preko Južne Afrike, sprejel zelo hladno in se čudil, da je Jugoslavija tako hitro padla. On še ni vedel, da smo „rat markirali". Glavni ideolog prevrata misli, da nam je francoski glagol „marquer", ki pomeni isto kot tujka fingirati ali slovenski hliniti, prinesel ogromni

moralni kapital, katerega bomo nekoč lahko vnovčili, samo da ne pove, kdo je tisti norec, ki nam ga bo izplačal in kdaj ga bo izplačal.

Ker se tudi med Slovenci še danes dobe redki posamezniki, ki se prištevajo k duševnim dedičem prevrata, za katerega mislijo, da je bilo to heroično narodno obrambno dejanje, navajam izjavo dr. Topalovića iz knjige M. Fotića na str. 66., kjer je zapisano: „Obaranje diktature 27-og marta 1941, bio je jedan naš unutrašnji politični dogadjaj. Kako je on došao posle zaključenja Pakta sa Hitlerom, njime nije Pakt odbačen, niti pogažen, niti se Jugoslavija stavila u neprijateljski front protiv Hitlera.“ Mislim, da je to dovolj jasno povedano, da je torej samo za umazano notranje politično dejanje padlo v medsebojni borbi toliko naših nedolžnih ljudi.

Sicer pa 27. marec ni nikak izreden alii osamljen slučaj v srbski politični zgodovini. Idejne niti segajo v drugo polovico 19. in prvo polovico 20. stoletja. „Pučistom“ so bili „svetli“ vzgledi dogodki, ki so se odigrali aprila 1893, maja 1903, decembra 1918 in januarja 1929, ko je „vojska (vojaštvo) zaražena političkim duhom“ v zvezi s posameznimi političnimi pustolovci delala državne udare, prevrate, revolucije itd. Glavni ideolog pravi, da je 27. marca „vojska (vojaštvo) izvršila samo ono što je narod hteo, ona je bila samo kirurg u jednoj preko potrebnoj operaciji“. Tu so se gospodu zmešali pojmi. 1) Da je bila vojska (recimo: skupina pučistov) kirurg, je možno, ampak operacija je bila tako slaba, da sta na njej umrla bolnik in zdravnik. 2) Če se „narod hteo“ nanaša samo na Srbe, je lahko možno, kar pa zelo dvomim, toda slovenski in hrvaški narod pa 27. marca nikdar nista odobravala. „Narod“, ki je „hteo“ 27. marec, so sestavljali skupinica pučistov, pozabljene in užaljene politične „glavešine“ iz radikalov in JNS in Sava Kosanović et consortes, ki je prišel k Meštroviću direktno iz generalnega štaba in zatrjeval: „Mi smo se odlučili, da se ne damo, pa makar palo i sto tisuča Srba“.[23] Zopet dokaz, da je bil puč izključno srbska zadeva.

Puč ni bil samo politično zgrešen, nemoralen, ampak je bil v nasprotju z etiko in pravicoljubjem naroda. Da bi bili zadovoljili narodni čut za pravico, bi bili morali krivce postaviti pred sodišče, zločin dokazati in storilce kaznovati po zakonu. Oni so se pa zadovoljili z odstopnim pismom kneza Pavla in odleteli čez mejo. Potem se pa še hvali glavni ideolog, češ da je „revolucija uspela, nijedna puška nije planula u odbranu ličnog in pro-osovinskog režima kneza Pavla Karadjordjevića“. Tako laž lahko napiše samo skrajni cinik, ki ne da prav nič na etiko pravnega čuta naroda, ker sicer bi moral vedeti, da vlada ni bila „lični režim“ kneza, ampak jo je potrdil že pred tremi leti od naroda izvoljen parlament s tem, da je glasoval za njen proračun. Drugič, to ni bila revolucija, temveč „tragična“ opereta. Tretjič, da ni „planula nijedna puška“, se moramo zahvatili samo zrelosti jugoslovanskih narodov, to velja brezpogojno za Slovence, ker so uvideli, da je puč blazno početje. Sicer pa, ali ne poje nekje Mažuranić: „Boj se onoga koji je vikao bez golema mrijet jada“. Mislim, da je bil prezir naroda do pučistov hujši kot vsaka puška.[24]

---

[23] Za te „pokondirane tikve“ velja: „Quod vult Jupiter perdere, dementat prius.“

Sledeč zgodovinskemu razvoju smo nanizali vse osebe in najvažnejše zgodovinske dogodke, ki so vplivali na oblikovanje jugoslovanskega domoljubja in jugoslovanske državotvornosti. Sedaj pa moramo izluščiti tudi prvine, ki so rodile sile, katere so začele počasi razkrajati to domoljubje in to državotvornost, t.j. vzroke.

Predvsem nas razdvaja narodnokolektivni karakter, ki se je najbolj manifestiral v politiki. Največja hiba slovenske politike je pomanjkanje smisla za relativnost. Slovenec je že po naravi nagnjen k dogmatizmu; še bolj sta ga v tem utrdila kulturnopolitična vzgoja in pa razvoj idejnih borb. Slovenec, večen skeptik, je bliže razumu kot čustvu, je statik ne pa dinamik tako v realnem življenju kakor v idejnem doživljanju. Zato mu je vsaka družbena oblika sveta in vsaka narodna tvorba nedotakljiva, čeprav ga uokviri proti njegovi volji. To je pravzaprav tragična stran slovenskega kolektivnega značaja, ki se tudi v javnem življenju vedno izcimi v sentimentalno „zvestobo do groba".

Nasprotno so pa Srbi veliki relativisti. Njim ni nič sveto, nič stalno, So dinamični tipi, polni optimizma, ki jim je bil glavna gonilna sila skozi vso zgodovino. So zelo oblastni in se težko podrede kakršnikoli obliki vladanja. So bolj čustveni kot razumni in slede vedno intuiciji.

Hrvatje so zanešenjaki, čustveni romantiki. Pravna občutljivost jih dela velike individualiste, zato težko prenašajo skupno oblast.

---

[24] Na Švedskem izhajajoči in na ciklostil razmnoženi „Jugoslovan", objavlja v februarski številki 1968, str. 5 članek „Ko je kriv za kumunističku vladavinu u Jugoslaviji?" S. Novak dolži za to dr. Mačka za razpad, ker je sklenil 1939 srbsko-hrvaški sporazum s knezom Pavlom in ne „sa Udruženom Opozicijom", in drugič pa, ker je dovolil knezu Pavlu, da za časa pogajanj s Hitlerjem niso stopili v vlado „pravi pretstavnici Srbije". To je bil po mnenju Starine Novaka „šamar Srbiji i srpskom narodu", ker je vodila pogajanja vlada, v kateri Srbov sploh ni bilo. „Logički rezultat takvog stanja bio je prevrat od 27. marta." Tega gospoda „Starino" je treba opozoriti, da je v zmoti.

Prvič, združene opozicije v Jugoslaviji nikdar ni bilo, ker nobena srbska politična stranka ni hotela prevzeti odgovornosti za pravi sporazum. Dr. J. Krnjević pravi v „Hrvatskem Glasu", štev. 35 z dne 9. septembra 1967: „Tragedija je Srbije da nitko u Beogradu, ne samo kralj i njegova okolina nego ni političke stranke nisu ni najmanje bile spremne ozbiljno povesti računa o volji hrvatskog naroda i dalje nastavile politikom nasilja."

S kom naj bi bil torej dr. Maček sklenil sporazum? Edini dr. Korošec se je resno trudil, da bi pridobil srbske stranke za trajno demokratično opozicijo, a ni uspel, ker nobena srbska stranka ni hotela prevzeti odgovornosti za sporazum s Hrvati, še manj pa s Slovenci.

Drugič, vsi tisti poslanci, ki so bili izvoljeni leta 1938 na srbskih listah, niso bili Srbi leta 1941, ker je predsedoval vladi D. Cvetković. Če pa bi bila kakšna druga srbska politična „glavešina" predsednik vlade, bi bilo pa vse v redu. Kakšne narodnosti so bili pa srbski ministri? Zaradi tega seveda „Mladi i vatreni oficiri iz Srbije nisu nikako mogli da shvate i progutaju da se o udesu Srbije odlučuje, u tako kobnim časovima, bez Srba iz Srbije." Žalostno je to. Ni torej važno, kaj in kdo sklepa, pa čeprav doseže uspehe, ampak je važno, kdo se pogaja in od kod je doma.

Ker v njihovem značaju prevladuje čustvo, zgubljajo smisel za realnost, kar jih v politiki zavaja v monotonijo.

Tisti politiki, ki so trobili o enotni „jugoslovanski naciji“, bi morali najprej zliti te tri različne narodnokolektivne značaje v enoten jugoslovanski karakter. Ta razlika narodnokolektivnih značajev je vendar posledica zgodovinskega razvoja, zato je zmotno misliti, da se da ta razlika odpraviti z vladnimi dekreti.

Zunanjepolitični vplivi so bili ne samo odločilni, temveč tudi usodni za obliko in obstoj države, ki so jo ustvarili Slovenci, Hrvatje in Srbi. Jugoslovanski državni unitaristi so hoteli spraviti na skupni imenovalec kulturno raven, narodno zavest in pojmovanje državljanskega podaništva, ne da bi upoštevali zemljepisno lego, geopolitično različnost in zgodovinski razvoj treh kulturno in politično na svoj način izoblikovanih narodov. Slovenci smo imeli versko središče v Rimu, politično torišče pa na Dunaju. Smo se hočeš nočeš oplajali z isto kulturo kot Nemci, smo se čutili vedno ogroženi s severa in jugozapada. Hrvatje so imeli poleg prejšnjih dveh še tretje politično pogrišče v Budimpešti in iste sovražnike kot Slovenci. Srbi pa so se vedno versko, narodno in politično naslanjali na Rusijo, kulturno in narodnoobrambno obrnjeni vedno proti vzhodu. Ko so izgubili Rusijo, so se oklenili Francije, ki se do Slovencev in Hrvatov ni nikdar velikodušno vedla. Srbskofrankofilska politika nas je privedla leta 1941 v slepo ulico, iz katere nismo našli izhoda. Poskus dr. Stojadinovića, da prebije sovražni obroč, se je zdel prav zaradi tradicije srbske politike nepriroden in, kakor se je pokazalo, prepozen. Zemljepisna lega Jugoslavije je ravno toliko razbita in razvlečena, da se bodo zunanjepolitični strateški interesi Srbov težko skladali z interesi Slovencev in Hrvatov. Rusi so svojo ofenzivno politiko vodili stoletja pod tem geslom in so jo leta 1914 tudi jasno izpričali. Francozi, Angleži in Amerikanci so pa leta 1918 in 1945 zelo slabo branili skupne interese „jugoslovanske nacije“.

Tretja razkrajalna sila je imela svoje leglo v notranje političnih vzrokih. Kralj in vojaštvo sta bili dve nerazdružljivi sili, ki sta posegali v notranjo politiko in državne posle včasih vidno, včasih nevidno, vedno pa zelo ponesrečeno. Vsa višja vojaška poveljstva so imela dobro razpredeno mrežo vohunov, obveščevalcev, svetovalcev, prišepetavcev in osebnih prijateljev po vsej Jugoslaviji. Kakor smo prej brali, je ta mreža začela odločilno delovati še pred rojstvom Jugoslavije. Sestavljali so jo ljudje iz meščanskih slojev; sodelovali so tudi mnogi politiki druge, tretje in četrte vrste. Za denar pa so izvrševali razne atentate in nevarne misteriozne posle ljudje iz najnižjih slojev. Vsi vidnejši nesrbski politiki so imeli stalne ovaduhe za petami, tudi dr. Korošec ni bil izjema, čeprav je bila njegova državljanska zavest vzgledna.

Še danes se nahajajo v emigraciji ljudje, ki so bili obveščevalci dravske divizije, pooblaščenci gen. Mihajlovića, zaupniki dvora itd. Nekateri slovenski pa tudi hrvaški politiki so za brezpogojno Jugoslavijo, ker imajo vezane roke še iz predvojne dobe. Če bi bilo vojaštvo vršilo izključno svojo specifično nalogo, ki mu jo je narekovala domovinska dolžnost, in se ne bi vtikalo v politiko, bi bilo razmerje med Slovenci, Hrvati in Srbi mnogo bolj prisrčno, kot je bilo. Sicer pa ima pri tem največ krivde kralj Aleksander, ki se je poslu̇eval pri urejanju in vladanju države, pri določanju in reševanju ustavnih vprašanj „vojske zaražene političkim duhom“, kar je sam

priznal Meštroviću. Na strani 241. pravi: „Jedino što mi vrijedi, to je vojska. Vojska nam je silna. To je ono, na šta se naslanjam...“

Četrta razkrajalna silnica je izvirala iz korupcije in dvojne mere. Korupcijo je celo kralj priznal kot neozdravljivo rano na državnem telesu. S. Pribičević poroča na str. 124 svoje knjige, da je sam kralj tožil Radenku Stankoviću: „Kako bih mogao da gonim korupciju? Prvi koga bih imao da uhapsim zbog šumskih afera, to je Žerjav. Kako bih mogao da ga uhapsim, kad je jedva živ, pa da mi umre u zatvoru.“ Mislim, da je bil dr. Žerjav še eden najmanjših korupcionašev. Kaj naj mislimo potem o ostalih? Na str. 241. toži kralj Meštroviću: „Eto, onaj Srškić, kad je postao ministar, imao je trista tisuća duga, a danas ima kuću marmornim stubištem.“

Na vprašanje, kaj misli on o tem, je Meštrović rekel: „Što bih ja mogao reći na to? Vi ste uzeli javno svu oblast u svoje ruke i svu odgovornost na svoja ledja, pa me može samo boljeti činjenica, što se tužite jednom svom podaniku, na koga to ipak mora praviti dojam, da vi ipak ne držite sve u svojim rukama.“

Ne eno, ampak na stotine debelih knjig bi spisal, kdor bi hotel popisati vse nepravilnosti, ki so se dogajale v predmarčni Jugoslaviji v državni upravi, v gospodarstvu, v sodstvu, v vojski, sploh povsod. Za mnoge je javnost zvedela, mnoge pa sploh niso prišle na dan. Tisto, kar je kralj omenil o dr. Žerjavu, se najbrž nanaša na afero Thurn-Taxis, mnogo krika in vika je povzročila afera francoske družbe, ki je gradila jadransko železnico, velike poneverbe so se vršile na državnem posestvu na Belju, znane so bile rudniške afere v Makedoniji, goljufija v beograjski občini, afera o zemlji bosanskih begov, pri državnih dobavah. Celo za časa diktature so hoteli neki vladni poslanci sprožiti v parlamentu, češ da je vojaški ataše v Belgiji, sin znanega generala, zaslužil pri vsaki strojnici, nabavljeni v Belgiji, deset tisoč dinarjev, pa so poslanca, ki je nesel dokaze v parlament, napadli v beograjskem predmestju neznanci in mu s silo odvzeli vse listine. Iz davčnega poslovanja naj navedem samo eno, katero mi je leta 1931 v Beogradu povedal moj prijatelj S. S., ki je bil referent za „društveni porez“ v beograjski davčni direkciji. Beograjski bankir je oškodoval državo na davkih za devet milijonov in pol dinarjev. Pravni zastopnik firme je prišel k njemu v urad in mu ponudil en milijon, ki ga je odklonil. Nato mu je advokat zabrusil v obraz: „Takega norca, kot ste vi, še nisem srečal v življenju“, ter odšel. Drugi dan je prišlo telefonsko naročilo iz maršalata dvora, da se tisti dolg zbriše. Referent S. je šel potožit k pomočniku ministra, D. Letici, ki je bil baje sposoben in pošten uradnik. „Vem, vem.“, je odgovoril ta. „Se ne da nič napraviti. Kamor je šla krava, naj gre pa še tele.“

Zelo veliko krivico je delala Slovencem in Hrvatom dvojna mera, ki se je izvajala pri vseh državnih dajatvah in dobitvah, pri imenovanju višjih oficirjev, pri podelitvah važnih mest v državni upravi, imenovanju ministrov in diplomatskih zastopnikov. Samo en primer:

Znano je, kako je bil dr. Pitamic kot poslanik v Washingtonu upokojen zato, ker ni preprečil v Ameriki izid neke knjige Adamiča, v kateri se ta neugodno izraža o Jugoslaviji in o kralju Aleksandru. Svoboda tiska je v Ameriki popolna, v katero se ne sme niti predsednik mešati, kaj šele tuj poslanik. Toda izgovor je bil dober, da se je srbska diplomacija znebila Slovenca.

Dne 17. decembra 1933 je v Zagrebu poskusil izvršiti atentat na kralja Aleksandra Hrvat Peter Oreb, katerega je po mnenju kralja poslal Mussolini, kakor poroča Meštrović na str. 262. „Tako mi je jučer došla ona budala Dučić i donio pismo od Mussolinija, gdje me Mussolini uvjerava o najboljim namerama za prijateljske odnose, a onaj poslanik, koji sledi Rimu, čak tvrdi, da je to iskreno."

Namesto da bi ga upokojil, je kralj rekel: „Neka se, mizerija, smiri. Neću ga ovaj čas maknuti, ali će morati biti skoro opozvan pa neka piše pjesme o nečemu drugomu, a ne o Mussoliniju."

Da bi se Srbi res borili za slovensko pravico na bojnem polju, je zelo problematično. Kako so pa srbski diplomati branili naše narodne koristi, pa nam poroča Theodor Veiter v knjigi „Die Slowenen in Kärten" na str. 69. Ko je 20. februarja leta 1923 obiskal Beograd zvezni kancler dr. Seipel, je dr. Ninčić pri pogajanjih zahteval, da se morata na Koroškem odpreti vsaj dve slovenski šoli, toda na tajni seji deželne vlade v Celovcu pa je dr. Seipel izjavil, „da je dobil vtis, da beograjska vlada prizadevanj Slovencev nikakor ne podpira in samo išče material, da more v beograjski skupščini odgovoriti Slovencem."

Podobno se izraža grof Ciano o Primorskih Slovencih ob neki intervenciji dr. Stojadinovića.

V vseh državah se vrše nerednosti in korupcija, čeprav v manjši meri kot v Jugoslaviji, toda kar je povzročalo hudo kri, je bilo prepričanje, da se je vršila korupcija in izvajala dvojna mera vedno na račun samo enega dela jugoslovanskih narodov in to pod plaščem jugoslovanstva ali srbstva v korist pristašev integralnega jugoslovanstva, ki so bili večinoma sami Srbi. Ta manjšina si je ustvarila obvladajoč položaj in izkoriščala vse podrejene narode.

Poleg naštetih vzrokov nas je razdvajala tudi krivična klasifikacija narodne in državljanske zavesti. Od vsega početka Jugoslavije je obveljalo pri Srbih posplošeno javno mnenje, da smo Slovenci in Hrvatje nezanesljivi, zato nismo imeli dostopa do nobenih vodilnih mest.

Leta 1930 mi je tovariš na beograjski univerzi, sin nekega smederevskega veljaka D. modroval. „Da, mi smo mnogo pogrešili, jer smo gurali naše ljude napred, iako zato nisu imali sposobnosti. Ali šta smo hteli? Mi smo to morali raditi, jer je naš čovek bio u nacionalnem pogledu sigurniji."

To je bila splošno mnenje vseh Srbov, da so oni „u nacionalnom pogledu sigurniji". Celo Srbi „prečani", tokraj Drine in Save, niso bili tako upoštevani kot oni iz predvojne Srbije. Za nas Slovence in tudi Hrvate je bila ta miselnost Srbov ne samo podcenjevanje naše sposobnosti, ampak prava žalitev naše osebne in narodne časti.

Srbi so imeli ravno tako vohune in izdajalce med sabo, kot jih imajo vsi narodi. Ne vem, zakaj bi bil vsak Srb zanesljiv, vsi Slovenci in Hrvatje pa nezanesljivi.

Moj prijatelj X. Y., ki je bil leta 1919 sprejet v zunanje ministrstvo v službo, je dobil nalog, da pregleda arhiv avstrijskega poslanstva, ker je obvladal nemški jezik. Med drugimi listinami je našel sporočilo avstrijskega poslanika v Beogradu, ki se je glasilo: „Sedaj je naš informator prestavljen iz zunanjega ministrstva v ..., tukajšnje poslaništvo bo moralo sedaj poiskati drugo zaupno osebo..."

Ta informator je bil pozneje velik srbski diplomat, čeprav je bil leta 1910 - 1914 avstrijski obveščevalec.

Tiste redke slovenske pristaše integralnega jugoslovanstva, ki vidijo edino v Jugoslaviji narodno sigurnost, je treba opozoriti, da smo bili Slovenci večkrat predmet političnega barantanja. S. Pribičević poroča na str. 80. do 90. svoje knjige, da je bil 7. julija 1928 ob pol devetih zvečer poklican na dvor, kjer mu je kralj Aleksander prečital pismeno izjavo, katero naj Pribičević sporoči Stj. Radiću, ki se je imel naslednjega dne odpeljati v Zagreb, da lahko „proklamuje rascep". Kralj bo potegnil vojaštvo, pustil samo nekaj edinic za prvo silo, dokler se ne uredi hrvaška država. Pribičević, ki je bil velik Jugoslovan, je energično nasprotoval kraljevemu predlogu in Radić tudi. Ni jasno, ali je kralj takrat to resno nameraval izvesti, ali je hotel Pribičevića samo zastrašiti, da bi vstopil v vlado. Toda dejstvo je, da se je o tem poskusu amputacije veliko govorilo doma in pisalo o tem tudi v inozemstvu.

Drugi poskus odcepitve pa je bil neznan javnosti, dokler ga ni Meštrović sporočil javnosti v svoji knjigi na str. 290. Po podpisu sporazuma s Hrvati je meseca avgusta knez Pavle priredil večerjo v Zagrebu in tam je zaupal Meštroviću, da sta se grof Ciano in dr. Stojadinović zvečer tajno dogovorila na Belju v dnevih 19 - 21 januarja 1939, „da će Italija pomoći, da se proglasi Velika Srbija, te da će pomoći, da Srbija uzme Solun i pola Albanije. Za uzvrat se Stojadinović obvezao, da će isprazniti in napustiti sve naše zapadne krajeve." Verjetno, da smo bili v tej kombinaciji mišljeni tudi Slovenci, ker smo vendar najbolj „zapadni". Ko je knez Pavle to sporočil Angležem, so mu svetovali, naj ga odstavi in prežene, kar se je tudi izvršilo.

To sta dva konkretna primera, kako se je trgovalo s slovensko in hrvaško zemljo. Slovenci in Hrvatje smo bili predmet razpravljanja v Jugoslaviji prav tako kot v Avstriji.

Kakšna je bila slovenska politika v predvojni Jugoslaviji? Dvojna: načelna in priložnostna. Kadar je bila načelna, je bila pravilna. Kadar je bila priložnostna, je bila največkrat nujna. včasih manj včasih bolj koristna, toda vedno zgrešena. Načelna politika se je vodila samo v dve smeri: za centralistično ureditev države in integralno jugoslovanstvo in v drugo smer za avtonomistično ureditev države in narodno samobitnost. Drugo smer je zagovarjala samo SLS, prvo pa slovenski liberalci in vse ostale slovenske strančice. Ker rešitev tega vprašanja ni bila bistveno odvisna od naše številčnosti, smo se morali prvi in drugi postaviti vedno ob bok frontalnih sil, ki so si stale nasproti in se sčasoma formirale v dva bloka. Blok centralizma in integralnega jugoslovanstva je imel svoje središče v Beogradu, blok federalizma in narodne samobitnosti pa v Zagrebu. Prvi blok si je kmalu ustvaril dominanten položaj, je bil bolj udaren, bolj enoten, bolj določen kot drugi in je dobival neomejeno podporo različnih zunanjih in notranjih faktorjev. Drugi blok je bil pa idejno neenoten, manj udaren in manj precizen kot prvi. Med trajnim trenjem teh dveh blokov se je odigravala priložnostna dnevna politika. Tu smo Slovenci večkrat zgrešili pravo pot, ker smo prišli na tehtnico ucenjevanja. Beograd je to dobro izkoriščal. Če je hotel slovenski politik priti v vlado, je moral biti cenejši kot njegov nasprotnik, ki je bil vedno pripravljen za vstop. Znano je, da je Ivan Pucelj z majhnim številom svojih poslancev pomagal sprejeti vidovdansko ustavo za obljube, katerih mu Beograd nikdar ni izpolnil, npr. kočevska železnica. Pri Srbih in Hrvatih se je državno politična grupacija vršila na narodnem principu.

Kdor pa je hotel biti pravi Srb, je moral biti centralist, če je pa hotel postati federalist, je hitro postal „izdajica“. Isto je bilo pri Hrvatih. Slovenci pa smo se delili po svetovnem nazoru. Če sta dr. Žerjav ali Pucelj bila v vladi in sta glasovala za najhujše protislovenske predloge, ju Slovenci zaradi tega niso proglasili za narodna izdajalca, ostala sta še vedno Slovenca in sta pri prihodnjih volitvah dobila vsak svoje antiklerikalne glasove, slovenske seveda; kdor se je pri Hrvatih pregrešil proti temu načelu, prihodnjič prav gotovo ni bil izvoljen. Zato je bilo Radiću in dr. Mačku lažje obdržati skupaj hrvaške mase kakor dr. Korošču slovenske.

Nesporno je, da je bil dr. Korošec poosebljenost slovenstva in da je on določal vsebino in obliko slovenske narodne in državne politike. Prav tako je nesporno, da je imela SLS ves čas absolutno večino Slovencev v svojem taboru. In vendar ni imela njena moč tistega poudarka in tiste odločilne moči na državne posle v Beogradu, ki ji je po politično demokratičnih načelih pripadala. Nasprotno pa so liberalci vkljub ogromni manjšini imeli ves čas večji vpliv na vladno politiko kot klerikalci, ali pa so vsaj uravnovesili svoj vpliv na državne posle, četudi so bili v opoziciji. In zakaj? Po krivdi same SLS in zaradi kulturno političnega nedostopnega stališča duhovščine. Stranka je delala v tem oziru velike taktične napake. Poudarjam to, ker tega vprašanja pri nas do danes še ni nihče meritorno obdelal. V prvih letih po zedinjenju se je SLS vrgla na strnitev svojih vrst, kar se je pa dogajalo izven stranke v javnem življenju, tega pa stranka in društva niso upoštevali. In prav v tem času so se ustanavljala razna samostojna, poldržavna in državna društva kulturno-prosvetnega, humanitarnega, športnega, gospodarskega in znanstvenega značaja. V ta društva, ki so imela skoraj redno svoje centrale v Beogradu, so liberalci poslali svoje pristaše in zasedli odborniška mesta. Vodilne osebe teh društev so bile visoke osebnosti v državnih službah, celo generali in ministri in s pomočjo teh osebnosti so liberalci marsikakšno politično potezo klerikalcev z lahkoto onemogočili. Teh društev je bilo na stotine: Rdeči križ, Streljačka družina, Lovsko društvo, Jadranska straža, vsi športni „savezi“, strokovna društva, razna „udruženja“ vseh mogočih poklicev, gasilskih društev, zveze mednarodnih klubov itd., vse vrste gospodarskih ustanov itd. Vse to je bilo prepuščeno liberalnemu meščanstvu. Šele zadnja leta se je tu in tam kakšen klerikalec vrinil v ta ali oni odbor, a so ga gledali vedno kot garjevo ovco.

Drugo taktično napako je naredila SLS pri imenovanju uradnikov in imenovanju zastopnikov pri raznih korporacijah in delegacijah, kjer je imela SLS vedno nesrečno roko. Kadar so bili liberalci v vladi, so zasedli vsa prazna mesta s svojimi ljudmi, ali so jih pa ustvarili na ta ali oni način, SLS pa teh krivic ni nikdar popravila, ampak je pustila prejšnje ljudi na svojih mestih ali je celo ona imenovala druge pristaše. Dr. Korošec je delal v tem oziru ogromne napake. Večkrat se je obdajal s tujci celo na kočljivih mestih. Npr. pri ljubljanskem gledališču je prav on imenoval dve osebi, ki sta mu pozneje skočili v hrbet oziroma stranki, isto se je zgodilo pri Pokojninskem zavodu, pri delavski centrali (zbornici) v Beogradu, v zunanjem ministrstvu in v mnogih drugih ministrstvih. Vsi uradniki v Beogradu so bili za Slovence izgubljeni, včasih pa celo nasprotni. Ta velikodušna ohlapnost se je stranki bridko maščevala. Pri izbiri svojih ljudi je bilo pa vedno važno priporočilo kakšnega duhovnika,

sposobnost je bila postranskega pomena. Vsi ti uradniki in odborniki iz raznih društev so ustvarjali v Beogradu in drugod težko, za Slovence neugodno vzdušje. Uradniki, ki so službovali v Beogradu in drugod, največkrat niso podpirali samostojne slovenske politike; na čim višjem mestu je bil uradnik, bolj nevaren je bil. V borbi proti centralizmu je povzročila več škode zgrešena strankarskopolitična taktika kot pa načelna politična ideološka borba.

Če hočemo točno označiti odnos Slovencev do Jugoslavije, ne moremo iti preko osebnosti dr. Korošca, ki je dal pečat slovenski politiki v Jugoslaviji. In kakšna je bila njegova politika?

Dr. Korošec je bil načelno demokrat, parlamentarec, politični dogmatik in diplomat, po tradiciji politične vzgoje statik, zapadnjaške orientacije, nedostopen za revolucionarne ideje. Čeprav ne najdemo v njegovem življenju nobenih vidnih znakov osebne tragike, moramo predpostavljati, da je dr. Korošec v svoji notranjosti zadnja leta doživljal tragičen zlom svojih političnih načel, ker je moral končno le spoznati, da je zašel v okolje, ki je bilo nasprotno njegovemu značaju, kjer politična morala ni poznala nobenih obveznosti, kjer je subjektivna razlaga orientalskega satrapstva pomenila več kot red objektivne zakonitosti. Njegova dnevna politika je bila taka, kot so jo mu narekovale razmere in čas. Ker je imel zelo razvit smisel za politično realnost, se je vedno odločil za tisto, kar se mu je zdelo, da bo slovenskemu narodu koristilo. On se ni smel odločevati za politiko dolgih rokov, ker je vedel, da slovenski človek ne vzdrži pasivne rezistence. Da je bila njegova politika taka, so mnogo krivi hrvaški politiki, posebno Radić, ker ga niso ne doumeli in tudi ne podprli. On načelno in namenoma ni nikdar vodil protihrvaške politike.

Novembra meseca 1924 je na vprašanje katoliških starešin, zakaj je Davidovićeva vlada padla, odgovoril: „Mi smo imeli kamarilo, oni so imeli kamarilo. Njihova kamarila je bila močnejša, zato smo padli.

Hrvaško vprašanje: mi smo se trudili, se trudimo in se bomo še trudili, da ga rešimo. Do sedaj ga še nismo mogli rešiti. Če ga pa kdo drugi reši namesto nas, hvala Bogu.“

Dr. Maček opisuje zelo jasno Koroščevo politiko na str. 93. in 94. svoje knjige. Pravi, da mu je dr. Korošec rekel leta 1924 takole: „Razumem in spoštujem Hrvate. Ozemlje Hrvatske in Slovenije je bilo pod avstro-ogrsko monarhijo priznano kot političen narod in mu je uspelo ohraniti svojo avtonomijo v znatni meri. Hrvatje so zategadelj zgubili toliko v prid nove države, da je njihov nepopustljiv odpor lahko razumljiv. Toda vi bi nas tudi morali razumeti. Mi nismo izgubili ničesar, nasprotno pod novim redom smo dosegli znatne pridobitve. Pod Avstro-Ogrsko Slovenci nismo imeli svojih lastnih višjih šol in slovenska univerza se je zdela kot utopistične sanje. Hrvatje so imeli svoje lastne šole od 1. razreda pa do univerze. Hrvaščina je bila državni jezik na hrvaških ozemljih. V slovenskih provincah je bila vsiljena nemščina. V novi državi smo dobili Slovenci vse, kar nam je prej manjkalo, višje šole in še univerzo povrhu. Dokler je moja stranka zastopana v vladi, nam bo Beograd dovolil upravljati Slovenijo po naših lastnih željah. Čeprav mi je jasno, da ta centralistični sistem se ne more dolgo obdržati, menim, da je modro izkoristiti okolnosti, kakršne so, in doseči po vrhu še nekatere ugodnosti.“

To je v kratkem ves program njegove politike. Brez dvoma je bil dr. Korošec leta 1924 še velik optimist, ker pravi, da se centralistični sistem ne bo mogel dolgo obdržati. Jasno, on kot politik pristaš demokratičnih metod, takrat niti v sanjah ni mogel predvideti, da bodo prišla leta 1928, 1929, 1934 in 1941. Ali ni to tragika njegovega optimizma?

Pri tej priložnosti prvič objavljam, kaj je rekel 11. aprila 1941 v Zagrebu neki srbski policijski „pisar", ki je stal obkoljen od precejšnje gruče ljudi blizu postaje, kjer so v ostrih debatah iskali krivcev za naš poraz in obtoževali v prvi vrsti vse dotedanje jugoslovanske ministre. Ko sem za trenutek prisluhnil debati, je neki suhljat, visok, koščen mož vpadel v besedo: „Svi su oni krivi, kriv je i pop Korušec."

Na moje začudenje je tridesetletni „pisar" v tistem sovražnem razpoloženju mirno odgovarjal: „Nije, nije, dr. Korušec nije ništa kriv. On je vrlo dobro znao, da se Hitler u prvom periodu ne može pobediti, s toga treba pričekati, a u drugom periodu mi ćemo njega lako napasti."

Čudil sem se, da se je našel nekdo med Srbi, ki je zagovarjal dr. Korošca, še bolj pa, ker je pravilno doumel zunanjo politiko dr. Korošca.[25]

Po vsem, kar smo slišali, se nam nujno vsiljuje vprašanje, ali ima Jugoslavija sploh pogoje za svoj obstoj. Pri odgovoru ne smemo pozabiti dveh dejstev.

---

[25] Dr. Korošca so v stranki tudi kritizirali, a zelo prikrito; pismeno ga je napadel dr. Šušteršič z „Mojim odgovorom" leta 1922 in deloma tudi dekan Matija Škerbec v svojem „Pregledu...", Cleveland 1957. Čeprav je bil dr. Korošec politik demokratičnih načel, je vendar kot vodja stranke večkrat udaril na absolutistično struno in gorje mu, kdor se mu je zameril. Zaradi tega župnik K. Škulj ni smel kandidirati, zamenjal je tudi Kremžarja, dr. Stanovnika ni trpel in še celo vrsto drugih. Na nekem političnem sestanku v Šmarjah na Dolenjskem je tajnik stranke Fr. Gabrovšek na pripombo nekega kmeta češ, kaj bo rekel dr. Korošec, nerodno odgovoril: „Ga bomo pa odstavili, če ne bo pariral." „Stante pede" je moral zapustiti tajništvo stranke in moral bi bil iti za kaplana na Gorenjsko, če ga dr. Kulovec in njegov krog ne bi bili nastavili za načelstvenega tajnika Zadružne zveze v Ljubljani. Edino dr. Kulovca se ni lotil nikdar, čeprav je ta kaj pograjal. Jasno je, da je dr. Korošec delal tudi napake, kakor jih dela vsak politik. Važno je samo to, kaj je šlo na račun njegove trme in kaj na račun napačne presoje.

1.) Če bi bil proti dr. Šušteršiču po razpadu Avstrije nastopal bolj velikodušno in prizanesljivo, bi bil s tem veliko več koristil Slovencem in stranki.

2.) Napaka je bila, da je prav v začetku Jugoslavije prepustil Slovenijo popolnoma nesposobnim politikom, sam pa se je z dušo in telesom predal skupni jugoslovanski politiki.

3.) V tej patriotični jugoslovansko državni vnemi je celo katoliška načela žrtvoval v politiki in se izogibal Vatikana, da ne bi vzbudil nezaupanja pri pravoslavnih Srbih.

4.) Reševal je kraljevo Jugoslavijo, katere se pa rešiti ni dalo.

Resnica je pa, da je dr. Korošec kot pošten in iskren slovenski politik zagrešil napake samo dobronamerno.

Prvič, da je skupna država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se danes imenuje Jugoslavija, vendarle zgodovinsko uresničenje idejnega gibanja več generacij raznih južnoslovanskih narodov. Drugič, da Jugoslavija vkljub zemljepisnim, gospodarskim in kulturnim razlikam teoretično ni neostvarljiva državna tvorba. Toda praktično pa se je pri ureditvi državne oblike in uprave ter pri obrazovanju družbenega občestva iz heterogenih delov pripetilo toliko napak in nepravilnosti, da so začeli posamezni narodi resno dvomiti v obstoj Jugoslavije. Obstoj Jugoslavije so kompromitirali predvsem izrodki, ki so se dogajali v vseh treh oblasteh: zakonodajni, izvršni in sodni. Usodno je pa tudi dejstvo, da se je v predmarčni Jugoslaviji ustvaril videz, kot da je srbstvo te izrodke sankcioniralo kot moralne družbene pojave, ki so bili v očitnem nasprotju z etiko slovenskega naroda. Ne da se tajiti, da smo bili Slovenci s Srbi v razmerju nadrejenosti do podrejenosti, praktično v enakem razmerju do Beograda kot nekoč do Dunaja. Trajna državna tvorba bi bila mogoča samo, če se izvede popolna in nedotakljiva enakopravnost vseh južnoslovanskih narodov na vseh poljih človeškega udejstvovanja. Tega pa nikdar ne bo mogoče doseči, če se Srbi ne odrečejo ciljem, ki so si jih postavili na podlagi legendarno heroične preteklosti in kateri jih najbolj ovirajo, da bi se brezpogojno predali usodi sodobne realnosti. Srbi se niso zavedali, da so v svoji neukrotljivi oblastiželjnosti nasproti Slovencem in Hrvatom prevzeli hočeš nočeš vlogo nekdanjega Dunaja. Srbi pozabljajo, da niso imeli v nobenem zgodovinskem razdobju takega položaja, kot so ga dosegli leta 1918 in da ta položaj ni bil uspeh izključno njihovih naporov, ampak plod truda drugih južnoslovanskih narodov in posledica zgodovinskega razvoja jugoslovanske ideologije. Leto 1918 je pomenilo višek uresničenja srbskih narodnih idealov, toda sedaj je pa možna pot samo navzdol. Ni treba, da je človek prerok, če trdi, da je Jugoslavija, kakršna je bila in kakršna je, možna samo, če se ponove leta 1914, 1918, 1941, 1945. Nedvomno pa vem, da bo treba za vsako *trajno* skupno državno obliko med Slovenci, Hrvati in Srbi ponovno sesti k mizi in opustiti pri pisanju sporazuma vse glagole, ki se začenjajo s predpono nad-, pre-, za- in pod-, ter uporabljati edinole glagole s predponami so-, se- in s-.

Predno končam, bi rad opozoril na zaključno misel. Vsi smo po malem megalomani, toda Srbi najbolj. Nujno bi bilo, če bi presojali jugoslovanski problem tudi s splošno človeškega stališča, da bi naša nasprotja zgubila nekoliko na ostrini. Človeška kultura, kot jo poznamo mi, se je rodila na jugovzhodu. Ta kulturni pas se pomika že tisočletja vedno bolj proti severu, z njim se pomika tudi središče bojev za dominiranje sveta. Kolikor bolj pa se pomikata ta dva sektorja proti severovzhodu, toliko bolj zgubljajo narodi in dežele, ki ostajajo za tem pasom, na svoji strateški pomembnosti. Oba sektorja sta šla tudi čez Balkan. Danes je središče dominiranja sveta že zdrknilo z evropske celine. Kje se bo središče obdržalo v prihodnjem stoletju, še ni dovolj jasno. Vsekakor pa se mi zdi, da so jugoslovanski narodi svojo zgodovinsko vlogo že odigrali. Zato ni na mestu, da bi si prisojali večjo pomembnost, kot nam jo je zgodovinski razvoj prisodil.

Če sledimo logiki zgodovinskega razvoja, vidimo, da je usoda Jugoslavije zajeta v tragedijo, katere zgodovinski prolog se je končal leta 1918, vzpodbudni moment z vidovdansko ustavo 1921, prvo dejanje s smrtjo Radića, drugo dejanje s smrtjo kralja Aleksandra in

tretje dejanje se je zaključilo z mesecem marcem 1941. To, kar je danes, je četrto ali epizodno dejanje, ki nima nobene zveze s preteklostjo, ki smo jo tukaj razčlenili, razen kakšnega nesmiselno prisvojenega imena iz naše narodne zgodovine. To dejanje je razvoj jugoslovanske drame presekalo. Koliko časa bo to dejanje trajalo, je odvisno od vitalnosti sil, ki so to stanje vzpostavile. Če in ko bo pa zopet odprta pot evoluciji, se bodo zopet sprostile tiste idejne silnice, ki so tok naše zgodovine poganjale, takrat bo nastopilo peto in zadnje dejanje jugoslovanske tragedije. Ali se bo to dejanje končalo z razpletom, ali pa se bo spremenilo v novo predigro z zapletom, je odvisno izključno in samo od zdrave pameti, obojestranske dobre volje in od politične zrelosti vseh južnoslovanskih narodov.

Kdor pa je pazljivo sledil moji razčlembi časa in dejanj, je lahko opazil, da je izrabljanje jugoslovanske ideje privedlo naše odnose do skupne države na tako ostrino, da, kar bi se leta 1918 dalo še uspešno urediti z navadnim dekretom, je danes postalo „conditio sine qua non“ — pa zaradi tega slutim, da je ostrina privedla na nujno pot, ki vodi samo v samostojnost.

PRIPIS

Človek greši v tem, da razteza sodobnost po dolgosti svojega življenja. Pozablja pa, da sodobnosti sploh ni, ampak sta samo preteklost in bodočnost, kajti kar doživi ta trenutek, je naslednji trenutek že preteklost, torej zgodovina. Naša emigracija se ne zaveda, da ji vsa sodobnost že več kot dvajset let prehaja v zgodovino, zato se ne premakne z mrtve točke, ampak miselno čepi tam, kjer je bila leta 1941 ali pa leta 1945. Ta zgodovina pa ni tista zgodovina stoletij in tisočletij, v katerih so se narodi fizično in duhovno izoblikovali v samostojne kulturne narode. Zato znanost tudi razlikuje novejšo in najnovejšo zgodovino. Ona zgodovina je kot knjiga, ki vsebuje vsa slavna dejanja in žalostne dogodke, ki so formirali narod. Taka zgodovina je pravi duhovni zaklad, iz katerega narod črpa svoje moralne sile v borbi za obstanek. Tako zgodovino imajo bolj ali manj bogato slovenski, hrvatski in srbski narod. Zgodovina jim je porok bodočnosti. Take zgodovine pa Jugoslavija nima, ampak živijo samo srbski, hrvatski in slovenski narod. In kdor hoče Jugoslavijo ohraniti, mora upoštevati vse narodne individualnosti tako Slovencev, Hrvatov kakor tudi Srbov, sicer greši proti biološko etnološki zakonitosti.

In to je tista mrtva točka, s katere se ne premakne ne emigracija in se ne premaknejo državniki doma. Nastane vprašanje, ali so bili v predvojni Jugoslaviji zamujeni momenti, ko bi se bilo dalo najti vsaj trajnejšo obliko državnega sožitja med Slovenci, Hrvati in Srbi, ali vsaj boljši „modus vivendi“, kot je bil. Mislim, da je predvsem srbska politična aktivnost briskirala tele priložnosti:

1.) Leta 1918, ko ni bilo še nobenih predsodkov proti srbski hegemoniji s strani Slovencev in Hrvatov.

2.) Leta 1925, ko je vkljub sprejetju vidovdanske ustave in vkljub Radićevemu kolovratenju po svetu prišlo do sporazuma med dvema nespornima voditeljema Srbov odnosno Hrvatov, Pašić - Radić, toda še s pritegnitvijo tretjega voditelja dr. Korošca. Ti trije politiki so imeli številčno večino in dejansko politično moč v državi, da rešijo vsa pereča vprašanja. Toda Pašićeva trma in kraljeve spletke so to preprečile.

3.) Leta 1934, če je kralj mislil res izvesti demokratično preureditev države.

4.) Leta 1939, če bi bili z Blejskim sporazumom ustanovili tudi slovensko banovino in če se pozneje ne bi bili srbski „mladi i vatreni oficiri“ vtaknili v politiko.

5.) Eno največjih napak je naredil Pašić (najbrže kralj in vsi Srbi tudi), da ni podprl leta 1923 z vso silo Stamboliskega in sklenil z njim pakt medsebojne intervencije. S tem bi bil izginil nemški in italijanski vpliv z Balkana sploh. Usoda Balkana bi bila danes drugačna. Odgovornost za vse te zamujenosti pade na srbske vodilne politike, ker oni so imeli, kakor pravijo na Notranjskem, „škarje in suknò“.

Pri taki kraljevi avtokratični politiki, srbski hegemoniji, opozicijski needinosti in zaradi korupcije popolni demoralizaciji jugoslovanske politike je težko trditi, da bi bilo drugače ali bolje, če bi bila na površju ta ali ona politična osebnost, kajti vse kaže, da se je usoda Jugoslavije vodila in zapečatila izven političnega foruma.

Na podlagi izkazanih zgodovinskih dejstev pridemo do zaključka, da so zapeljali predvojno Jugoslavijo v slepo ulico in ji dodelili tako usodo, kakršna jo je zadela, predvsem:

1.) Kralj Aleksander skupaj s „političnim duhom zaraženo“ vojsko.

2.) Svetozar Pribičević z vsemi prečanskimi liberalci in framasoni.

3.) General Petar Živković kot slepo orodje kraljeve volje.

4.) Dr. Milan Stojadinović kot imaginarni naslednik Pašića s svojimi velesrbskimi podvrženci.

5.) General Dušan Simović z vsemi velesrbskimi političnimi malkontenti.

Na drugi strani pa so politične osebnosti, ki so s svojim delovanjem skušale rešiti Jugoslavijo z uvedbo decentralizacije, po vrstnem redu:

1.) Princ Pavle, demokratičen in zapadnoevropsko orientiran državnik, toda popolnoma osamljen.

2.) Dr. Korošec, z ogromno večino slovenskega naroda in z redkimi hrvaškimi in srbskimi demokratičnimi in avtonomično razpoloženimi simpatizerji.

3.) Dr. Ante Trumbić, izredno plemenit značaj, toda nerealen politik.

4.) Ljuba Davidović, mož izredne srčne kulture in osebnih simpatij, toda kot politik — vodja zelo nezanesljive in idejno infiltrirane stranke.

5.) Dr. Maček, z ogromno večino hrvaškega naroda in federalističnimi simpatizerji.

6.) Stojan Protić, človek čvrstega karakterja in eden najbolj bistrih srbskih politikov, zaradi Pašićevega prestiža v rad. stranki popolnoma osamljen.

7.) Dragiša Cvetković, prvi in edini srbski politik, ki si je upal prevzeti odgovornost za izvedbo resničnega sporazuma s Hrvati, toda od velesrbske klike preziran politik.

St. Radića ni mogoče prištevati ne med prve ne med druge, ker je bila njegova taktika zelo nejasna. Seveda je še mnogo politikov, katere bi lahko prišteli med prve in druge, toda: „Feriunt summos fulmina montes."

Ena najspornejših in najbolj usodnih osebnosti za predvojno Jugoslavijo je bil vsekakor kralj Aleksander. Pomembnost njegove osebnosti izvira iz objektivnih in subjektivnih vzrokov. Objektivni vzroki so čas, kraj in razmere, v katerih je živel, subjektivni pa vsi njegovi posegi in odločitve v izvrševanju vladarskih poslov. Deležen je bil hvale in mržnje, ko je še živel, deležen je slave in graje tudi po smrti. Zgodovina ga sodi in ga bo sodila po njegovih delih. In s temi je on dokazal, da je bil predvsem srbski monarh in ne jugoslovanski kralj, ker kralj pripada lahko samo enemu narodu, za vse druge je pa vedno hočeš nočeš samo očim. Na str. 58 in 59 navaja Z. Kulundžić citate, ki dokazujejo, da od prvega dne „skoro nijedan državni akt nije bio izvršen bez njegovog živog zauzimanja i učestvovanja" in da niso ministri „ostvarili ni jednu (odluku) bez najvišeg njegovog odobrenja posle iscrpne diskusije". Na ta način je bil kraj kot oseba in kot vladar odgovoren za vse vladne akte.

Kako je ljubosumno pazil, da mu nihče ne prejudicira odločb, dokazuje tole: Ko je julija 1924 Davidović predložil kralju listo ministrov v podpis, je kralj črtal z liste poslanca Fr. Smodeja, ki je bil določen za podtajnika v prosvetnem ministrstvu, z izgovorom, da se je že pred podpisom razneslo po Beogradu, da bo Smodej podtajnik.

Kralj Aleksander je bil brez dvoma absolutist, „sua sponte", ker potek dogodkov ga ni prisilil k temu. Vsi sovražni akti, ki so se baje izvršili proti njemu, so bili posledica odpora proti njegovim odločitvam in ne narobe povzročitelji njegovih odločb. Za tako usodne odločitve, kakor jih je on izvršil, v naši polpreteklosti ni mogoče najti objektivnih vzrokov, ampak jih je treba iskati v njegovi bolestni naarvi ali pa v atavizmu srbsko-bizantinskih despotičnih metod vladanja.

1.) O razmejitvenem sporu po prvi svetovni vojni med Italijo in Jugoslavijo pričajo mnogi italijanski pa tudi jugoslovanski viri. Sodeč po nekaterih virih, je grof Sforza usodno noč ob podpisu rapallske pogodbe pritiskal na dr. A. Trumbića na ta način, da mu je dramatično predočil delovanje italijanskega generalnega štaba, ki je potrošil že ogromne milijone za podkupovanje separatističnih elementov v Črni gori, na Hrvaškem in v Sloveniji, s katerimi bi se bil moral podpisati že sklenjen sporazum še pred koncem leta 1919. In grof Sforza je zagrozil dr. Trumbiću, da bo to odslej delala italijanska vlada in v šestih mesecih povzročila razsulo Jugoslavije, če dr. Trumbić odkloni podpis pogodbe.

To je bilo sicer možno, toda je nedokazano, dokler italijanski viri ne odkrijejo imen teh separatistov, ki so se dali podkupiti. Nočem izrekati sodbe o Hrvatih in Črnogorcih, toda med Slovenci ni bilo nobenega pomembnega in uglednega politika, ki bi se bil spuščal v kakršne koli dogovore z Italijani, kaj šele sprejemal podkupnino od njih.

Grof Sforza se je v tem boju z dr. Trumbićem posluževal vseh mogočih zvijač in celo laži. Resnica je popolnoma drugačna. Grof

Sforza je imel precej osebnih prijateljev med vodilnimi Srbi in preko teh je zvedel, da srbski politiki ne bodo podprli dr. Trumbića, če pride do prekinitve pogajanj. Na osnovi istih virov je tudi francoska diplomacija pritiskala na jugoslovansko delegacijo, da mora sprejeti italijanske zahteve.

Če grof Sforza ne bi bil vedel, da je dr. Trumbić popolnoma osamljen, gotovo ne bi v sporu za Zader tvegal laži, ko je rekel, da Giolitti soglaša z njim, da mora Zader pripadati Italiji, čeprav je bilo res nasprotno, ker je Giolitti odgovoril grofu Sforzi, da ne kaže prekiniti pogajanj zaradi Zadra.

2.) Nove razmere in poročila doma in deloma v emigraciji tendenciozno prikazujejo zunanjo politiko Jugoslavije po letu 1935 kot fašističnim državam prijateljsko, češ da so prišli v Jugoslaviji „na oblast krogi, povezani z nemškim in italijanskim kapitalom, ki so postopoma opustili tradicionalno profrancosko usmeritev in se začeli čedalje bolj nagibati k fašističnim državam Nemčiji in Italiji.“ Potemtakem je bila preusmeritev jugoslovanske zunanje politike posledica kapitalističnih koristi.

Resnica je ravno nasprotna. Trgovina s Francijo in deloma z Anglijo je služila bolj političnim ciljem kot zgodovinskim potrebam. Francozi so znali to našo slabost dobro izkoristiti. Z Italijo in Nemčijo pa smo mogli trgovati iz nujnostnih gospodarskih vzrokov. Taki pisci pozabljajo, kakšna strašna gospodarska stiska je vladala v Jugoslaviji od leta 1929 do 1935. Jugoslavija je povečala svoj izvoz v Italijo in Nemčijo šele takrat, ko se je začela Nemčija oboroževati in Italija vojskovati. Tega pa Jugoslavija itak ni mogla preprečiti, naj trguje z njima ali ne.

Če je dr. Stojadinović preusmeril svojo politiko in sklenil 25. marca 1937 „pakt prijateljstva“ z Italijo, je bila skrajna nujnost, ki jo je narekovala državna varnost pa tudi politična modrost. Dr. Korošec je kot prosvetni minister dovolil, da se fakultativno uvede italijanski v srednjih šolah, ne iz ljubezni do Italijanov, ampak iz previdnosti. Princ Pavle je naročil, naj zunanji minister skrbi za prijateljstvo z Nemčijo in Italijo, z Anglijo bo že sam uredil, ne iz strahu, ampak iz previdnosti seveda.

Nekateri viri namigujejo, da sta imela princ Pavle in dr. Stojadinović druge, sebične namene. To bi bilo vse možno, toda dokazano to ni. Da pa je sklenil dr. Stojadinović prijateljske pogodbe in navezal prijateljske stike z vsemi takrat osovraženimi državami antante, mu je treba šteti to v dobro, ker je na ta način za nekaj časa preprečil Mussolinijeve naklepe, da razbije Jugoslavijo.

NAŠE OBČESTVO [1]

V i n k o B r u m e n

I.

1. Kaj je občestvo ali kdaj je neka človeška skupnost občestvo, ni lahko povedati. Sociologi nam sicer nudijo množico opredelb, ki jih je pa prav zato mnogo, ker nobena občestva povsem zadovoljivo ne opredeli. Navadno v slovenščini jemljemo besedo za nemško „Gemeinschaft“ (posebej še v Tönniesovem pomenu) ali latinsko „communitas“, v španščini „comunidad“, v angleščini „community“. V tem pomenu jo *Slovenski pravopis* naglaša na prvem zlogu: óbčestvo. Pozna pa jo tudi z naglasom na drugem zlogu in jo pripisuje cerkveni rabi, npr. v izrazu „občestvo svetnikov“; s tem dobiva pomen latinske „communio“, v španščini „comunión“, v angleščini „communion“, ki pa se v sccioloških spisih redkeje najde.

Na splošno umemo pod občestvom človeško združbo, ki ni nastala po osebni odločitvi članov in ne za kak poseben, naprej določen namen. V občestvo se udje rodijo ali vsaj vraščajo, ne pa vstopajo ali se vpisujejo; prenehajo biti udje s smrtjo ali z izpadom, ki je redno počasen. Na občestvo so navezani po naravi, po ne-umski strani svoje narave, in skušajo v njem živeti bolj celo osebno življenje kot pa, recimo, poslovno, čeprav to zadnje ni nujno izključeno. Taka občestva so družina, soseska, narod, da navedemo le nekaj vzgledov.

2. Naše občestvo je seveda tisto, kateremu mi pripadamo, v katerem mi živimo. Sociologi sicer poznajo še drugi pomen, s posebnim naglasom na *naše*, ki se tvarno ali vsebinsko pač krije s prejšnjim,

---

[1] Po zapiskih za predavanje na 16. slovenskem socialnem dnevu v Buenos Airesu, 13. avgusta 1967.

a likovno znači občestvo, ki ga zato, ker je naše, ocenjujemo drugače, z drugimi merili, kakor pa ostala, mu odpuščamo, kar drugim zamerjamo, ga presojamo mileje, iščemo na njem le dobrih strani, ga imamo včasih naravnost za merilo dobrega in resnice. More pa se zgoditi tudi obratno, da v neki bolestni razočaranosti prav naše občestvo posebno ostro in celo krivično sodimo ter mu pripisujemo vse mogoče in celo nemogoče napake. (Poseben odsev tega pomena *našega*, je v izrazu: to je *naš* človek, ali: on ni *naš*.)

Za nas je v tem razpravljanju naše občestvo to, v katerem živimo, kot eno izmed mnogih. Tega si bomo skušali čim stvarneje ogledati, četudi je *naše*. Preden pa bomo skušali to občestvo natančneje določiti in si ga ogledati, si moramo osvežiti nekaj dejstev o življenju občestev sploh.

II.

1. Človeška občestva so živa bitja. Ne žive sicer v istem smislu kot poedini človeki, tudi niso nikaki družni organizmi, kakor so nekateri mislili. Imajo pa svoje vrste življenje in poznajo tudi smrt.

Kot živa bitja občestva niso nekaj stalnega, nespremenljivega, vedno enakega. Nasprotno so v stalnem gibanju, nastajanju, razvoju. Ne obdržujejo se enaka niti po *obliki* (načinih sožitja, trdnosti ali rahlosti povezave...), niti po *vsebini* (kulturi in še posebej morali, neki skupni veri in zavesti, istem jeziku, posebno še kadar je različen od jezika drugih občestev, zlasti sosednjih...), niti ne po *obsegu* (udih, saj nekateri umirajo, drugi se rode, eni se izseljujejo, drugi prihajajo...).

Zlasti pa moramo omeniti, ko govorimo o življenju občestev, notranje, življenjske procese, zlasti še sredotežne in sredobežne sile, ki se javljajo v občestvih.

2. Sredotežne sile imenujemo tiste, ki v občestvu utrjujejo medsebojno povezavo, ki krepijo čut skupnosti ali pripadnosti, ki pospešujejo delo za skupnost in za posameznike kot ude skupnosti.

Take sile so naraven pojav v vsakem živem občestvu, čeprav so včasih bolj vidne, drugič bolj zastrte. Zlasti se prebudijo ob skupnih potrebah in skupnih nevarnostih. Judje so se čutili bolj strnjeni pod hitlerjanskim preganjanjem, kot pa se že drugače čutijo. H. Bergsonu je to čutenje preprečilo formalen vstop v katoliško Cerkev, M. Picardu pa ga je zadržalo.[2] Nesreča vsakega uda je zadeva in skrb vseh: po naših vaseh sosedje niso le gasili hiše, ki jo je zajel požar, marveč so nato tudi pomagali postaviti novo; darovali so les in ostalo gradivo, pomagali so z vožnjami in z osebnim delom, in podobno. Če je grozila nevihta, pa je nekdo imel zunaj suho seno ali žito, so

---

[2] John M. Oesterreicher, *Walls are crumbling. Seven Jewish Philosophers discover Christ.* Španski prevod: *Siete filósofos judíos encuentran a Cristo.* Madrid 1961, str. 82, 421 in sl.

sosedje prihiteli na pomoč, ne da bi jih kdo klical ali prosil in ne da bi za to pričakovali kakega plačila ali povračila, saj ga marsikdaj niti potrebovali niso.

Kadar more občestvo pokazati kake posebne uspehe ali storitve, na katere so udje ponosni, tedaj se tudi čutijo tesneje povezani, okrepi se jim čut pripadnosti. Na vasi so zgradili novo cerkev, šolo ali društveni dom: z žrtvami ki so jih skupno utrpeli, in z uspehom, s katerim se vsi ponašajo, se je skupnost očvrstila. Vsak narod je prav tako ponosen na svojo kulturo, na tehnični in gospodarski napredek.

Važen činitelj občestvene zavesti in trdnosti je tudi zdravo in učinkovito vodstvo, neka elita, kakor pravimo, katere pomena tudi v demokratski dobi in družbi ne smemo prezreti. Vodstvo, ki je lahko, in marsikdaj je, zgolj idejno, ne ustanovljeno, brez funkcij, moči in oblasti, je nekak kvas v skupnosti, ki budi, povezuje in usmerja življenjske sile skupnosti. Seveda pa mora biti povsem in čisto (čisto pomeni tukaj: tako, da ne išče ne sebe ne svojega) v službi skupnosti; ta mora v vodstvu videti nekak svoj višji in boljši jaz, samo sebe v povzdignjeni in poveličani podobi. Občestvo mora čutiti, da so pri vodstvu njegove „svetinje v varnih rokah“, kakor je zatrdil O. Župančič o Janezu Ev. Kreku.[3] Tedaj občestvo, ki je, in ne le kot narod, „kakor otrok:... previdi bistro, občuti brž, kdo mu daje in kdo mu jemlje“, kot je z mislijo na istega Kreka napisal I. Cankar.[4] Za takim vodstvom se občestvo nagonski zbere, kakor se je vse naše ljudstvo zbralo za Krekom. Zaslužiti si mora vero, da jo dobi kot prostovoljni dar, ker je izterjati ne more.

Tako vodstvo, ki mu bomo v tem razpravljanju kasneje posvetili še nekaj misli, je tudi nosilec tega, kar moremo imenovati občestveno moralo (v smislu, kakor govorimo npr. o morali v vojski), je živ in poosebljen poziv k osvetlitvi in izpolnitvi tega, kar radi imenujemo poslanstvo nekega občestva, je stvaritelj, širitelj in izvršitelj nalog občestva, ki bi jih mogli zajeti z Ortegovim izrazom „projekt“.[5]

3. V vsakem občestvu pa so žive tudi sredobežne sile, ki same po sebi niso nič slabega, morejo pa pomagati tako k dobremu kot k slabemu. Kajti kakor vsako živo bitje mora občestvo težiti k vedno večji popolnosti in jo neprestano iskati. Ne le zato, ker je glavni razlog, ker je poklic in osnovna težnja tako poedinega človeka kakor človeških skupnosti iskanje svoje popolnosti, najvišje oblike svoje „osebnosti“. Tudi zato, da ne izgube še tiste večje ali manjše popolnosti, ki so jo že dosegli, saj niti poedincem niti občestvom nobena odlika ni ne dokončna ne dokončno zagotovljena; že zato da jo ohranijo, se morajo brez prestanka truditi, da se izpopolnjujejo. Ni niti „reda“, niti „pravice“, niti druge občestvene dobrine, ki bi mogla biti upostavljena enkrat za vselej; ko se vzbude nove potrebe, se morajo iskati nove „rešitve“.

---

[3] Oton Župančič, *Dela IV*. Ljubljana 1938, str. 176.
[4] Ivan Cankar (Gl. *Zbornik Sv. Slovenije 1966*, str. 53).
[5] José Ortega y Gasset, *La España invertebrada*. Madrid 1959[11].

Pri tem iskanju popolnosti, kar poedinec dela sam, a iz svojega občestva in z njegovo vsaj trpno oporo, občestvo pa po poedincih, zlasti nadarjenejših, in prečesto tudi le s trpno oporo, marsikdaj celo z ovirami in nasprotovanji, seveda neogibno vzniknejo razlike v pojmovanju tega, kaj je dobro ali bolje za občestvo in kaj ni.

Že pri iskanju čisto teoretske resnice ne prihajajo vsi ljudje, tudi pri najboljši volji in najpoštenejšem naporu ne, do istih spoznatkov. Prezrimo za trenutek dejstvo, da niti vsi ne iščejo le resnice! Tudi kadar hočemo le resnico, so izsledki lahko različni, in ni nujno, da je le eden pravilen in povsem pravilen, vsi drugi pa zmotni in zgolj zmotni. Pa tudi če bi bilo tako, kdor se je zmotil, se je lahko zmotil ob najbolj čistem in poštenem iskanju in naporu ter more biti osebno prepričan, da je odkril resnico: kot tak ima pravico, da svoje „spoznanje“ tudi objavi in skuša uveljaviti. Da je v zmoti, mu moramo šele pokazati, sam mora to uvideti, ne moremo ga k „spoznanju“ prisiliti. Zlasti ne smemo zapasti napaki, da bi svoje mnenje imeli že za spoznanje resnice, vsako drugačno mnenje pa za zmoto. Moti se lahko drugi, a prav tako se morem zmotiti jaz.[6]

Če je že pri teoretskem iskanju resnice to tako težko najti in uvideti, je še mogoče teže in bolj tvegano na praktičnem področju: v nravstvu, politiki, gospodarstvu. Tukaj sploh ne najdemo resnice, marveč največ neko „rešitev“, neko ravnanje, ki bo pač kar najbolj ustrezalo resnici, pravici, uspehu, ali kakor že vse te vrednote imenujemo. B. de Juvenel je v zanimivem spisu skušal pokazati, da npr. v politiki vobče ne moremo govoriti o „rešitvah“ v strogem pomenu besede, da politični problemi sploh nimajo „rešitev“, ki bi ustrezale vsem pogojem problema. Možne so le nekake poravnave ali ureditve, ki le bolj ali manj zadostijo danostim ali virom problema in le bolj ali manj zadovoljijo tiste, ki so na problemu zainteresirani, marsikdaj pa sploh ne, in če ne takoj se kdaj drugič problem znova odpre in načne, in zopet je treba iskati „rešitve“, ki je ni, in zopet doseči neko poravnavo, ki bo vsaj toliko zadovoljiva, da se problem ne bo prehitro zopet načel.[7]

Umljivo je tedaj, da je v praktičnih, posebej še v političnih vprašanjih težko priti do dosežkov, ki bi bili vsaj kolikor toliko vsem po volji in da zato često ostanejo zamere in nezadovoljstva, ki skupnost slabijo ali cepijo. Vloga in naloga vodstva je, da vsaj v vrsti odločitev skuša sedaj zadovoljiti te, pozneje pa one, da je vsaj končni dosežek kot rezultanta vrste odločb vsem bolj ali manj sprejemljiv. Da to zmore, se mora vodstvo zares žrtvovati celoti, odpovedati se posebnim lastnim interesom, ne se istiti z nobeno podskupino, marveč vedno le

---

[6] Prim. V. Brumen, *Iskanja*. Buenos Aires 1967, str. 97 in sl., 111, 127 in sl.

[7] Bertrand de Jouvenel, *The pure Theory of Politics*. Španski prevod: *La teoría pura de la política*. Madrid 1965, str. 260-270: *El mito de la solución*.

s celoto občestva. Tako vodstvo bolj služi občestvu, kakor pa mu vlada.

K praktičnim problemom življenja spadajo tudi nravstvena vodila in nravne odločitve. Občestva imajo svoje nravne zakonike („morala"), poedini udje pa svoje osebne vesti (osebni „etos"), ki jih marsikdaj ni lahko spraviti v sklad. Osebna vest je bolj občutljiva, se ostreje prilagaja pravodilu nravnega reda (ki sem mu na drugem mestu dal ime „pranačelje"[8]), medtem ko občestvena „morala" rada otopi, se izvotli in otrdi. Tako lahko pride do tragičnih sporov, ki morejo vsaj moralno če ne tudi fizično celo ubiti občutljivejšega uda skupnosti. Antigona je klasičen vzgled za to. Vsekakor pa te vrste spori ude občestva razdvajajo in nekatere silijo v oddaljitev, s tem pa občestvo slabijo.[9]

Mogli bi omeniti še vrsto drugačnih primerov, ko se izražajo sredobežne sile v občestvenem življenju: spori med rodovi („generacijami"), med raznimi interesnimi skupnostmi, med raznimi tolmačenji dogodkov in dejanj v skupnosti, tudi preteklih, in podobno.

4. Take napetosti so v vsakem živem organizmu neogibne in tudi koristne. Neogibne, ker udje morajo imeti svobodo, da iščejo, kakor najbolje umejo in morejo, svoje osebno dobro in blaginjo skupnosti. Koristne pa so, ker se le ob takih napetostih razna mnenja medsebojno primerjajo in razčiščujejo ter se le tako more izkazati, katero bi utegnilo biti najboljše, ali pa celo, kako bi ob soočenju raznih mnenj mogli najti najboljšega. Potrebne pa so tudi zato, da celo tisti, ki so pri kaki poravnavi morali ostati prikrajšani, vendar čutijo in vedo, da se je tudi njihovo mnenje poslušalo in tehtalo ter zato sicer nujen poraz laže prenesejo.

Če se hoče s silo ohraniti neka zunanja enotnost, ali bolje enoličnost, ter se zaradi nje druga mnenja zatirajo, ta prav zato postanejo bolj eksplozivna in skupnosti nevarna. J. Ortega y Gasset je pokazal, kako je Kastilija ustvarila Španijo, pa jo tudi vsaj oslabila, ker ni znala dovolj spoštovati in zadovoljevati teženj ostalih predelov in

---

[8] Prim. V. Brumen, *Iskanja*, str. 43 in sl.

[9] Za občestvo je nevarno, zlasti še za daljšo dobo, če se posiljuje osebni etos v imenu kake socialne morale, ker se silijo v konflikt ravno nravno najbolj občutljivi. Ti pa so kot taki tudi v odporu vztrajni, pripravljeni na žrtve, zato bijejo boj do konca (zmage ali poraza) in s tem celo lahko rušijo občestvo, česar niso hoteli. Socialna morala pa v boju s takimi uporniki rada otrdi in okrni; kot taka je šibka morala, ki nima sile, da bi dolgo in dobro vezala in občestvo more zapasti nemoralju.

Ker se najboljši najteže uklonijo naložitvi (saj se tudi najbolj zavedajo svoje enkratnosti, ostreje presojajo položaj, marsikdaj bolje kot tisti, ki hočejo „rešitve" nalagati, pa vidijo tudi odtenke problemov in rešitev, ki jih masovno „reševanje" pre-zira), zato jih moralno nasilje ali (a) uniči ter s tem oropa občestvo njihovega nravnega donosa, ki bi bil najdragocenejši; ali jih (b) odbije ter prisili, da še bolj po svoje iščejo; ker so „najboljši", bodo prej ali slej potegnili za seboj še druge, zlasti zopet najboljše, ter povzročili cepitve, ki jih niso hoteli; ali pa (c) jih poniža in pokvari, napravi iz njih oportunistične lizune ali pa zahrbtne hinavce, kar je še najbolj žalostno zanje in za občestvo.

skupnosti Španije.[10] Isto se more reči o nemških Avstrijcih v monarhiji in o Srbih v jugoslovanski kraljevini.[11] Enotnosti ni mogoče ustvariti s silo in bi taka bila tudi neživljenjska, saj življenje je vedno pestro, raznoliko. M. Komar je to razložil v svojem eseju *Pravica do drugačnosti*, kjer je tudi napisal: „Enotnost ni enoličnost ali uniformiranost. Kjer se ubije naravna raznolikost, se ubije osebna moč ljudi in skupnost more delovati le pod pritiskom. Borba za pravico do drugačnosti, je v bistvu borba za življenjsko pristnost in resnico."[12]

Ameriška sociologa R. M. McIver in Ch. M. Page pa pišeta: „Ko so vladarji... jemali 'krivovercem' socialne in politične pravice, s tem niso popravili 'krivoverstva', pač pa so raztrgali isto družbo."[13]

5. Različnost mnenj in prepričanj je tedaj neogiben izraz življenja v skupnosti ter vir in pogoj napredka. Boj, ki more iz tega nastati, nikakor ni samo zlo, celo pa ne tako zlo, kakor se hoče včasih med nami prikazati. To je dobro videl Janez Ev. Krek, ki je celo tedaj, ko je iskal združitve vseh Slovencev v isti stranki, mogel napisati: „Omenjati pa moram, da se mi ne zdi veljaven tisti razlog, ki ga navadno čujemo v zdihovanju nad bratomornim prepirom itd. Boj sam na sebi ni nič slabega. V boju se rodé velike ideje, se razgibljejo sile do neslutna. Boj služi napredku. Seveda zahteva žrtev, a strah pred žrtvami, je slabo znamenje za idealizem. Kdor se iz tega strahu izogiblje boju, ne zasluži drugega, nego da se gre preko njega naprej. Koliko živahnega kulturnega dela je zaradi boja na Slovenskem?"[14]

Tako je zapisal Krek kot opazovalec iz neposredne bližine in celo kot udeleženec v boju. Zaradi tega bi se mogel motiti. A njegovo mnenje potrjujeta F. Gestrin in V. Melik, ki iz zgodovinske perspektive in po šestdesetih letih ugotavljata: „Slovenska kultura je bila pred prvo svetovno vojno povsem zrela, izoblikovana, trdno zakoreninjena in polna življenjske ter ustvarjalne sile. Idejna in politična diferenciacija, ki je sledila slogaštvu, je tej kulturni rasti v mnogem odprla širšo in svobodnejšo pot. Tako v umetnosti kakor znanosti ustvarjajo pripadniki vseh različnih smeri in svetovnih nazorov."[15]

Seveda ni dober in koristen vsak boj, zlasti ni, kadar ne išče resničnega in pravega. Pravi boj mora izvirati iz ljubezni do tistih vrednot, za katere se bijemo, pa tudi iz ljubezni do tistega, s katerim smo prisiljeni bíti se. „Prava borba je nerazdružljivo povezana z ljubeznijo", piše M. Komar. In tudi: „Borba zahteva velikodušnost, ki je krepost velikega srca... Ljubezen do nasprotnikov ... sili borca k

---

[10] José Ortega y Gasset, *cit. delo*, str. 55.
[11] Gl. V. Brumen, *O politiki in politikih*. Meddobje VIII, št. 5-6, str. 308 in sl.
[12] Milan Komar, *Pot iz mrtvila*. Buenos Aires, 1965, str. 98.
[13] R. M. MacIver y Ch. H. Page, *Society*. Španski prevod: *Sociología*. Madrid 1963, str. 167.
[14] J. Ev. Krek, Slovenec 17. dec. 1904, št. 288.
[15] F. Gestrin in V. Melik, *Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918*. Ljubljana 1966, str. 268.

veličini in s tem k priznanju vsega dobrega in pristnega onstran barikade..."[16]

Tukaj je nravna srčika zadeve. Pravi boj mora biti in ostati viteški. Zato se tudi tedaj, ko se bijemo za to, da zmaga resnica, moramo potruditi, da skušamo razumeti tistega, ki se mu resnica ni razodela, se mu noče razodeti, ali se mu ni razodela niti toliko čista, polna in cela, kakor se je morebiti nam. Bojevati se moramo za to, da bo resnica za vse nas bolj zablestela in se v vseh bolj očistila, da bo zmagala ona, ne mi.

6. Boj je neogiben in potreben, tudi koristen, kadar je pravilen. Vendar ne smemo iskati boja zaradi boja samega. Ne moremo se mu izogniti, kadar je edino sredstvo, da uveljavimo to, kar imamo za prav in dobro. Sprejeti ga moremo le, kolikor je to, voditi pa ga tako, da bo zares to.

Boj namreč nikdar ni edino sredstvo, da uveljavimo, kar imamo za prav in dobro, redkokdaj ga v celoti uveljavi, pa še rad napravi škodo, katere uveljavljeno dobro morda kdaj niti ne odtehta. To ne velja samo tedaj, kadar je boj zatiralen ali uničevalen, ko skuša zatreti ne le drugačno mnenje, zamisel ali ravnanje, temveč tudi onemogočiti ali uničiti njegovega nosilca. V boju nastala škoda je lahko večje zlo tudi tedaj, ko je boj zares viteški ter išče večje dobro, ki bo vključevalo tudi dobro, za katerega se bije nasprotnik. Zato moramo poleg boja iskati še drugih poti, ki nas morejo pripeljati, morda počasneje, a zato z manjšo škodo, do smotra. Ena izmed teh poti je dialog ali razgovor, o katerem se danes mnogo piše in razpravlja, pa ne vem, če se zmeraj prav umeva. Dialog ima prednost pred bojem, ker nasprotnika ne ponižuje in ne rani. V dialogu lahko nasprotniku pokažemo, da ga kljub razlikam in drugačnosti cenimo in spoštujemo, celo ljubimo, in da res iščemo dobro, ki bo vključevalo tudi tisto dobro, ki ga vidi in skuša uveljaviti on. K dialogu se bomo še vrnili.

III.

1. Kot živo bitje more občestvo tudi umreti. Smrt more biti fizična, če pomrejo ali so pobiti vsi udje občestva, ali vsaj tolik del, da občestvo ni več zmožno življenja. Ta možnost nikakor ni zgolj teoretska, saj nam rodomori tudi danes niso neznani.

2. Smrt občestva pa more biti le moralna; četudi so udje ostali pri življenju, je občestvo prenehalo živeti. Moglo je izgubiti svoj življenjski smisel, brez tega pa ne more živeti ne poedinec in ne družba. Kot poedinci nam to spričujejo tisti, ki izven poklicnega dela niso znali dati svojemu življenju druge vsebine, zato često kmalu umró, ko so se upokojili; njihovo bivanje je izgubilo smisel. Tudi mnogi samomori imajo sličen vzrok, pa še marsikak padec v zločinstvo. (Ali

---

[16] M. Komar, *cit. delo*, str. 49, 52.

bi mogli iz tega sklepati, da more tudi neko občestvo, če ne pasti v zločinstvo, pa tega vsaj trpeti, ker ni dovolj živa v njem etična zavest občestvenega poslanstva, ki je vedno poklic za neko dobro? Bi li za razlogi sprejetja nacizma pri Nemcih mogli tipati tudi v to smer?)

3. Neko občestvo more umreti tudi tedaj, kadar se med udi, ki kot taki sicer ohranijo življenje, pretrgajo občestvene vezi. Tako je, kadar se kaka skupnost razseli: Člani neke družine se lahko naselijo daleč vsaksebi in če se ne obiskujejo in si ne pišejo, kmalu prenehajo biti ena družina. Narodu more kaka nasilna razselitev, kakor je tudi nam grozila, vsaj oslabiti življenjsko silo, morda jo do smrti raniti, v skrajnem primeru jo docela uničiti. Tudi izseljevanje narod slabi, zlasti če je močno, kakor je bilo pri nas za konec prejšnjega stoletja, ali med primorskimi Slovenci po prvi svetovni vojni. Posebne vrste smrt pa grozi naseljenskim ali zdomskim občestvom, zlasti kadar nimajo rednega in stalnega dotoka novih naseljencev.

IV.

1. Občestvo je človeška skupnost, ki živi v sebi in iz sebe. A za svoje življenje potrebuje neke organe, in še prej morajo biti za to izpolnjeni neki pogoji. Družina, ki je tako občestvo, potrebuje doma, ki je na eni strani hišno zidovje s streho, to je lupina, ki omejuje in varuje življenjski prostor družine, na drugi strani pa vse tisto, kar hiša vsebuje in česar se družinsko življenje poslužuje: to je ognjišče, na katerem si družina pripravlja hrano; miza s klopmi in stoli, kjer se družina zbira k hrani in pomenku; postelje, na katerih se družinski člani po delu odpočijejo; Bogkov kot, pred katerim družina zaključuje svoje dneve z molitvijo; družinska knjižna omara, kjer udje iščejo tudi duhovne hrane, in podobno.

Tudi večja občestva potrebujejo ustanov in naprav, ki jim življenje omogočajo in urejujejo. To so zlasti vseh vrst organizacije in z njimi tvarni pogoji njihovega dela. Občestvo ni organizacija in nobena od organizacij, tudi najbolj predstavniška se ne more istiti z občestvom. Organizacije so le organi občestva, so nekaki kanali, ki urejujejo občestveno življenje. Urejajo, ne ustvarjajo. Vir in osebek življenja je le občestvo, organizacije pa so sredstvo, ki se ga občestvo poslužuje, da dá občestvenim dejavnostim večji uspeh.

Razlikovati moremo med organizacijami, ki nekako znotraj občestva služijo občestvenim dejavnostim, kakor družini služijo peč in miza, Bogkov kot in knjižna omara. Te bomo imenovali notranje občestvene ustanove (ali občestveno intrastrukturo) in jim bomo posvetili prvo razmišljanje. Druge pa so one ustanove, ki občestvo nekako v celoti zajemajo in varujejo v tvarnem ali duhovnem pogledu; imenovali jih bomo zunanje občestvene ustanove (ali občestveno ekstrastrukturo) in si jih bomo zaradi njihove posebne važnosti z raznih strani ogledali v naslednjih odstavkih.

2. Občestvo je nekaka „globalna“ človeška skupnost, ki nudi svojim udom priložnost za celotno življenje: biološko, socialno, gospodarsko, kulturno, versko, politično. Kadar katera od teh možnosti manjka, je občestveno življenje okrnjeno in vez med udi občestva načeta. Občestvo že ni več polnokrvno.

Za potrebe vseh vrst življenja v občestvu se ustanavljajo organizacije: društva, klubi, zadruge, tečaji in šole, zbori in orkestri, verske občine, politične stranke in še kaj. V občestvu, v katerem vlada svoboda in se priznava pravica do drugačnosti ter se spoštujejo različni nazori, se redno ustanavljajo celo razne organizacije za iste smotre in namene. V tem se ne kaže slabost občestva, saj te organizacije zasledujejo iste smotre pod različnimi vidiki ter se tako med seboj dopolnjujejo, obenem pa tekma vzpodbuja vsako od njih k čim večji delavnosti. Zlo ni le v enostrankarskem političnem sestavu, zlo, in če ne to, vsaj nekaj nezdravega ali pomanjkljivega more izpričevati tudi povsem enotno voden gospodarski sestav. Gotovo zlo pa je, kadar se hoče enotno voditi ustvarjalno kulturno življenje. V takem pomanjkanju pluralizma kulturni delavci najbolj trpijo in ali onemijo, ali se upirajo, ali pa, kar je najslabše, uklonijo tilnik ter prenehajo biti kulturni ustvarjalci. Udali so se tiraniji, s tem so zatajili sami sebe in svoj poklic, izdali pa so tudi občestvo, ki bi mu morali služiti poslušajoč samo svojo vest.

3. Koliko organizacij je tedaj možnih in katere so to? Naštevati in po vrsti ocenjevati jih seveda ni mogoče. Na splošno pa se lahko reče, da so možne in koristne vse tiste, ki skupnosti služijo, ali ji vsaj ne škodijo. Tudi če so kdaj povsem vzporedne in je težko najti smisel te dvojnosti. Saj se more zgoditi, da si npr. ustanovijo svoj klub šahisti. A ker kot ljudje, čeprav ne kot šahisti, pripadajo raznim političnim strankam ali gibanjem in imajo različna prepričanja, se lahko pri klubskih sestankih zapletejo v politične debate in če se že ne prepirajo in ne tepejo, vsaj za šah jim ne ostaja časa. Ali ni tedaj bolje, če se razidejo ali vsaj eni odidejo iz kluba ter imajo dva kluba, v njiju pa se ne izgubljajo več v političnih debatah, ker so istega prepričanja, in se zato morejo resneje posvetiti kraljevski igri? Z vzporednim klubom pa se bodo mogli pomerjati v tekmah, če so se zdravo razšli in ni ostalo med njimi sovraštva. Pri teh srečanjih, ki bodo tekme, jih bo že igra toliko zaposlovala, da bodo pozabljali na izvenšahovske različnosti. Kdo bi mogel trditi, da bi v tem primeru cepitev bila v škodo skupnosti? Nasprotno, celo v prid bi ji bila.

4. Ker so organizacije ustanove, naprave ali organi skupnosti, morajo njej služiti, ne pa si jo prisvojiti. Nobena ni občestvo in to ni od nobene. Vsaka ima svoje mesto v skupnosti, na tem mestu opravlja svojo nalogo in za to ima pravico terjati svojo področno avtonomijo. Nihče ji nima pravice to kratiti; njena delavnost se sme le urejati, kadar bi drugače mogla škoditi obči blaginji skupnosti. Pri tem pa je potrebna skrajna previdnost, da se po nemarnem ne zatre ali skvari kaj dobrega, ker ni sodnika, ki bi mogel nezmotno ugotoviti, kaj je in kaj ni nasprotno obči blaginji.

V.

1. Druga vrsta ustanov, v katerih se izraža življenje skupnosti so one, ki ga zajemajo nekako v celoti ter varujejo v tvarnem ali duhovnem oziru; zato smo jih imenovali zunanje občestvene ustanove. Sem moremo šteti zlasti politično in cerkveno organizacijo občestva in bomo v naslednjem spregovorili o njiju. Zlasti o politiki bo treba razmišljati nekoliko več, ker je naloga politike ravno skrb za občo blaginjo občestva, kar moramo imeti pred očmi ves čas, ko razpravljamo o občestvu. Tisti skrbi, ki je tedaj obči blaginji posebej namenjena in ki je politika, bomo zato posvetili malo več časa.

2. Kaj je politika? Po že povedanem je to izrečna skrb za občo blaginjo skupnosti. Pravimo izrečna skrb, ker obči blaginji služi tudi ostala delavnost v skupnosti. Politika pa skuša urejati tudi vso to delavnost z ozirom na občo blaginjo, gledano celotinsko, globalno.

A. Korošec je preprosto, a tako, da moremo iz njegovih besed izluščiti kar precejšen del nauka o politiki, to takole označil: „Politika je krovski posel. Politična organizacija, stranka, vpliv, vse to je v narodovem življenju streha. Pod njo, pod to streho, pa živi in raste narod na svoji zemlji. Pod njo, kjer klije in se razvija božje življenje, delajo vrtnarji in drugi obdelovavci, to so duhovniki, učitelji, zdravniki, prosvetni delavci, socialni delavci, gospodarski voditelji, ki delujejo med množicami za njihovo dobrobit. Da bi ljudje mogli svobodno živeti in si urejati svoje življenje, varni pred ujmami in viharji od zunaj, so si napravili streho nad seboj. Naloga in dolžnost politikov je, da to streho varjejo, da bi dobro čuvala svobodno narodovo last in rast. Ker je politik na strehi, je dolžan opozarjati na nevarnosti, ki jih on bolje vidi že od daleč. Tako politik usmerja. Krovce in čuvaje narod menjava, kakor se mu zdi. Tudi obzorja se včasih zatemne, da politik razločno ne vidi. Včasih vihar streho odnese. Naj se zgodi to ali ono, politik, ki je narodov delavec, vselej hiti tja, kjer je najbolj potreben, zgrabi za prvo lopato, ki mu pride v roke, in stori, kar more.“[17]

3. Oglejmo si malo pobliže nekatere Koroščeve misli in domislice! „Politika“ kot kulturna delavnost „je krovski posel. Politična organizacija...“, sploh ves političen aparat, „to je streha. Pod njo... pa živi in raste narod..., ...klije in se razvija božje življenje...“ Politika je krovstvo, politične ustanove so streha občestva. Korošec je mislil predvsem na narodno občestvo, a vsako občestvo ima in razvija svojo politiko, ker potrebuje streho. Značilnost in vrednost strehe je v tem, da pokrije in zavaruje to, čemur je streha. Ravnati in raztezati se mora tako, da nič vrednega ne ostane izpostavljeno neurju. Ne sme pa streha na noben način posiljevati življenja, ki „klije in se razvija“ v občestvu pod streho. To življenje je „božje življenje“ (izraz, ki je, kakor bi dejal Oton Župančič, vreden cekina), to je nekaj na svoj

---

[17] Gl. Miha Krek, *Dr. Anton Korošec*. Koledar Svob. Slovenije 1951, str. 73.

način „svetega“, nedotakljivega, vrednega vse spoštljivosti. To „božje življenje“ gojijo „vrtnarji in drugi obdelovavci, to so duhovniki, učitelji, zdravniki, prosvetni delavci, socialni delavci, gospodarski voditelji“, ne pa politiki kot taki.

Ti ga morajo spoštljivo varovati, skrbeti mu za streho. „Da bi ljudje mogli svobodno živeti..., varni pred ujmami in viharji od zunaj, so si napravili streho nad seboj. Naloga in dolžnost politikov je, da to streho varujejo, da bi dobro čuvala svobodno narodovo last in rast.“ Narod, in vsako občestvo sploh, potrebuje svobodo za svoje življenje, njegovo živo „božje življenje“ se more prav in zdravo razvijati le v svobodi in politika mora varovati to svobodo, zlasti pred viharji od zunaj. Ne more ji tedaj biti dovoljeno, da sama krati ali skuša kratiti to svobodo. Kadar se kaj takega poskuša, je vsak ud občestva, zlasti pa vsak kulturni delavec dolžan protestirati kot gojitelj „božjega življenja“, za katerega zdravo rast je znotraj občestva *on* odgovoren.

4. Tukaj naše razmišljanje terja nekoliko poglobitve v vprašanje razmerja med politiko in ostalim kulturnim delom. Pišem: med *ostalim* kulturnim delom, ker mi je tudi politika kulturno delo, in to kljub marsikaki praktiki, ki ima malo kulturnega. A tudi slikarstvo je kulturno delo, četudi kak mazač in kdaj celo kak bogonadarjen umetnik izrabi svoj dar in goji pornografijo. V pomanjkanju boljšega izraza pa bom vendar gojitelje zlasti tako imenovane duhovne kulture (verstva, filozofije, znanosti, umetnosti...) imenoval kulturnike, da jih bom mogel razlikovati od politikov, in po potrebi tudi od gospodarstvenikov in tehnikov.

Politika je zelo težko in odgovorno kulturno delo in pri njem politik potrebuje sodelovanja drugih ljudi, gospodarstvenikov, tehnikov, pa tudi kulturnikov. To pomoč si mora znati poiskati, a znati jo mora tudi prav oceniti in uporabiti. Njihovo sodelovanje je pomoč; pravo politično delo ter odgovornost zanj in za njegove uspehe pripadata politiku.

Med nami se vse preradi ponavljajo poizkusi, da vseh vrst nepolitiki ostanejo čim dalje stran od politike. Zlasti se vzdržuje skoraj neka „doktrina“, da uporabim politikom danes zelo ljubo besedo, o potrebi in celo dolžnosti neposeganja kulturnikov v politiko.

Misel, da naj se kulturnik po možnosti drži stran od politike, more vznikniti pri kulturnikih samih. Ti se morejo bati za svobodo pri kulturnem delu, če se obenem udinjajo politiki. Bati se tudi utegnejo, da bi se s političnim delom nekako „umazali“, kar bi moglo škoditi njihovemu kulturnemu ustvarjanju. Morejo se tudi bati, in nikakor ne brez razloga, da bi se tudi njihovo kulturno delo sodilo po njihovi pripadnosti k tej ali oni stranki, ne pa po svoji lastni vrednosti. Ves ta strah je do znatne mere upravičen in je oddaljenost od politike često res potrebna. Ne more pa se kulturnik odpovedati tudi svoji odgovornosti za usodo občestva, katerega ud je in katerega vodstvo in varstvo je skrb politike.

Drugače je, ko nasvet in celo zahteva, da naj kulturniki puste politiko pri miru, prihajata od politikov. Teh ne vodi, vsaj običajno

in zlasti manjših politikov ne, skrb za svobodo in čistost kulturnega dela. Pri njih more nagib za to biti zlasti ali v strahu pred kritiko ali v strahu pred konkurenco.

Strah politika pred kritiko je do precejšnje mere upravičen in umljiv. Kakor na drugih področjih tudi tukaj kritika prečesto ni to, kar bi morala biti, namreč pomagalka pri ustvarjalnem delu, le prerada je posmehovalka ali celo uničevalka. Pri politiki ji je to še posebno lahko, ker v politiki, kakor je pokazal B. de Jouvenel, nobeno dejanje, noben ukrep ni prava „rešitev" danega problema, marveč le nekaka „poravnava", pri kateri je zmeraj mogoče pokazati, kje in kako in zakaj bi mogla in morala biti drugačna, boljša, čeprav je politik storil vse, kar je bilo v njegovi moči, da je dosegel največ in našel najboljše od možnega. Potem pa je v politiki še bolj kot v drugih panogah kulturnega dela (četudi niti v teh ni mnogo drugače) kritika orožje nasprotnika, ko skuša politiku izpodmakiti stol in sam sesti nanj. V znanosti, filozofiji in umetnosti je lahko več ustvarjalcev, ki si pač morejo uspehe in dosežke vzajemno zavidati, zmanjševati ali celo tajiti, vendar more vsak izmed njih dosegati svoje. V politiki, kjer gre za moč in oblast, pa more redno to doseči le eden (ali ena skupina), drugi pa ostanejo poraženi, zlasti kadar politiki ne znajo sodelovati in vladati v koalicijah. Zato je bolj umljivo, četudi ne bolj kulturno in tudi ne bolj etično, da je v politiki boj hujši in brezobzirnejši. Kolikor je kritika sredstvo tega boja ali orožja, je politik seveda ne more biti vesel. A znati jo mora prenesti, ker je tudi v politiki potrebna. Saj tudi tukaj velja beseda Pavla VI., da „kritika je poziv k čuječnosti, opozorilo na spolnjevanje dolžnosti, povabilo k reformi, spodbuda za izpopolnitev". Zato morajo tudi politiki znati kritiko „ponižno sprejeti, jo razmisliti, biti zanjo tudi hvaležni".[17a] Smejo pa terjati, enako kot vsak drug kulturni delavec, da je tudi politična kritika kulturna, to je prava in zdrava kritika.

Drugi nagib, iz katerega politiki skušajo držati kulturnike stran od politike, je strah pred konkurenco. To ni isti strah, kot je strah pred kritiko, čeprav je tudi strah pred izgubo položaja. Če politik ne ve, pa nagonsko čuti, da voditeljska vloga v občestvu ne pripada samo politikom, ampak tudi drugim kulturnim delavcem. Oboje voditeljstvo, teoretsko vzeto, ni isto, a v praksi je politik malokdaj samo politik in kulturnik samo kulturnik. Kadar si je slednji pridobil v občestvu ugled, bi ga mogel uporabiti tudi za to, da si ali sam pribori tudi političen položaj ali pa s svojim ugledom komu drugemu pomore do oblasti. Politiku more v njem zrasti tekmec in to skuša politik pravi čas preprečiti, zato hoče kulturnike držati stran od politike.

Dvoje misli se nam tukaj ponuja in bomo vsaki posvetili nekaj besed. Prva je tale: Dobro bi bilo posvetiti posebno razpravo strahu politikov pred tekmeci, zaradi katerega si tako malo politikov zna

---

[17a] Pavel VI. v nagovoru o reformi rimske kurije 21. sept. 1963 (navaja: K. V. Truhlar, *Pokoncilski katoliški etos*. Celje 1967, str. 170).

najti ali vzgojiti zares dobre in velike sodelavce in naslednike. Pri nas je Janez Ev. Krek to znal in zmogel. In ravno njemu nekateri očitajo, da ni bil pravi politik. Moremo imenovati še koga drugega med nami, ki je to znal?

Druga misel pa je: Streha občestva, ki je delo in skrb politike, se tiče vseh udov občestva. Vsakdo sme vpiti, če je streha prekratka ali preluknjana, da na koga dežuje, ali prenizka, da se kdo ne more vzravnati in seči po vrednotah, h katerim njegov ustvarjalni duh išče. Zato se vsakdo sme, zlasti na svojem področju, dotikati politike, njenih nalog in stvaritev. Nihče npr. ni imel pravice, da bi Iv. Cankarju prepovedal pisati črtice, povesti in drame, v katerih je opisoval in krtačil tudi tedanjo našo politiko. To je bila njegova pravica tako pisatelja kot uda našega občestva. Prav tako pa nihče ni imel pravice, da bi mu kot kulturniku prepovedal kandidirati za poslanca, kakor je storil, ker je to bila njegova državljanska pravica. More se razpravljati o tem, ali je bilo njegovo dejanje primerno in pametno, ne more pa se dvomiti o tem, da je bilo dovoljeno.

Posebno pa ne more biti dvoma o tem, da je kulturniku dovoljeno razpravljati, govoriti in pisati o politiki, o njenih nalogah in dosežkih, naj bo to kot filozof, znanstvenik ali kot to, čemur bomo v naslednjem dali ime „preroka".

5. Razpravljanje pa ne more tukaj mimo drugega vprašanja: kako pa je s poseganjem politikov v ostalo kulturno delo? Politiki največ ne marajo, da bi kulturniki posegali v politiko, kako se tedaj oni obnašajo v razmerju do ostale kulturne delavnosti in kako sodbo zasluži njihovo ravnanje?

Koroščeve besede o „božjem življenju" pod streho, ki jo gradi politika, kakor tudi one o svobodni rasti in svobodnem življenju, pač kažejo, da je on povsem doumel potrebo svobode pri kulturnem ustvarjanju, in da je bil proti temu, da bi kdo od zunaj posegal vanj. Kajti politik, ki razpolaga, in danes še v posebno veliki meri, z močjo in z gmotnimi sredstvi občestva, ki more puščati ali jemati svobodo, kruh in v skrajnem primeru celo življenje, more zelo usodno posegati v kulturno delo, če se ne zna držati svoje vloge. Pa še to: Korošec govori o politiku na strehi, a imamo tudi politike, ki prihajajo v hišo in tu delajo politiko, ki ni krovski posel, marveč v najboljšem primeru le pomoč temu, v najslabšem pa služba sebi. Razlikovati moremo med politiki državniki in politiki strankarji. O prvih berem slučajno v politično povsem nedolžni knjigi, da so to ljudje, ki oznanjajo podobo človeka vredne družbe, v kateri je mogoče živeti človeka vredno življenje,[18] in avtor jih izrečno razlikuje od strankarjev *(Parteinpolitiker)*. Prvi skrbijo za celotnost občestvenega življenja, vključno kulturno delo, druge pa zlasti zanima, kako bo njihova stranka ali skupina mogla priti na oblast, in temu sredstvu politike preradi stavijo

---

[18] M. J. Langeveld, *Einführung in die theoretische Pädagogik.* Stuttgart 1966, str. 22.

v službo vse, celo ljudi, ki nikoli ne bi smeli biti uporabljeni kot sredstvo, pa njihovo delo, tudi ustvarjalno, ki mora slediti edinole narekom ustvarjalnega genija ter osebnega ustvarjalnega in človeškega etosa kulturnih delavcev. Takim politikom bi smelo biti prepovedano vsako poseganje v delo kulturnikov, politikom državnikom pa se more svetovati vsaj izredna obzirnost in pametnost, kadar v skrbi za občo blaginjo ali kot upravniki občestvenih sredstev morajo poseči v „božje življenje“ kulture.

Kratko povedano bi veljalo, da naj politiki strogo spoštujejo svobodo in področno avtonomijo vsega kulturnega dela, da naj se zanj simpatetično zanimajo, se ga udeležujejo, kolikor jim je to mogoče, in mu vselej nudijo zunanjo pomoč in varstvo, kadar le morejo.

6. A. Korošec je izrekel tudi stavek, ki mu moramo posvetiti nekaj pozornosti: „Krovce in čuvaje narod menjava, kakor se mu zdi.“ Zanimiva opomba, saj niti filozofov ali znanstvenikov, niti umetnikov, torej sploh kulturnikov v tu uporabljenem ožjem pomenu besede, občestvo ne imenuje in ne odstavlja, torej jih ne menjava. Politike pa, kot pravi Korošec. V čem je utemeljena ta razlika med obojimi?

Da na to vprašanje čim pravilneje odgovorimo, moramo zopet dobro razlikovati, tokrat med politiki kot le kulturnimi delavci in med politiki kot upravniki občestva, ali pa med politiko kot poklicem in med politiko kot izvrševanjem oblasti v občestvu. Politikov v prvem pomenu, to je kot zgolj kulturnih delavcev, tudi nihče ne imenuje, ne odstavlja in ne menjava; tak politik je in ostane politik, če je na oblasti ali če ni. Politika namreč ni le izvrševanje oblasti, čeprav jo nekateri sociologi in politologi le tako pojmujejo. Izvrševanje oblasti je le formalno ostvarjanje obče blaginje, katero pa politik išče, zgolj miselno ali tudi dejavno, tudi ko ni na oblasti. Občestvo menjava le oblastnike, ne politike kot take. In zdi se, da ne le z vso pravico, temveč tudi iz politične modrosti, ki je v zdravem občestvu včasih nepričakovano močna, četudi le doživeta, ne pa tudi umsko dodelana. Oblast namreč opaja in često kvari; proži skušnjave, ki se jim marsikak politik ne zna ubraniti. Grki so znali izgnati iz domovine politike, ki so postali preveč priljubljeni, in politično trezni Angleži so na mesto W. S. Churchilla, ki jih je v vojni iz zelo kočljivega položaja pravkar pripeljal do zmage, izvolili C. Attleeja. Za zdravo politično življenje je večkratna menjava nujna; dejstvo, da se politiki menjave tako otepajo, je najmočnejši dokaz za njeno nujnost. Le politik, ki danes je na oblasti in jutri ne bo, ne pozablja, da je služabnik in ne gospodar občestva.

VI.

1. Posebno razpravljanje zasluži razmerje občestva do verske organizacije. Ta ima, kakor politična, svoje organe tudi v občestvu samem (organizacije in ustanove, obredi in delovanje...), a v svojem bistvu je za določeno občestvo izvenobčestvena ustanova (spada k občestveni ekstrastrukturi).

2. Cerkev in cerkve (danes uporabljamo besedo tudi v množini) in morda še kake verske združbe, ki jih ne bi imenovali cerkve, imajo za svojo nalogo posvečevanje in odreševanje, v skrajnem primeru vsaj nravno izpopolnjevanje ljudi. V ta namen oznanjajo verske resnice, opravljajo daritve, organizirajo verske akte („pobožnosti“) in, vsaj v krščanstvu, posredujejo milosti. Njihovo delo ni namenjeno samo poedincem kot takim, temveč poedincem v združbah in zaradi njih tudi združbam. Pri tem vodijo tudi neko „politiko“, ki je, kadar in kolikor je izraz njihove specifične verske naloge, posebna, recimo cerkvena politika. Kot tudi človeške družbe pa morejo delati, so delale in še delajo običajno svetno politiko; posebej delajo to njihovi udje, najprej navadni, to je, teoretsko vzeto, vsi ljudje, pa tudi njihovi uradni predstavniki, duhovniki.

3. Kadar cerkve, njihovi udje in predstavniki vodijo običajno, to je, da jo nekako imenujemo, svetno politiko, velja o njihovem delu to, kar smo že ugotovili o vlogi politike v občestvu, tako glede na pomen kakor z ozirom na nevarnosti in napake.

Posebej pa je treba malo spregovoriti o izrečno cerkveni politiki in njenem razmerju do občestva. Cerkvena politika vsebuje vse tisto vodstvo in uravnavanje človekovega in občestvenega življenja, s katerim skuša ljudi pripraviti za večno blaginjo, srečno posmrtnost, in jih privesti do nje. Za občestvo ima ta politika velik pomen tudi ne glede na njen verski pomen. Ni treba poudarjati, ker je dovolj znano, vsaj med nami, koliko dobrega, tudi za ceno najhujših žrtev, za posamezne ude občestva in za občestvo kot celoto, storijo ljudje le za „božji lon“, le zato, da izpolnijo božjo voljo in ustrežejo glasu svoje po veri izšolane in izostrene vesti. Ista vera, ki je pač možna tudi tedaj, vsaj v globinah duš in v osnovnih duševnih držah, kadar vsi udje formalno ne pripadajo isti cerkvi ali se nekateri celo k nobeni ne prištevajo, je najtrdnejša vez med udi občestva in najboljše jamstvo za pošteno službo občestvu.

Zato je tudi čisto cerkvena politika, ki ji gre le za versko in nravno izpopolnitev ljudi, važen činitelj občestvenega življenja.

VII

1. Občestvo je človeku za polno življenje neobhodno potrebno. Človek je po naravi družno bitje, potrebuje družbe, da (zlasti duhovno) živi *iz* nje in *za* njo.

Iz družbe živi človek, ker je družba nosilka in ohranjevalka kulture, ki je človeku potrebna tudi kot hrana za duhovno, to je za zares človeško rast. Brez te kulture se človek ne bi mogel polno očlovečiti, ali pa bi vsaj moral vse kulturne vrednote na novo odkriti; s samo svojimi močmi pa ne bi mogel mnogo storiti. Če sedaj more kaj zares pomembnega lastnega storiti, je to prav zato, ker je vsrkal in si priličil mnogo tistega, kar so nešteti drugi pred njim ustvarjali; morda je segel više kot oni, ker je mogel stopiti na njihove rame.

Za pravilno življenje človeka je v obdajajoči in hraneči ga kulturi posebno važna občestvena morala. More priti do sporov z njo, kakor smo že videli, kadar osebna vest ostreje čuti nravno ceno ali nevrednost zlasti nekega konkretnega dejanja, kakor pa ga vrednoti izročena občestvena morala. A zopet poedinec ne more vsakikrat in v vsakem primeru iti sam iskat in merit moralno vrednost svojih namenov, drž in dejanj. (To je podobno kakor na teoretskem področju, kjer tudi ne more vsak poedinec odkriti in niti ne preveriti vsake sodbe, zato marsikatero sprejme kot gotovo, dokler upravičeno ne zasumi o njeni resničnosti, ali pa ni za njegovo spoznavanje kdaj tako važna, da jo je prisiljen najprej overiti, da potem z večjo gotovostjo na njej gradi naprej.) Marsikdaj bi ostali v življenju brez moralnega kompasa, ko bi ne bilo kažipotov in markacij, ki so jih napravili mnogi iščoči predniki ter jih je skušalo čim čistejše ohraniti občestvo. Potreba lastnega iskanja ostane tako le za zares posebne in osebne primere, pa še tu občestvena morala služi kot opora ali izhodišče, pa četudi po nareku lastne vesti iskalec kdaj mora ravnati drugače kot predpisuje občestvena morala, morda tudi proti njej. Brez občestvene morale bi človek ostal v neki trdinovski „gluhi lozi“,[18a] v moralno nemem in zapuščenem prostoru, kamor ne prihaja glas nobenega zvona, kjer nihče in nič ne vabi ne k maši in ne k molitvi, kjer se ne ve ne za petek ne za svetek.

Ne bomo posebej omenjali tvarne pomoči, ki jo moremo dobiti od soljudi, zlasti v nesreči ali drugačni hudi potrebi; nekaj primerov te smo že navedli.

2. A človek družbe ne potrebuje le za to, da živi iz nje, marveč tudi za to, da živi *za* njo. Potrebuje drugega in drugih za polno osebno življenje. Najbolj človeški delavnosti, kot je ustvarjalno kulturno delo, ne bi mogel odkriti smisla, če njenih sadov ne bi mogel priobčevati soljudem, če ne bi našel v njih umevanja in nekakega odmeva.

V srbski pripovedki o carju Trojanu, ki je imel kozja ušesa, je živo opisano, koliko je trpel brivec, ki je odkril carjevo skrivnost, pa je ni smel nikomur razodeti. Po nasvetu modrega starca je izkopal v zemljo jamo, povedal skrivnost zemlji ter jamo zasul. A na tistem mestu je zrastla vrba in ko so pastirčki iz njenih vejic delali piščalke, so te v piskanju razglašale carjevo skrivnost. Niti človek ne more ugotavljati resnice, oblikovati lepote ter ostvarjati vsakovrstnih vrednot, če jih potem nima komu posredovati, niti te vrednote ne morejo ostati mrtve in zakopane, temveč potrebujejo duš, katere morejo požlahtniti, pomagati očlovečiti.

Razen za spoznanja in ustvariteljska videnja potrebuje človek soljudi tudi za druga svoja doživetja. Kaj bi npr. bilo z ljubeznijo, ki bi ne bila ljubezen do nekoga? Čutimo potrebo ne le po prejemanju ljubezni, temveč tudi po dajanju; najti moramo nekoga, ki ga moremo ljubiti, drugače se naše doživljanje ojalovi in osuši. V nemožnosti dajati se nekomu je velika tragika samstva, zlasti še ženskega.

[18a] Prim. J. Trdina, *Zbrano delo VI.* Ljubljana 1954, str. 93 in sl.

2. V občestvu poženemo korenine, v njem trdneje stojímo. Ko čutimo in vemo, da pripadamo neki skupnosti, se čutimo varnejše, gotovejše. V občestvu smo zakoreninjeni in če iz njega odidemo, se oddaljimo, posebno še, če se to zgodi nenadno in nehoteno, se naše korenine pretrgajo, se izkoreninimo. Res je neka mera izkoreninjevanja v življenju celo potrebna, ker nas sili, da se bolj potrudimo, globlje vrtamo, silneje iščemo, kaj je resnično in kaj je dobro, in tako bogatimo lastno in občestveno kulturo. Vendar nam je prehuda izkoreninjenost lahko usodna. V njej je vir marsikake težave, ki jo danes čutimo mi in drugi. Brez globokih in močnih korenin ni čvrstega življenja.

3. To velja še posebno za nas izseljence v tujem svetu. Izselitev iz domovine je povzročila v nas hudo izkoreninjenje, ki je bilo toliko hujše, ker izselitev ni bila hotena, ker je bila prenenadna, ker je novo okolje precej različno od našega prejšnjega in pa ker smo bili po dogodkih in doživljajih že pred izselitvijo duševno hudo ranjeni. Prišli smo med tuje ljudi, ki govore drug jezik in imajo drugačne navade, katerih vsa kultura je v mnogih pogledih precej različna od naše. Tako nenadno srečanje s tujo kulturo je lahko usodno, ker je prejšnja domača izgubila tla, s tem pa je oslabela in se ne more novi priličiti. Ker si npr. nekateri predpisi domače in tukajšnje morale naravnost nasprotujejo, ker mnogi drugi za nas v novem položaju nimajo pravega smisla, smo postali dezorientirani, marsikdaj že ne vemo, kaj je prav in kaj ni, zapadli smo temu, kar je E. Durkheim imenoval „anomija“ in v čemer je videl enega izmed vzrokov samomora. Nekatere obolelosti, zlasti duševne, tudi samomori so posledica našega izkoreninjenja.

Ena izmed pomoči, ki jo moremo dobiti v tem stanju, je naše lastno malo slovensko občestvo, v katerem vsaj do neke mere še lahko živimo svoje nekdanje življenje ter se tako počasi privajamo novemu. Celo naši novi življenjski sopotniki, to je domačini v deželah, kamor smo prišli, vedno bolj uvidevajo, da je neko vztrajanje v lastnem manjšem občestvu potrebno nam, koristno pa tudi za naše nove domovine. Sociologi ugotavljajo: „Po eni strani ohranjanje mnogih izročenih življenjskih oblik kakor tudi razvoj nekega polavtonomnega občestva ustrezata potrebi, ki jo čuti naseljenec, da se istoveti s svojimi tovariši in dobi tako čut varnosti. Na ta način udje etnično različnih skupnosti, ki živijo v *ghettih*, v kitajskih, italijanskih in podobnih predelih, ne doživijo hudega kulturnega pretresa, kakor ga pretrpi v novi deželi osamljen tujec. Tako malo naseljensko občestvo olajšuje naseljencem prilagoditev novemu okolju. Na drugi strani pa ni dvoma, da se njihova asimilacija zakasnjuje z obstojem teh 'kulturnih otokov'. V njih naseljenci zlasti njihov prvi rod, dosežejo čut varnosti, toda v očeh ostalih ostanejo kot otipljiv dokaz tujega, nenavadnega, neprijetnega...“[19]

---

[19] R. M. MacIver y Ch. H. Page, *cit. delo*, str. 134.

4. Naše lastno občestvo pa je potrebno ne le nam marveč tudi naši mladini, morda celo bolj kot nam. Na prvi pogled bi se zdelo, da ni, ker da mlajši že naravnost vraščajo v novo občestvo in v njegovo kulturo, zato ne potrebujejo nikake tople grede ali cvetličnjaške umetne temperature. Po ni tako. Pognati korenine v tuji zemlji ni tako lahko, kot bi se morda zdelo. Razen tega so ti naši mladi razdvojeni, ker so vendar po starših (dednost) in po domu (prvo kulturno obližje) še otroci starega sveta, le po šolanju in sožitju stopajo v novega. Strogo vzeto niso ne to ne ono: ko odmetajo staro, naj bo že iz mladostnega odpora do „starih“ ali iz prevelike vneme za novo, ali obojega, vendar ne morejo postati nekaj povsem novega. Morajo najti zdravo spojitev obojega in po možnosti tako dobro, da bo zlitina dala čist zven. To pa bo mogoče le, če bodo v dovoljni meri gojili in v sebi zoreli oboje, torej tudi našo kulturno dediščino, ki jo zato morajo doživeti in živeti, pa vzporedno z lastno rastjo razvijati, da bo dosegla višino in zrelost njihove siceršnje kulture, da bo enakovredna tisti, ki jim jo bo dalo novo obližje. K temu jim po svojih močeh pomaga dom, a za to mora dom in z njim morajo njihovi starši pa oni sami koreniniti tudi v občestvu. Če ne bodo dosegli take zdrave spojitve obeh kultur, a si nobene posebej ne morejo tako osvojiti, da bi jih zares povsem prevzela in prešinila, utegnejo zapasti razkulturjenju, ki se že tako javlja v zaljubljenosti v razne manjvredne modne kulturne pojave. Ko ne tipajo v globino in ne iščejo v višino, ko trgajo vezi s preteklostjo in jih še ne morejo ustanoviti s prihodnostjo, pokorno služijo narekom okolice, ki je tako izkoreninjena kakor oni.

Tako sodijo sociologi, ko pišejo o težavah, ki jih pri prekulturjenju in sploh pri zakulturjenju srečava tako zvani drugi rod (prvi v tujini rojen): „Često nastopi težka prehodna doba. Mladi rod, ki vidi, da v velikem občestvu, v katerem se šola, dela in zabava, nimajo nikake cene načini ravnanja njegovih staršev, se rad obrne proti domačim izročilom in zavrača vsako kontrolo družine in soseske... Stanje take dezorganizacije označujeta večje število zločincev in pa nastanek drugotnih kontrolnih skupnosti, kakor so bande, v nekaterih skupinah drugega rodu. Otrok naseljencev se mora sprijeti s težko nalogo, da se prilagodi celotnosti družbenega okolja, katero vključuje družinske in občestvene običaje, ki niso le različni, marveč često celo v opreki z njegovimi lastnimi. Zato si mora sam ustvariti nov življenjski red.“[20]

Le tako si moremo tudi pri nekateri naši mladini razložiti neko skoraj religiozno zazrtost v to, kar je „od sedaj“, v najbolj čudne modne muhe ne le v oblačenju, temveč prav tako v obnašanju, v izbiri beriva, muzike, filmov, radijskih in televizijskih programov, ker da je vse to moderno. Mladina, ki bi smela biti uporna, ker je to v naravi mladosti, je čudno poslušna narekom mode, vsemu temu kar da „vsi“ pravijo ali delajo. Zapada temu, kar je M. Komar zelo srečno označil z besedo „vodoravna diktatura“. Človek naravnost vztrepeta ob

---

[20] *Prav tam*, str. 135.

misli na to, kaj bi storila ta mladina, kako bi se odzvala, če bi se nenadno pojavil kak „nadčlovek“ (superman), ki bi obljubljal rešitev vseh zemeljskih težav in kakršno koli vrsto raja na zemlji. Mladina, ki se navaja na diktature, za sedaj na „vodoravno“, bo zlahka priznala in sprejela „navpično“, kakor bo tudi napačna in zla. Te nevarnosti se more obvarovati le, če se postavi pokonci, če požene korenine globoko v izročilo ter išče visoko v novo, v boljše, v popolnejše, ker ji zakoreninjenost dá moči za to in jo varuje pred plitvo površnostjo. Le izkoreninjenci in površneži se plazijo po tleh, tipajo le v vodoravnost.

4. V novo se naš drugi rod tudi zaradi tega ne more dobro zakoreniniti, ker tudi tukaj tla za to še niso pripravljena. Narodi, med katere smo prišli, še sami niso tako pripravljeni in dozoreli, kakor so stari evropski narodi. Mladi kot so, sami šele iščejo svojo podobo in za to radi jemljejo na posodo pri Evropejcih. Zakaj bi tedaj tisti, ki so vsaj deloma še Evropejci, najprej zavrgli svojo pristno evropsko dediščino, da bi jo potem pregreto in iz druge roke zopet sprejemali, ne da bi jih mogla tako prešiniti, kakor bi jih lahko domača?

Argentinci npr. danes mnogo razpravljajo o tem, kaj je resnično in pristno argentinsko, v čem je pravi argentinski narodni značaj, kakšne vrline in napake jim je vtisnila in zapustila njihova zgodovina in kaj bi mogli storiti, da bi svojemu kulturnemu življenju dali pečat pristne samobitnosti. To prizadevanje, ki je marsikdaj naravnost kruto in ostro,[20a] je nekaj zelo pozitivnega in bi se ob tem celo mi mogli naučiti, kako si je treba upati povsem odkrito pogledati v obraz in srce, ne pa s puhlicami in samohvalisanjem prikrivati lastne napake in nedostatke. A to prizadevanje vendar odkriva, da je argentinski človek in da je celo argentinska skupnost v celoti še premalo zakoreninjena sama v sebi in v svoji kulturi. Kako bi se tedaj samo v njej in hitro mogel zakoreniniti nekdo, ki je prišel od drugod, se tam izkoreninil, a tu ne najde pravih tal za ponovno zakoreninjenje?

5. Položaj „drugega rodu“ bi tedaj mogli povzeti nekako takole: Izkoreninjen je iz starega obližja, ki se mu je odmaknilo, ne le prostorno temveč tudi duševno iz dveh razlogov. Najprej se novi rod oddaljuje od prejšnjega zaradi napetosti ali celo spora med rodovi, in sploh zavrača staro, ker ga ima za neprimerno, za neprikladno v novem času in razmerah. Potem pa starejši tudi brez tega ne bi mogli mlajšim pomagati k popolnemu zakoreninjenju v njihov svet, ker so tudi sami iz njega izkoreninjeni. Ne more pa se novi rod zakoreniniti v novem obližju zopet iz dveh razlogov: Prvič že to samo na sebi ni lahko, ker se za to potrebuje več časa in drugi rod običajno v tem še ne uspe, četudi hoče. Potem pa tudi obdajajoče nas argentinstvo, v katerega naj bi se zakoreninili, samo še ni dovolj trdno in dozorelo, nima še dovolj trdnih korenin in sámo šele išče svojo pravo podobo.

[20a] Prim.: E. Martínez Estrada, *Radiografía de la pampa;* J. Mafud, *El desarraigo argentino* in *Psicología de la viveza criolla;* R. Scalabrini Ortiz, *El hombre que está solo y espera,* itd.

Zato je največ in najbolje, kar moremo storiti, da mlajšim pomagamo, da se vsaj v naše zakoreninijo, kolikor jim je to sploh mogoče, ter da potem kot taki, vsaj delno v nečem zakoreninjeni pomagajo tudi svojemu novemu občestvu, argentinskemu, da požene globlje korenine.

Brez tega bo naša mladina plitvo zapadla „vodoravni diktaturi“, ki se je že tako preveč polašča. Izkoreninjena in plitva pa tudi argentinstvu ne bo mogla prinesti deleža, ki bi ga morala. Saj večja gmota izkoreninjencev ne ustvari večje ali močnejše zakoreninjenosti, temveč jo še bolj slabi.

Ob takem razmišljanju se prikaže v še jasnejši luči pomen pravilno izvedene „transkulturacije“, to je prehoda v drugo kulturo, vendar z „doto“, z živim kulturnim donosom iz prejšnje. K temu mora mlademu rodu pomagati naše občestvo in tudi v tem je pomen občestva za našo mladino.

6. Še eno vprašanje bi si mogli zastaviti v zvezi z razpravo o pomenu našega občestva za našo mladino in o razmerju te mladine do našega občestva: Kaj pa je z našim jezikom, s slovenščino? Če že mladine ne moremo pustiti, da se izkorenini iz naše kulture, kakor jo skušamo ohranjevati in gojiti v našem malem občestvu, pa ji morda lahko prihranimo vsaj učenje jezika, ki je dovolj težak in od katerega ne more pričakovati mnogo koristi v življenju?

Na to vprašanje le kratek odgovor: najprej, naša kultura je tako vezana na naš jezik, in to ne le literatura, da je naš jezik živec naše kulture; ni si mogoče niti predstavljati, kako bi mogli ohraniti živo našo kulturo brez znanja našega jezika.

Drugič, človeku ni potrebno le tisto znanje, ki je v banalnem pomenu besede koristno, za katero ali zaradi katerega človeku v službi več plačajo. Ves čas govorimo o kulturi in ta je nekaj več in višjega kot le koristno znanje. Vendar pa je navsezadnje tudi prava kultura nekaj koristnega — zaradi širšega obzorja, večje splošne učne zmogljivosti, večje osebne globine in zrelosti, in podobnega. Niso zaman vedeli že naši predniki, da kolikor jezikov znaš, toliko mož veljaš. Niso rekli, toliko plač zaslužiš, temveč toliko mož veljaš, kar je več.

Tretjič, če vsako znanje jezika daje veljavo še enega moža, ali ne bi bilo škoda, če se naši mlajši ne bi naučili svojega materinega jezika, kar jim je sorazmerno lahko, ker bo to zelo verjetno edini drug jezik, ki ga bodo lahko zares znali. Ali ne vidimo, káko kulturno bogastvo odmetamo, ko zanemarjamo znanje slovenščine pri mladini? Dvomim, da nam bo kasneje za to nemarnost hvaležna.

VIII

1. K splošnemu pomenu občestva za vsakega človeka moremo tedaj za nas izseljence dodati še pomen našega naseljenskega slovenskega občestva, naše male zdomske Slovenije. Pri tem se moramo najprej vprašati, katero je to naše občestvo, kdo ga sestavlja ali mu pripada. Smo vsi zdomski Slovenci eno samo občestvo ali vrsta občestev?

Smo to vsi v Argentini naseljeni ali vsaj v Buenos Airesu in v njegovi bližini živeči? Smo „stari“ in „novi“ naseljenci skupaj ali vsaki zase? Smo le tisti, ki se slovenskega občestvenega življenja udeležujemo ali pri njem sodelujemo, ali pa še tudi tisti, ki so se mu že precej ali povsem oddaljili? To bi bila vprašanja po širini našega občestva. In kako je z njegovo globinsko razsežnostjo? Mu pripadamo samo tisti, ki smo bili še rojeni doma, morda tudi še tam vzgojeni, ali pa tudi tukaj rojeni in vzgojeni? Pa tretji rod, ki bo kmalu tu, če že ni po dvajsetih letih bivanja v tej deželi? In otroci iz mešanih zakonov? Itd. Nam je lahko odgovoriti na vsa ta vprašanja?

2. Pa nas čaka še težje vprašanje: Ali sploh smo posebno občestvo? Raztreseni in pomešani smo med drugorodci, imamo občestvene stike tudi z njimi, vraščamo v nova občestva, večja in manjša kot je naše (soseske, krajevne cerkve, narod), delo nas najčešče bolj druži z njimi kot z rojaki, tudi kulturnega življenja se že v veliki meri udeležujemo z njimi, mnogokdaj že tudi aktivno sodelujemo. V naši skupnosti pa se ne moremo več celó izživljati. Medsebojni stiki med nami so še bolj naravne kakor racionalne vrste, toda so še dovoljni, da moremo našo skupnost po pravici imenovati občestvo?

3. In zopet: če ta skupnost še zasluži ime občestva, doklej bo kot tako vzdržala? Sociologi ugotavljajo, da se taka mala občestva (naj bo to slovenski izraz za „semicomunidad“) toliko dalje vzdržijo, kolikor večje so razlike med njimi in velikim občestvom, v katerem žive, kolikor rednejši in močnejši je dotok novih naseljencev, kolikor bolj so tudi ozemeljsko strnjena ali (kje na deželi) osamljena, kolikor bolj jim je obdajajoče jih okolje sovražno, in podobno. Če vse to pretehtamo v našem primeru, ali smo obsojeni na skorajšnjo smrt? Je ta nekaj naravnega, naj jo mirno pričakujemo, odrivamo, pospešujemo, izbiramo? Kaj pomeni ta smrt, popolno izničenje našega slovenstva ali preliv naše kulturnosti v drugo kulturo ter obogatenje in oploditev le-té v tako zvani „transkulturaciji“? Ali moremo vsaj nekaj časa živeti zdravo, ne bolno razklano dvojno življenje v obojni lojalnosti: svoji slovenski rodni domovini in novi domovini, ki nas je sprejela, v katero počasi vraščamo, in še bolj naši mlajši, naj nam je to všeč ali ne?[21]

IX.

1. Eno vemo in smo že omenili: v prehodni in za nas ter še posebej za naš mlajši rod nevarni dobi, je tako domače občestvo, kljub vsem svojim nepopolnostim in slabostim, vendar potrebno. Ker ga potrebujemo, ga moramo ohranjati. Ohranjamo pa ga najbolj, ko gojimo to, kar je duša vsakega občestva, pri Slovencih pa v vseh časih in krajih še posebej: lastno in čim polnejše kulturno življenje. Čim polnejše, to je vključujoče tudi lastno kulturno ustvarjanje, ostvarjanje novih

---

[21] Prim. V. Brumen, *Iskanja*, str. 193 in sl.

kulturnih vrednot. Vsaka kultura je v resnici živa le, dokler je tudi ustvarjajoča. Posebej pa moramo gojiti neke vrste kulturno posredništvo: slovensko kulturo bogatiti in oplajati z vrednotami tujih kultur, v te pa prevajati sokove slovenskega kulturnega snovanja, slovensko kulturo dvigati na svetovno raven, ne le po njeni notranji vrednosti, marveč prav tako po njeni poznanosti.

2. Z lastnim kulturnim delom, zlasti še z ustvarjalnim, pa tudi s posredovalnim, rešujemo dušo svojega malega slovenskega občestva v zdomstvu. Reševati pa je treba tudi njegovo telo, njegov tvarni obstoj. Kot vodilo za obojno reševanje nam morejo služiti metode, ki jih je Cerkvi za njeno očvrstitev in poživitev pokazal Pavel VI. v okrožnici *Ecclesiam Suam:* globlja zavest o sami sebi, prenovitev in pa dialog ali razgovor.

Da se sicer razpravljati o tem, ali je med poživljanjem Cerkve in reševanjem malega narodnega občestva dovolj podobnosti, da morejo obema služiti iste metode. Gotovo so med obema razlike, zato bo tudi uporaba metod morala biti različna. Oglejmo si, kako bi jih mogli naobrniti na delo v našem občestvu!

2. Najprej je tudi našemu občestvu potrebna popolnejša *zavest o samem sebi*, temeljitejše poznanje samega sebe, védenje o tem, v čem je njegov smisel in pomen, katero je njegovo „poslanstvo“, kakor temu pravimo.

Besedo „poslanstvo“ radi uporabljamo, toda ali smo kdaj zadosti skrbno preučili, kaj naj bi nam pomenilo, posebej še, katero naj bi bilo pravo poslanstvo zdomskega slovenstva ali celo našega argentinskega slovenskega občestva?[22] Ni tega lahko ugotoviti. Poslanstvo neke skupnosti ustreza temu, čemur pri poedincu pravimo poklic. A tudi osebnega poklica ni vedno lahko ugotoviti. Saj ni le glas neke notranje, duševne ali osebne naravnanosti, ki se bolj ali manj jasno in glasno javlja ter mu je treba le zadosti prisluhniti, v skrajnem primeru poiskati pomoči pri strokovnjaku, poklicnem svetovalcu. Je tudi izziv položaja, v katerem nekdo živi, celo trenutka in z njim vseh okolnosti, ki mu dajejo poseben značaj in pomen. Podobno bo pri človeških skupnostih: njihovo poslanstvo bo koreninilo v njihovem položaju in bo oblikovano, specificirano po položaju in času.

Najčešče se meni, da je posebno poslanstvo naše zdomske Slovenije in seveda našega tukajšnjega slovenskega občestva boj proti komunizmu. Taka oznaka ima vsaj dve hudi slabosti: je presplošna in zgolj zanikalna. Presplošna je v dveh ozirih: z izrazom komunizem ni dovolj natančno in konkretno označeno tisto, proti čemur naj se bijemo, kar se izraža v nemalo nejasnostih in negotovostih v konkretnih primerih, in zdi se včasih, kakor da je to samo naša naloga, ki bi se ne tikala vsega človeštva. Zgolj zanikalna pa je običajna oznaka poslanstva, ker pove, *proti* čemu naj se borimo, ne pa *za* kaj; vsako poslanstvo je pač zlasti poslanstvo *za* nekaj, proti temu ali onemu pa

---

[22] Prim. *Dodatek,* str. 169 in sl.

le zaradi tega, ker je ovira za oni nekaj ali celo sovražnik tistega nekaj. Zato bi morali v oznaki poslanstva izraziti najprej ta nekaj, ki ga hočemo, nato šele vse tisto, kar želimo odstraniti ali preprečiti.

3. Ko skušamo pozitivno označiti svoje poslanstvo, moramo pač upoštevati dvoje: da je naše občestvo le del slovenske narodne skupnosti, in pa, da živi, kolikor se omejimo konkretno na naše občestvo tukaj, v Argentini. Zaradi prvega ima naše občestvo po svoje, to je na svoj način in po svojih močeh izpolniti ali pomagati izpolniti slovensko narodno poslanstvo. A sedaj smo pred najtežjim vprašanjem: Katero pa je poslanstvo slovenskega naroda v občestvu narodov, v skupnosti vsega človeštva? Če bi ga odkrili, ostane vedno isto ali pa se morda spreminja s časom? Mu današnji čas morda nalaga kake posebne naloge? Gotovo je, da mora tudi narod svoj poklic ali poslanstvo najti in izpolniti, četudi ga ne more povsem zanesljivo in natančno opredeliti in izpovedati; izpolniti ga mora s svojim delom. Ker ga teoretsko ni mogoče opredeliti, mora imeti narod in vsak njegov ud možnost, da prisluhne svojemu geniju ter skuša na svetu uveljaviti resnico ter ostvariti dobro, kakor ju čuti in spoznava. Narodna in osebna svoboda sta za to neobhoden pogoj. Zato je boj za svobodo prvi smoter vsakega naroda in človeka, kadar se jima svoboda jemlje ali krati. Ker pa kakor ostvarjeno dobro tudi ostvarjeno zlo ni nikoli absolutno ali popolno, tudi svoboda ne more biti povsem zatrta in je treba vsaj tisto merico svobode, ki ostaja, uporabiti za poduhovljenje sveta in življenja, to je za kulturno delo, zlasti tisto, za katero je vsakdo, narod ali poedinec, po svojih zmožnostih, darovih in okoliščinah posebno poklican in s katerim bo mogel zares obogatiti narodno in občečloveško kulturo.

Naše občestvo, ki je delec slovenskega naroda, mora tedaj sodelovati pri tem velikem poslanstvu naroda ter kulturno delati iz njega, z njim in pa zanj, posebno še, kadar narodna glavnina česa ne more storiti. Znati pa mora prisluhniti, kako se slovenski kulturni genij javlja v glavnini, ker je vendar le-ta njegov glavni nosilec in ne kateri koli narodni drobec v svetu. Saj se narodni genij kljub vsem težavam in kljub vsemu drugemu, kar njegov izraz moti, vedno javlja, četudi kdaj nekoliko zastrto. Malo zastrto, kakor je bila zastrta in zabrisana Cankarjeva beseda v njegovih *Podobah iz sanj*,[23] pa je vendar v njej govoril slovenski ustvarjalni genij.

4. A naše posebno poslanstvo, to je poslanstvo naše male skupnosti, določa pač tudi naš sedanji konkretni položaj, to je naše bivanje v Argentini. Mar je bil le čist in slep slučaj, ki nas je spravil ravno v Argentino, ali pa ima morda tudi to svoj smisel? V verskem jeziku zastavljeno vprašanje bi se glasilo: Ali nas je Previdnost kar na slepo vrgla v svet ali pa je imela tudi z našo naselitvijo tukaj svoje načrte? Ne morem verjeti v slepo usodo, zato menim, da imamo tukaj

---

[23] Ivan Cankar: „... marsikatera beseda ni tako postavljena, kakor bi po vsej pravici morala biti in da je marsikatera zastrta in zabrisana... za ogledalo teh težkih dni in za spomin.“ *Podobe iz sanj*. Uvod.

in sedaj opraviti neko nalogo. Katero? Tudi na to vprašanje je težko odgovoriti in dokončnega odgovora na to vprašanje najbrž sploh ne bomo našli.

5. Sicer pa okrepitev in poglobitev zavesti o samem sebi v občestvu ne pomeni samo odkrivanja lastnega poslanstva ali nekakega metafizičnega smisla svojega bivanja. Marsikomu bi se to delo lahko celo zdelo odvečno, če ne prazno. Res je, da se tudi druga občestva, posebej še narodi, vprašujejo po svojem poslanstvu na svetu ali v človeštvu, pravega odgovora pa menda tudi nihče od njih še ni našel in tudi ne vem, če ga je kateremu od njih pozneje iz časovne perspektive odkrila zgodovina. Morda je edina izjema judovski narod v stari zavezi.

Vendar to vprašanje po poslanstvu ima svoj smisel, četudi mu ne bomo našli povsem zadovoljivega in zlasti ne dokončnega odgovora. Ko tipamo v globino in segamo v daljo ter zares hočemo najti neko rešitev, smo primorani preštudirati tudi druga, bližja in bolj konkretna vprašanja svojega občestvenega obstoja. Kajti k poglobitvi zavesti o samem sebi ne spada le vprašanje zadnjega smisla, to je poslanstva skupnosti, marveč prav tako vprašanja, katera v svojem konkretnem tukajšnjem in sedanjem položaju vsak dan srečavamo. Če vprašanje o poslanstvu morda spada v tisto območje naših mnenj in prepričanj, ki jih J. Ortega y Gasset v svojem spisu *Ideas y creencias* [24] imenuje „creencias“, torej v območje verovanja ali v območje naših pred-umskih ali predlogičnih osebnih drž, pa moremo mnoga druga vprašanja reševati čisto umsko ali logično, to je znanstveno in filozofsko. Samo pozabiti in prezreti ne smemo, da tudi tako delo dobiva neko barvo od onih globinskih drž, da nikoli ni povsem „voraussetzungslos“, kakor pravijo Nemci, to je brez vseh zgolj osebno pogojenih ne-umskih predpostavk. Da to spoznamo, ali da se tega zavemo, moramo vprašanje poslanstva skušati tudi umsko razjasniti, četudi se nam to nikoli ne bo povsem posrečilo.

6. Konkretnih vprašanj, o katerih bi si občestvo, tudi naše malo občestvo, moralo poglobiti zavest, bi mogli našteti celo vrsto. Naj omenimo le nekatera, bolj kot primere kakor pa kot izčrpno vrsto! Prav tako ne moremo niti poskušati dati vsem tem vprašanjem zadovoljivih odgovorov.

Eno od teh vprašanj, ki obenem samo vključuje vrsto drugih ali je vsaj z mnogimi drugimi tesno povezano, je vprašanje „prenarajanja“, kakor sem pojav imenoval.[25] Nikakor ni tu mesto, da bi se ponovno spuščali v podrobnosti tega vprašanja, še manj za kako polemiko. A dejstva ne moremo spraviti s sveta in naj hočemo ali nočemo, mu moramo pogledati v oči, najbolje pa je, da to storimo pogumno in stvarno.

---

[24] José Ortega y Gasset, *Ideas y creencias*. Madrid 1967, pág. 21 in sl.

[25] V. Brumen, *Iskanja*, str. 193.

Drugo tako vprašanje je vprašanje vodstva ali elite v našem občestvu. K temu vprašanju se bomo vrnili v naslednjem odlomku in naj bo tukaj le omenjeno. Potem je vprašanje stikov z domovino, pa vprašanje spoznavanja obližja, v katerem sedaj živimo in iz katerega mnogo bolj živimo, kakor se sami zavedamo. Mogli bi omeniti še to in ono; o nekaterih izmed teh vprašanj bomo še spregovorili.

X.

1. Drugo delo, ki ga moramo v občestvu opraviti, če ga hočemo rešiti, ohraniti ali okrepiti, je stalno *obnavljanje*. V Cerkvi, ki ni vsa pogreznjena v čas, ki ima zares svoje posebno poslanstvo za vse čase, ima obnavljanje predvsem ta smisel, „da bi bila božja Cerkev takšna, kakršno hoče Kristus: da bi bila ena, sveta in vsa usmerjena na dosego popolnosti, h kateri jo je on sam poklical in jo za to usposobil“.[26] A celo pri njej „prizadevanje za versko in nravno popolnost ... bolj in bolj dobiva pobudo tudi iz zunanjih okoliščin, v katerih Cerkev razvija svoje življenje; Cerkev namreč ne more ostati nepremična in brezbrižna za spreminjanje sveta, ki jo obdaja in ki ima s svojimi razmerami mnogovrsten vpliv na njen način delovanja in na njeno praktično delovanje“.[27]

Druga človeška občestva, tudi narodna in še manjša, pa se dejansko izčrpavajo v času, v katerem cela živijo in katerega premagujejo ali presegajo le s sadovi svoje duhovne stvariteljnosti. Zato ne morejo v obnavljanju iskati svoje enkrat za vselej določene in vtisnjene podobe, ki bi jo bilo treba le čistiti in prilagajati razmeram.

Ta občestva vsa živijo v socialnem in zgodovinskem položaju, v katerem in s katerim morajo rasti in se obnavljati. Življenje od njih, tako kakor od človeka poedinca, terja stalno prilagajanje okoliščinam, neko stalno upostavljanje soglasja z obližjem, in v tem prilagajanju stalni napor za lastno izpopolnitev, za pravilno umevan napredek.

V tem naporu si morajo občestva, tudi naše, ustvarjati to, kar je J. Ortega y Gasset imenoval „projekt“,[28] ki je konkreten načrt za izpopolnitev poslanstva, kakor ga občestvo ume ali čuti. Ni dovolj, da vemo in pravimo, da je naše poslanstvo v boju za svobodo slovenskega naroda, za možnost popolnega razmaha njegovih sil in zmožnosti, za vrast v družino drugih narodov in za njegov poseben donos k občečloveški kulturi, in podobno. Poleg tega in zaradi tega je potrebno vedeti in določiti, kaj bomo konkretno in v vsakem času storili, da bomo poslanstvo izpolnili in smoter dosegli. Kako bomo porabili svoj položaj zdomskega narodnega drobca, da bo npr. tuji svet naš narod bolj spoznal, se tudi njegove pravice do polnega lastnega življenja zavedel ter njegovo posebnost, zemljo, jezik in kulturno ustvarjalnost

---

[26] Pavel VI, *Ecclesiam suam*. Slov. prevod: Ljubljana 1965, št. 43.
[27] *Prav tam*, št. 44.
[28] José Ortega y Gasset, *La España invertebrada*, str. 32 in sl.

priznal? Če bi se položaj doma spremenil, z razvojem ali s prevratom, kaj bi mi imeli pripravljeno, da bi narodu doma priskočili na pomoč, ko bo te morda potreboval, kake načrte in katere ljudi bi mu mogli nuditi, s kakšnimi mednarodnimi zvezami mu pomagati, da doseže priznanje, ki ga potrebuje?

Rešitev takih in podobnih vprašanj bi pač spadala k temu, čemur Ortega pravi „projekt". Ta nima le pomena, da usmerja napor in delo občestva, marveč ga obenem notranje druži in povezuje, mu otipljivo približuje smisel občestva, ki je v običajnem govorjenju o poslanstvu preveč oddaljen in zameglen.

2. Tak „projekt" mora seveda nekdo spočeti, to je zamisliti, a tudi razviti in izdelati. In ta nekdo ni nikdar občestvo celo, marveč izbranci, ki jih moremo označiti z besedo „elita", čeprav je prišla nekoliko na slab glas; bolj po domače bi jo imenovali „vodstvo". Ta izraz nam tedaj tukaj ne pomeni dejavnosti, vódenja skupnosti, temveč plast ljudi, da nekako rečemo, ki to vódenje izvaja. O tej „plasti" se je treba nekoliko razgovoriti.

Vodstvo, kakor ga tukaj umevamo, vključuje vsaj tri vrste udov občestva, katerih vlogo, vpliv in delo v občestvu bo treba bolj preštudirati. Tukaj moremo vprašanja in možne izsledke le nakazati.

Prvi so tisti, ki sestavljajo to, kar de Jouvenel imenuje ustanovljeno oblast; [29] mi bi jih kratko imenovali funkcionarje ali *upravnike*. To so ljudje, ki zavzemajo neka hierarhična mesta v občestvu, ki skupnost uradno ali formalno vodijo, v celoti (kakor npr. politično vodstvo) ali vsaj v nekih pogledih (npr. vodstvo mladine, dušeskrbstvo, predsedovanje raznim organizacijam ali načelovanje gospodarskim ustanovam...). Zlasti kadar je občestvo tudi politično organizirano, kar v najvišji obliki pomeni, da živi v lastni državi, imajo ti upravniki v rokah dejansko oblast in morejo svojo voljo tudi vsiliti, izpolnitev svojih zahtev izsiliti. V to skupino pa moremo šteti tudi vse tiste ude skupnosti, ki trenutno sicer ne upravljajo njenih zadev, a morejo in hočejo to upravljanje čim prej prevzeti; to so npr. opozicionalni politiki, ki čakajo prvih volitev (ali pripravljajo kak prevrat), da pridejo na oblast. Te prve vrste vodstvo torej sestavljajo ljudje, ki imajo v rokah oblast v občestvu, ali pa jo vsaj morejo dobiti.

Drugo vrsto vodstva v občestvu bi videli v tistih, ki jih z de Jouvenelom imenujemo *naravne voditelje*.[30] To so osebnosti, ki vplivajo na občestvo, dobro ali slabo, iz samih sebe, ne da bi morali imeti kak uraden položaj; marsikdaj ga niti ne iščejo, včasih pa. So močne, karizmatične osebnosti, ki utegnejo v posesti organizirane oblasti postati skupnosti celo kvarne, ker jih morejo karizme in v njih utemeljena predanost vódenih („sledstva") zavesti ali v preosebno vlado ali pa v demagogijo z ukrepi, ki so premalo premišljeni, premalo utemeljeni, na zunaj efektivni, a na dolgo dobo kvarni. Zato se jih upravniki sko-

---

[29] B. de Jouvenel, *cit. delo*, str. 142 in sl.
[30] *Prav tam*, str. 145.

raj nekako bojijo,[31] vendar jih, kadar in kolikor so pametni, skušajo vključiti v svojo „vlado“, ker jim morejo biti v učinkovito pomoč zlasti pri pridobivanju in druženju volj, česar vsak oblastnik potrebuje, ni pa vedno sam za to tako sposoben, kakor je za vladanje. Poleg tega pa upravniki tudi vedo, da so naravni voditelji mnogo nevarnejši zunaj ustanovljene oblasti kakor pa v njej. Poleg tega pa, če jih neki upravnik ne zna pridobiti za sodelovanje, jih bo morda spretneje znal porabiti njegov nasprotnik. Znamenje posebne politične nesposobnosti je, kadar kak oblastnik ali kandidat za oblast take naravne voditelje odbija.

3. Posebno poglavje pa zasluži tretja vrsta vodstva, ki jo je teže označiti in opisati, in celo poimenovati. Sociologi so za te vrste ljudi prevzeli ruski izraz „inteligencija“, ko ta beseda označuje neko ljudsko plast, ne duševne zmožnosti, ki jo bolje imenujemo inteligentnost.

„Inteligencija“ ne vključuje kar na splošno izobražencev ali šolancev, marveč le tiste od njih in nekatere izven njih, ki se posvečajo stvariteljskemu kulturnemu delu na duhovnih področjih ali vsaj tudi na njih, kakor so filozofi, pisatelji, morda še kake druge vrste umetniki in sploh kulturni delavci, ki v svojem delu zlasti ali tudi presojajo občestvo in njegovo vodstvo, vse življenje in delovanje občestva, kateremu kažejo pot v prihodnost, v dobro ali v zlo, prevzemajo tako imenovano ideološko vodstvo. Ne smemo pa jih zamenjavati z ideologi v običajnem pomenu besede, če s tem umevamo ljudi, ki skušajo le racionalizirati težnje in ukrepe ustanovljene oblasti ali tistih, ki to hočejo postati. Raje bi jih zato, da ne bo zamenjave, imenovali nekake laične *preroke*, ker je njihova skrb, kadar svoj poklic prav umejo in izvajajo, moralno prerajanje občestva in njegovega vodstva. So neke vrste etična elita, so ljudje, ki so posebno občutljivi za pravo in ne-pravo, za dobro in zlo, in na to tudi kažejo in opozarjajo. Tak nravstven prerok je pri nas npr. bil Ivan Cankar in ne vem, da bi ta njegova vloga bila že dovolj raziskana in ocenjena, zlasti ne nepristranski.

Taki preroki seveda niso prijetni, zlasti ne politikom v najširšem pomenu besede, marsikdaj tudi gospodarstvenikom ne, ker oboji iz težnje po oblasti in moči, ali po dobičku, radi uhajajo iz nravstvenih ojnic. Cankar je to neprijaznost okušal, pred njim pri nas že marsikdo drug, npr. tudi Fran Levstik. Znani primeri za to so tudi starozavezni preroki, prav tako Sokrat, in le človeško gledano bi tudi Jezusa lahko šteli sem.

Poleg politikov in gospodarstvenikov so prerokom gorki tudi farizeji, ljudje z „zaprto“ moralo in, lahko bi dejali, tudi dušo, ljudje, ki so zaverovani samo v svoj prav, o katerem nikomur ne pustijo niti podvomiti, vsaka kritika pa jim je več ko svetoskrunstvo, sami pa druge, njihove nazore in delo, merijo in sodijo nad vse strogo in le po svojem prav.

Naloga „prerokov“ ni toliko, da pokažejo nove rešitve; veliko delo

---

[31] Iv. Šušteršič je napisal o Jan. Ev. Kreku: „Pod njegovo kožo je plamtel ogenj, čigar elementarno silo sem dostikrat občudoval in dostikrat obžaloval.“ (Iv. Šušteršič, *Moj odgovor*. Ljubljana 1922, str. 199.)

so opravili, če so opozorili na nove probleme, na nezadostne „rešitve“ in sploh na vse ne-pravo v življenju. K iskanju „rešitev“ so poklicani drugi, ostale vrste elite ali vodstva. Poslanstvo „prerokov“ je razgibati skupnost, ne le elite, ki naj bi „rešitev“ iskala, marveč vso množico, da bo take rešitve terjala ter zaupanje in oblast izročala tistim, ki so voljni in sposobni iti iskat pravilnih rešitev. Množice so za to svojo vlogo zelo rahločutne, kakor je vedel Ivan Cankar: „Narod je kakor otrok: razsodi bistro, občuti brž, kdo mu daje in kdo mu jemlje...“[32] Naloga prerokov je še, da to sposobnost „razlikovanja duhov“ v ljudstvu budijo, ostrijo in vodijo.

V nasprotju z drugimi vrstami elite ali vodstva preroki kot taki, to je za svojo preroško funkcijo ne morejo biti organizirani. Lahko se organizirajo kot filozofi, poetje in podobno; seveda morejo biti organizirani kot državljani. A kot „preroki“ poslušajo le svojo osebno vest, govorijo in ravnajo iz svojega osebnega etosa, kateri pa seveda mora koreniniti, da bo njihovo ravnanje zares pravilno, v stvarno dobrem, končno v tem, kar sem drugje imenoval „pranačelje“.[33]

4. To trojno vodstvo bi moralo sodelovati v naporu za čim boljšo ureditev občestva. Sodelovati ne pomeni nujno strinjati se in naravnost podpirati. Tudi s kritiko je mogoče sodelovati. Kdor bi še posebno moral izkoristiti pomoč, ki jo more dobiti od drugih zastopnikov vodstev, tudi od svojih tekmecev in kritikov, zlasti pa še od somišljenikov, je seveda upravnik, nositelj ustanovljene oblasti. Pa ravno ta, kakor smo že ugotovili, se le prečesto boji, da bi ga kdo izpodrinil ali kaj, in prerad skuša ne le nasprotnike marveč celo somišljenike potlačevati: vsaka glava, ki se malo više dvigne, mora pasti. Zato pa dostikrat ostane sam ali pa obdan le od ničel in kimovcev, ki mu ne le niso zmožni dati dobrih in pametnih nasvetov, marveč ga s pretirano, marsikdaj le hlinjeno hvalo še potrjujejo v zmotah in napakah. Na žalost se tega marsikdaj zave šele, ko je že padel, k čemur so često pomogli prav tisti, ki bi mu radi pomagali vladati, pa jih je odbil od sebe. Saj veljajo ne le dobesedno, marveč tudi v širšem pomenu besede Janeza Ev. Kreka: „Žalostno je, če ima kdo samo mežnarja za zaupnika.“[34]

Za upravnika in sploh vodnika, ki trpi okrog sebe le kimovce, ne zna pa najti resničnih opornikov ali celo odbija in preganja tiste, ki bi to mogli postati, velja, kar v Shakespearjevem *Rihardu II.* pravi vrtnar kraljici, ko ga je vprašala, kakšen je položaj za kralja, ki se mora boriti za oblast z uporniki. Tako ji je vrtnar odgovoril: „Kralj je v mogočnih rokah Bolingbroka, sreča obeh dveh pa na tehtnici: tu vaš gospod in nekaj ničevosti, ki mu le težo jemljejo — nič več, tam pa on, silni Bolingbroke in z njim vsi angleški peeri. Takšna teža pač prevaga Rihardovo...“.[35]

---

[32] Gl. op. 4, str. 139.

[33] Prim. V. Brumen, *Iskanja*, str. 43 in sl.

[34] Navaja J. Pavlin, *O Kreku profesorju.* Čas XX (1925/26), št. 3-4, str. 189.

[35] W. Shakespeare, *Rihard II.*, 3. dejanje, 4. prizor (po slovenskem prevodu Mateja Bora. Ljubljana 1960).

Če politik ne zna okrog sebe zbrati ljudi z lastno težo, ali jih celo odbija in tlači, ne zmanjšuje s tem le svoje teže in slabi svojega položaja; sposobne ljudi celo pošilja nasprotnikom. Sam pa se oropa ljudi, ki jih nujno potrebuje on, še bolj pa stvar, kateri služi, že za časa njegove oblasti, še bolj po njegovem izginutju. Da more kot upravnik v svoji vlogi dorasti in se celo preseči, potrebuje nekoga, ob komer se more meriti in ob komer more tehtati svoja mnenja in odločitve in zato ne le ni napačno, marveč je celo primerno, da ima ta nekdo svoje nazore in sicer tehtne, zaradi katerih se z upravnikom ne strinja in ne more strinjati, še manj slepo pokoravati. Ivan Cankar je menda v oceni neke Župančičeve pesniške zbirke napisal, da se Župančiču med nami godi krivica, ker nima v slovenski poeziji enakovrednega tekmeca. Za lastno polnovredno rast bi mu bil tak potreben.[36] Če velja to za pesnika in sploh vsakega kulturnega delavca, bo pač še bolj veljalo za politika, ki potrebuje tekmecev in kritikov bolj kot kdo drugi; največja sreča zanj je, če ima te v svojem lastnem taboru. Tedaj ga kritizirajo diskretno in tekmujejo lojalno, kar se ne bo godilo, ko so se oddaljili od njega.

Danes pa, ko je politiku samemu tako težko presoditi določen položaj ali konstelacijo, še teže pa najti, izbrati in izvesti najprimernejšo odločitev, temveč potrebuje pomoči vseh vrst tehnikov, si še manj more dovoliti razkošje, da odbija druge vodstveno nadarjene in razpoložene osebnosti. Tako ravnanje je pač eden izmed najzanesljivejših znakov politične nesposobnosti. To tak politik z izbiro svojih sodelavcev sam podzavestno priznava. Čim večje ničle zbira in dopušča okrog sebe, tem bolj izpričuje, kaka ničla je sam, ker se vrednejših boji, s tem pa priznava njihovo superiornost. Kadar pa že vsakemu, ki le malo po svoje misli, priznava superiornost nad seboj, kaže, kje je njegovo mesto v lestvici sposobnosti.

5. Vodstvo, in ne le ustanovljeno, bi moralo skrbeti tudi, da se življenje občestva prilagaja neprestano menjajoči se stvarnosti, da se „projekt“ njegovega dela preureja v skladu z novimi okolnostmi, da občestvo ne zamudi, marveč čim bolj izrabi vsako priložnost za svoj napredek. Naj bi se mu nikoli ne zgodilo, kakor se je Jeruzalemu, nad katerim se je Jezus razjokal, ker ni spoznal časa svojega obiskovanja.

XI

1. Tretje sredstvo za očvrstitev občestva pa bi bil *dialog*, razgovor ali pogovor, ali kakor bi ga že po slovensko imenovali. O njem bi se morali nekaj več pomeniti, ker se često tako slabo umeva. Nekateri najdejo v njem opravičilo za svoje politično barantanje, kakor ugotavlja V. Antolin[37] in ga tako maličijo, drugi odklanjajo tako barantanje

---

[36] Ivan Cankar: Zelo zanimivo misel Cankarjevo imam iz drugotnega vira, ki pa si ga tudi nisem zapisal. Ker nimam vseh Cankarjevih spisov, ne morem ugotoviti, kje in kako je to napisal.

[37] V. Antolin, *Verski in politični odpor proti komunizmu.* Glas SKA XIV/10 (5-7-1967).

in zato zavračajo tudi dialog. Vendar dialog kot tak nima nič opraviti s kakimi političnimi mahinacijami. To ne pomeni, da dialog ne more pripeljati tudi do političnih in drugačnih dogovorov, a ti so tedaj posledica dialoga, niso pa dialog. Tukaj pa menimo dialog kot tak. Morda je najlepša oznaka dialoga tista, ki jo najdemo v okrožnici *Ecclesiam Suam*, ko Pavel VI. pravi, da bo imenoval „z že običajnim izrazom razgovor" „notranjo vzpodbudo ljubezni, ki meri na to, da bi prešla v zunanji dar ljubezni".[38]

Dialog je izraz ljubezni do bližnjega (ki je „vsak človek, bodisi prijatelj ali sovražnik", kakor smo se nekoč učili v katekizmu); je volja in napor, da bi drugega (in druge) spoznali, razumeli, jim priznali, v čemer imajo prav, in se zato pravilno do njih zadržali. Dialog je duševna drža odprtosti za druge, ki se zlasti kaže v sposobnosti poslušanja. Ne gre takoj za pridobivanje ali spreobračanje drugih, tudi ne, kakor smo že rekli, za kake dogovore. „Hočemo samo to, da bi pripravili duše, ne pa da bi dokončno reševali kaka vprašanja", pravi Pavel VI.[39] Da bi pripravili duše: vsaj v ne-verskem razgovoru, o katerem tukaj govorimo, pomeni pripraviti dušo svojo in duše drugih; tudi svojo, ker smo le preveč radi zaverovani v svoj edini prav (ki marsikdaj niti ni „prav"), ne da bi se trudili, da ga oplodimo, popravimo in izpopolnimo s tistimi drobci „pravega", ki bi jih v dialogu odkrili pri drugih. Zaprtost za dialog in odklanjanje dialoga često zakrivata le nedoraslost položaju in manjvrednostne komplekse: ne zaupamo dovolj sebi, nismo zadosti gotovi svojega prav in se bojimo, da bi se nam omajal, zlasti pa je prešibka naša vera v resnico, premalo jo cenimo, da bi bili veseli vsake iskrice, ki bi nam mogla posvetiti od drugih, in premalo verujemo v njeno moč, da pridobi duše, katerim se razodene, če jo le iščejo, četudi po bolj nerodnih poteh.

Ne velja ugovor, da z nekom ne moremo dialogirati, ker da ni razpoložen za dialog, ker da ni iskren, ker da hoče dialog izrabiti v svoj prid, ne pa le za iskanje resnice. To velja za pogajanja in dogovore, ne pa za dialog. Pri dialogu drugi niti ni nujno fizično prisoten; jaz sam lahko dialogiram z njim, kolikor ga skušam razumeti in ob njem sam v spoznanju napredovati. Saj vendar lahko dialogiram s Platonom, če pravilno berem kak njegov „dialog". Zato tudi ni prvo vprašanje, ali je drugi pripravljen in razpoložen za dialog, marveč ali sem jaz pripravljen in razpoložen.

2. Dialog je naličen ali analogen pojem, to je tak, da se njegov pomen ravna po stvari, v zvezi s katero ga uporabljamo. Pavel VI. pravi, da naj se „ne vrši v vsakem primeru na enak način, marveč naj bo prilagojeno bodisi naravi tistih, s katerimi se razgovarjamo, bodisi stvarnim okoliščinam".[40] Tudi naš dialog bo moral biti raznovrsten. Oblike mu bomo morali iskati. Omenimo naj le nekatere vrste dialoga, ki naj bi jih mi gojiti!

---

[38] Pavel VI. *Ecclesiam suam*, št. 66.
[39] *Prav tam*, št. 68.
[40] *Prav tam*, št. 80.

3. Najprej moramo skušati uvesti resničen dialog sami med seboj, v našem občestvu samem. Saj včasih govorimo tako različen jezik, da se manj razumemo, kakor pa so se tisti, ki jim je pri zidavi babilonskega stolpa Bog jezike zamešal. Marsikdaj pa sploh ne govorimo, med seboj namreč, govorimo pač drug proti drugemu, pa še to največkrat ne v obraz temveč za hrbtom. Ena naših hudih napak je, da ne znamo poslušati, ne znamo prisluhniti drugim, sploh ne čutimo potrebe, da bi se nanje ozirali, da bi jih upoštevali. Ko kdo nekaj pove, stori ali opusti, ne samo njega ne vprašamo, zakaj to in tako, marveč se tudi sami pri sebi ne vprašamo, kakšne razloge bi drug utegnil imeti za svoje ravnanje. Iz neke domišljave vsevednosti in edino zveličavne modrosti, umnosti, vednosti in pametnosti sodimo in obsodimo, pri tem pa tudi razlogov za svojo sodbo ne povemo; če jih povemo, pa jih dogmatično, diskusija nam je že herezija.

Kako se potem sploh moremo čuditi, če gre marsikaj narazen, če ljudi odbijamo, namesto da bi jih pridobivali?

Prvi, ki so se dolžni potruditi za resničen dialog s soudi občestva, so vseh vrst voditelji, zlasti še tisti, ki jih imenujemo upravnike, to so nosilci ustanovljene oblasti. Ne smemo pozabiti, da niso naravnost od Boga in enkrat za vselej postavljeni na „vlado“. In zlasti še, da niso za to prejeli nikakega posebnega zakramenta, zakramenta „sv. poprvačenja“, kakor bi dejal J. Stritar,[41] ki bi jim že sam in za vselej naklonil najvišjo mero vseh darov Sv. Duha, tistih, ki jih naštevajo teološki učbeniki, pa mnogo drugih, ki bi bili samo njim dani in poznani, od Boga posebej zanje ustanovljeni.

Voditelji bi se morali naučiti prisluhniti javnemu mnenju v občestvu, v katerem je poleg bolj ali manj poznanih „velikih“ vselej tudi lepo število „malih prerokov“, po katerih se javlja nekak občestveni instinkt, nekak zdrav naravni čut za to, kar bi bilo prav ali ne bi bilo prav v življenju občestva. Če bi voditelji znali prisluhniti, v občestvu ne bi dobili le marsikake zdrave pobude za svoje voditeljevanje, marveč bi mogli v njem tudi odkriti ljudi, ki bi jim mogli biti koristni, vsekakor mnogo bolj kot pa razni kimovci, s katerimi se le preradi obdajajo.

Ko bi voditelji v tem dali dober zgled, bi se tudi ostali udje občestva naučili poslušati drug drugega in marsikako trenje bi se moglo poravnati v dialogu.

4. Nato nam je potreben tudi dialog z domovino, z glavnino našega naroda. Kar tu menimo, ni dialog s komunizmom, ali s komunisti, o katerem se danes toliko govori. Tak dialog ni izrečna naloga našega občestva, to je stvar vsega človeštva; pri tem moremo sodelovati kadar in kjer moremo in imamo za pravilno, ni pa predvsem naša stvar.

Dialog, ki ga tukaj menimo, je dialog z narodom, ki je pod vlado komunistov, a pod to vlado, kakor je in bo pod vsako vlado, živi, dela in išče svojo podobo, včasih bolj, drugič manj svobodno, sedaj bolj,

---

[41] J. Stritar, *Dunajski soneti III.*

nato manj uspešno. Ta kulturni napor se tudi danes javlja na vseh področjih narodovega življenja, kljub režimu, mimo njega, pa tudi po njem, saj je včasih to edina možnost javljanja.

Kultura je duša in življenje naroda. Če še pripadamo in hočemo pripadati svojemu narodu, moramo z njim deliti njegov kulturni napor. Skušajmo dati čim več in čim bolj zdravih sokov v narodno ožilje in oplajajmo se s sadovi slovenske kulture, kakor živi in se ustvarja v domovini![42]

Pa še nekaj: slovenskega naroda ne sestavljata samo glavnina v domovini in mi v Argentini. Imamo zamejske Slovence, pa še druge zdomske skupnosti. Tudi v dialogu s temi bi se mogli medsebojno krepiti, pa tudi svoje ravnanje urejati. Tudi če bi imeli ravno mi v vsem stoodstotno prav, ni pravilno, kakor smo se postavili nekako v nasprotje z drugim naseljenskimi skupnostmi, kakor smo se nekako osamili, zaprli v neprodušen oklep samozadostnosti in integralne pravovernosti.

5. Potreben pa nam je dialog tudi z našo novo okolico. Naj je komu prav ali neprav, tukaj smo in tukaj se hitreje ali počasneje prilagajamo, ker to terja življenje. K temu prilagajanju spada tudi tak ali drugačen prehod v novo občestvo, v novo narodnost. Prehod ima lahko različne oblike, od katerih sem eno, ki se mi vidi najprimernejša, transkulturacijo, skušal podrobneje označiti drugje.[43] Tu le še to: pravi smisel transkulturacije je v tem, da naseljenec polagoma, navadno v vrsti rodov, preide in se vključi v novo občestvo tako, da pri tem reši svojo lastno kulturo, da z njo celo oplodi novo, zlasti pa da ne zapade nevarnosti, ki naseljencem grozi, razkulturjenju. Stvar, ki je neogibna, moramo skušati izpeljati, tako, da bo čim manj škode in čim več koristi.

Vprašanje pa je, kako to storiti. Gotovo tega ne bomo zmogli, če novega naroda, zlasti njegove kulture, pa tudi njegovih slabosti, ne bomo poznali. Ali jih poznamo? Kaj smo storili, da bi jih spoznali? Kakor smo neprodušno zaprti v oklep lastnih prav, kadar imamo opraviti s soudi svojega občestva ali z drugimi slovenskimi skupnostmi, tako smo zaprti in nezmožni stopiti iz sebe, kadar bi morali prisluhniti temu, kar se dogaja okrog nas.

Prehod v argentinstvo se kljub temu dogaja. Kdor ga ne vidi, tudi s tem dokazuje, kar ves čas omenjamo, našo zaprtost vase, našo nezmožnost pogledati stvari, kakor so, in ne hoteti po sili, da bi bile, kakor bi radi, da bi bile. Prehod se dogaja, toda ali se dogaja v obliki, ki bi bila najboljša? Tudi naša tozadevna politika ne bi smela pozabiti, da je kot politika umetnost možnega, in da tisti, ki pretrmasto hoče nemožno, prečesto doseže nehoteno.

6. Končno še nekaj besed o našem dialogu s Cerkvijo. Naj bodo sodbe o koncilu in o vsem, kar je z njim in s sedanjim življenjem Cerkve

---

[42] Gl. *Dodatek*, str. 171, 172.
[43] Prim. V. Brumen, *Iskanja*, str. 193 in sl.

v zvezi, take ali drugačne; naj imajo prav tisti, ki pravijo, da se ni nič spremenilo, marveč le staro potrdilo, ali tisti, ki menijo, da se je začela nova doba v življenju Cerkve, ali zopet tisti, ki vidijo, da se v nove oblike preliva staro, gotovo je v njej zavel nov duh, ki je danes in tukaj nov, pa četudi je duh prvotne Cerkve in cerkvenih očetov. Novi duh pa je zavel v Cerkvi, ker je življenje za to dozorelo. Zato pa ne gre le za to, da Cerkev v tem skušamo umeti in ji pri prenovitvi življenja pomagati. Gre še za nekaj: Cerkev je doumela znamenja časa, o katerih govori koncil in govore papeži, in jih je začela upoštevati v svojem delu. V dialogu s Cerkvijo, ko prisluhnemo Duhu, kakor danes govori po njej, bomo tudi na drugih, svetnih področjih lažje našli pravo pot, saj znamenja časa niso le znamenja za Cerkev, temveč za vse sedanje življenje.

Gotovo in umljivo je, da ne bomo niti teženj Cerkve vsi enako umeli, a potruditi se vsaj moramo, da jim prisluhnemo. Potem pa skušajmo prisluhniti še drug drugemu, da bomo tudi kot udje iste Cerkve znali med seboj dialogirati.[44]

DODATEK:

ZAMISEL DELA V ZAMEJSKI SLOVENIJI IN ZANJO

1. Zamejsko Slovenijo ali Slovenijo v svetu sestavljajo vsi Slovenci, ki so se naselili na tujem, dokler ostanejo Slovenci. Ker dobro razlikujemo med narodnostjo in državljanstvom, imamo še za Slovence tudi tiste, ki so si že pridobili novo državljanstvo, a še živijo iz slovenske kulture. Kajti narodnost nam je v prvi vrsti kulturno dejstvo. Zato spadajo k zdomski Sloveniji tudi že v tujini rojeni, ki pa so kulturno še Slovenci, četudi v manjši meri kot njihovi starši ali celo njihovi bratranci v matični domovini.

2. Čeprav besedo marsikdaj zlo rabimo ali vsaj po nemarnem uporabljamo, vendar moremo s previdno in zmerno rabo govoriti o posebnem narodovem poslanstvu, za nas o poslanstvu slovenskega naroda. Poslanstvo je za narod to, kar je poklic za poedinca. Torej nič nujno skrivnostnega ali mističnega, četudi ga smemo pojmovati tudi

---

[44] V namenu predavanja ni bila obravnava čisto konkretnih vprašanj našega sožitja. Za to nalogo je bil naprošen in jo je na istem socialnem dnevu opravil dr. Fr. Gnidovec z doslej še neobjavljenim predavanjem. Vendar sem se tudi jaz nekaterih od teh vprašanj ponovno dotikal: v glosah, kakor sem jih nekaj pod naslovom *Spotoma* objavil v Glasu SKA (druge so ostale v predalu); v prispevku k „okrogli mizi" SKAS-a o delu v zdomski Sloveniji 9. sept. 1967; v govoru na družabnem večeru SKA 16. sept. 1967; v predavanju o „sporu med rodovi" pri SKAD-u 23. sept. 1967 in v prispevku za „okroglo" mizo o dialogu pri SKA 6. jul. 1968, ki bo objavljen drugje. Najzanimivejše od teh obravnav, predavanja o „sporu med rodovi", nisem utegnil napisati. Objavljam pa tukaj, v *Dodatku*, vsaj spis o „zamisli dela v zdomski Sloveniji in zanjo", ker dopolnjuje nekatera izvajanja predavanja o občestvu.

religiozno, vsaj kot nalogo za katere izpolnitev smo nravno, pred Bogom odgovorni.

Kaj je poslanstvo slovenskega naroda, ni mogoče kar na lahko povedati. Tudi drugi narodi tega o sebi z gotovostjo ne vedo ter v mnenjih in dejanjih marsikdaj greše.

Morda bi mogli precej splošno reči, da je vsak narod poklican prinesti svoj delež k občečloveški kulturi. Kot kulturo pa umevamo vse tisto, s čimer človek, če se smemo tako izraziti, pomore Bogu doustvariti ali izpopolniti stvarstvo, vključivši samega sebe in soljudi.[1] Bog je sicer ustvaril in še ustvarja vse, kar je, a mnogo tega doustvarja po silah, ki jih je položil v naravo; najodličnejšim stvaritvam daje bit in bivanje po svoji najodličnejši stvari, to je po človeku. Tako je človek božji sostvarnik sebe in sveta in to, kar on v sebi in v svetu ustvarja, označujemo z imenom kultura.[2]

Že ne-človeška narava pa pri ostvaritvi božjih stvariteljskih zamisli marsikaj pokvari (razni spački...), a to se zgodi nekako po nesreči, po pomoti. Človek tudi kdaj le tako, po pomoti, izmaliči božjo stvariteljsko zamisel, a on, kot edino duhovno in zato svobodno bitje v našem svetu, se more tudi osebno odločiti za neizpolnitev ali za napačno izpolnitev božje zamisli, s čimer vnese v stvarstvo nered. To pa ne jemlje vrednosti tistemu, kar človek kot sostvarnik božji dobrega doustvari v svetu.

3. Sostvarnik božji je človek kot poedinec. Toda kot družno bitje potrebuje za svoje življenje, in posebej še za kulturno, družbe, iz katere živi in za katero živi. Do viška, ki je v nekem obližju in v nekem času dosegljiv, se more razviti in povzpeti le ob že doseženi kulturi občestva, v katerem živi. Na tem višku more, kadar more, ustvariti nekaj zares novega, nove kulturne vrednote ali dobrine. Družbe pa potrebuje tudi za to, da ima komu nuditi svoje stvaritve. Kot družno bitje ne more živeti le zase, niti sreče ob dosežkih svojega ustvarjanja ne more uživati sam. Mora imeti nekoga, komur more nove stvaritve nuditi kot ljubezenski dar. Kakor živi iz družbe, more polno, posebej še stvariteljsko polno živeti le za družbo.

---

[1] „Z izrazom 'kultura' v splošnem pomenu označujemo vse tisto, s čimer človek spopolnjuje in razvija mnogovrstne duševne in telesne sposobnosti: skuša s svojim spoznanjem in delom ves svet podvreči svoji oblasti; napravlja socialno življenje tako v družini kakor tudi v celotni družbi z napredkom nravi in ustanov bolj človeško; končno spada h kulturi tisto, s čimer človek v teku časov izraža, posreduje drugim in ohranja v svojih delih vélika duhovna izkustva in napore, da tako služijo napredku mnogih, da, v blagoslov vsega človeškega rodu.“ (Pastoralna konstitucija o Cerkvi v sedanjem svetu, Gaudium et spes, 53/2.)

[2] „Ko namreč človek z delom svojih rok ali s pomočjo tehničnih naprav obdeluje zemljo, da prinaša sadove in da postaja dostojno bivališče za celotno človeško družino, in ko se zavestno udeležuje življenja družbenih skupnosti, izvršuje od začetka časov razodeti božji načrt, po katerem naj si človek podvrže zemljo in dovršuje stvarstvo ter hkrati oblikuje samega sebe; obenem spolnjuje véliko Kristusovo zapoved, naj se požrtvovalno postavlja v službo bratom.“ *(Tam*, 57/2.)

4. Neko stičišče vseh življenjskih silnic, ki človeka kot kulturno bitje oblikujejo in po katerih človek kot sostvarnik deluje in učinkuje, je zlasti eno človeško občestvo, narod, kakor ga mi pojmujemo. Ta je človeška družba, ki ohranja in pomnožuje neko svojo kulturo, ki ima nek značilen, svojski način doživljanja že doseženih kulturnih vrednot in ki po svoje odkriva in ostvarja možnosti novih. Čeprav so tedaj resnični sostvarniki sveta ljudje kot posamezniki, je narod tisto obližje, v katerem morejo oni kulturno dorasti in se kulturno izraziti, pa se tudi drugim v kulturnih stvaritvah dati.

V takem smislu moremo govoriti tudi o narodu kot nositelju posebne narodne kulture, ker nudi svojim udom možnosti, da kulturno dozore in da črpajoč iz že dosežene narodne kulture s svojim osebnim ustvarjalnim genijem bogaté božje stvarstvo in človeško kulturo z novimi vrednotami.[3]

Če je narod kot občestvo, ali kateri koli njegov del, še živ, je tudi kulturno delaven, ker je kulturno delo prvi in bistveni izraz narodovega življenja, rekli bi celo, ker je kultura duša, torej življenje naroda. Če tedaj kak narod, ali kakšen del naroda, kot je npr. zdomsko slovenstvo, hoče ostati živ, se mora zlasti udinjati kulturnemu delu, ker je tako delo pogoj narodovega življenja.

5. Da pa more narod, ali iz njega in zanj udje naroda, zares dojeti nove možnosti in da jih more ostvariti prav kot svoje, narodne in osebne vrednote, mora seveda imeti zadosti močno življenjsko silo, čvrsto fizično in moralno zdravje, težnjo in voljo po čim večji izpopolnitvi.

Kakor pa poedinec ne more zrasti le sam iz sebe in živeti le zase, temveč potrebuje pobude in naslovnikov svojega dela v obližju, se tudi narod ne sme zapreti pred vplivi od zunaj, niti ne more kulturno polno živeti, če ne vzbudi zanimanja za lastno kulturno delo tudi zunaj narodnega občestva. Poleg zamejskega je tudi zdomski del naroda poklican, da svojemu narodu pomaga pri tej kulturni izmenjavi ter s tem pri oploditvi in očvrstitvi narodovega kulturnega življenja.

Seveda danes tehnične iznajdbe, med temi zlasti množična občila in prometna sredstva, omogočajo boljše stike s tujimi kulturami tudi naravnost narodni glavnini. Vendar to še vedno ne more nadomestiti tistega, kar morejo storiti kulturno živi in dejavni narodovi udje, ki živijo sredi drugih kultur: morejo jih od blizu spoznati in svoji matični domovini posredovati, na drugi strani pa tuje kulturne skupnosti seznanjati s kulturnimi dosežki lastnega naroda, pa še sami sode-

---

[3] „Iz različnega načina uporabljanja reči, opravljanja dela in izražanja, izvrševanja vernosti in oblikovanja nravi, določanja zakonov in pravnih ustanov, pospeševanja znanosti in tehnike ter iz gojitve lepote nastanejo različne skupne življenjske razmere in različne oblike razvrščanja življenjskih vrednot. Tako se iz izročila uredb in navad izoblikuje vsaki človeški skupnosti lastna dediščina. Tako tudi nastane določeno zgodovinsko okolje, v katerega je postavljen vsak človek, naj pripada kateremu koli narodu ali času, in iz katerega zajema dobrine za nadaljnje razvijanje človeške kulture in civilizacije.“ (*Tam*, 53/3.)

lovati pri kulturnem ustvarjanju tujine iz kulturne osnove lastnega naroda.

6. Vsak narod si skuša svoje življenje čim bolj urediti, kulturno čim bolj obogatiti, pa še drugim iz svoje kulturne zakladnice dajati. Narodovi udje v zdomstvu, kolikor in dokler so še to, morejo svojemu narodu pri tem pomagati:

a) Narodovo kulturo, zlasti njene trajne vrednote morejo pomagati ohranjevati. Tiste vrednote, ki jih je treba po času in položaju obnavljati, morejo pomagati prilagajati. Zlasti kolikor so ustvarjalno nadarjeni, morejo tudi v zdomstvu ustvarjati nove kulturne vrednote in tako pomagati bogatiti narodno kulturo. Posebej pa more zdomstvo narodni kulturi pomagati z gojitvijo tistih vrednot, katerih matična skupnost iz kakršnih koli razlogov ne more gojiti. Ker se pristna kultura poraja seveda le iz resnično in polno živetega in doživetega celotnega položaja človekovega in je za izseljenca ta prav njegova izseljenost, more zdomstvo domovini celo dati nove vrednote. Svojo izseljenost polno doživeti in iz tega doživetja ustvariti nove kulturne vrednote — v tem bo pač izredna kulturna naloga izseljencev, kolikor se nanaša na sodelovanje pri kulturnem delu lastnega naroda. Tudi domovino, njeno usodo in njene naloge morejo izseljenci s svojega mesta v svetu drugače videti in doživeti kakor pa rojaki doma. Vse, kar zdomstvo more vrednega storiti, je njegov ljubezenski poklon domovini.

b) Iz svojih stikov z drugimi kulturami, zlasti kadar vrednote teh morejo in znajo po svoje, recimo po slovensko doživeti, morejo dajati plodne pobude v domovini delujočim ustvarjalcem. V tem pogledu je vredno posredovanje tudi tedaj, kadar se omejuje zgolj na informiranje.

c) Svojemu narodu morejo pomagati, da svojo kulturo, to je plodove izrazito svoje stvariteljnosti, more izžarevati v véliki svet. S tem more narod opraviti tudi tisto vlogo svojega poslanstva, ki je v bogatenju obče človeške kulture. Obenem pa dobi s tem tisto rezonanco v svetu, po kateri njegov kulturni napor dobi vesoljnejši smisel in ne ostane le nekaka domača obrt za hišno porabo.

č) Posebej bo še zdomska Slovenija pronicala s slovensko kulturo v véliki svet, kolikor bodo njeni udje mogli sodelovati pri ustvaritvah drugih kultur, a iz svoje slovenske kulturnosti. Tudi tako bo slovenska kultura dala svoj delež obči človeški kulturi.

7. Pretirano se mi zdi razlikovanje med gospodarsko in politično emigracijo in neprimerno s tem združeno poniževanje ekonomskih emigrantov. Kolikor je razlike, je umestna le kot razlika v izvoru ali razlogih izselitve. Gotovo ti vplivajo tudi na poznejše življenje izseljenca. A zdomska Slovenija je le ena in kakor koli je nekdo vanjo stopil, ni potrebno ne nujno, da ga to ovira v opravljanju narodnega poslanstva, kolikor to pritiče zdomcem.

Kar koli Slovenec, pa naj bo v domovini, v zamejstvu ali zdomstvu, napravi kulturno pozitivnega, je slovensko kulturno delo, je delo z narodom, iz naroda in za narod.

8. Kulturno delo, kakor ga imamo tukaj v mislih, ni le izpopolnje-

vanje osebnosti, svoje in drugih, ni le pesnjenje, slikanje in klesanje, skladanje in petje, gledališko igranje in plesanje, versko življenje, filozofiranje, znanstveno raziskovanje in kar je še podobnega, marveč tudi politično urejanje skupnosti, gospodarjenje in tehnika.

Zlasti glede na politiko bi hotel še posebej naglasiti, da jo štejem h kulturnemu delu. Nikakor pa ne mislim, da je politika edino, pa tudi še dolgo ne najvažnejše, kar more (ali celo mora) zdomstvo za svoj narod storiti. Potrebno je in vredno svoje cene. Pač moramo tudi na to misliti, kako bi za plodno življenje zdomstva mogli ustvariti čim ugodnejše pogoje, zlasti z organizacijo.

O tem sem že drugje govoril in menim še. Za danes pa, ker nisem politik in niti ne skušam biti, marveč največ le razmišljevalec tudi o političnih vprašanjih, še posebej puščam besedo o tem politikom, ki so navzoči.

Še manj se hočem spuščati v gospodarske probleme zdomstva. Tudi za to imamo tukaj strokovnjake. Bojim se le, da bo izven našega pretresa ostala tehnika. Drugič bo treba misliti še na koga, ki bo mogel kaj več povedati tudi o njej.

9. Pripomnil pa bi vendar rad, za poznejšo diskusijo, da so politične organizacije, gospodarske ustanove in tehnika vsaka po svoje skupnosti potrebne, ker *služijo* njenemu življenju.[4] Ne smemo pa pre-

---

[4] „Istočasno raste prepričanje, da more in mora človeški rod svoje gospodovanje nad ustvarjenim svetom ne samo vedno bolj krepiti, temveč da ima tudi nalogo ustvariti tak politični, družbeni in gospodarski red, ki bo vedno bolje služil človeku in ki bo posameznikom in skupnostim pomagal uveljaviti in razviti njim lastno dostojanstvo.“ (*Tam*, 9/1.) – „Da bi bilo poskrbljeno za naraščajoče prebivalstvo in zadoščeno rastočim potrebam človeškega rodu, gre po pravici danes bolj kakor kdaj prej težnja za tem, da bi se dvignila raven proizvodnje v kmetijstvu in industriji in da bi se izvršil napredek tudi v storitvenih dejavnostih. Zato je treba pospeševati razvoj tehnike, podpirati duha novatorstva, vnemo za ustanavljanje in povečanje podjetij, prilagajanje proizvodnih metod in krepka prizadevanja vseh tistih, ki so udeleženi v proizvodnji, z eno besedo, treba je pospeševati vse tisto, kar služi omenjenemu napredku. Temeljni namen proizvodnje pa ni zgolj večje število izdelkov, pa tudi ne dobiček ali gospodovanje, temeljni namen proizvodnje je služba človeku in sicer celotnemu človeku, pri čemer se je treba ozirati na vrstni red njegovih gmotnih potreb, pa tudi zahtev njegovega umskega, moralnega, duhovnega in verskega življenja; pravimo služba slehernemu človeku, slehernemu sloju ljudi, naj pripadajo kateremu koli plemenu ali delu sveta. Zato je treba gospodarsko dejavnost izvrševati sicer v skladu z njenimi lastnimi metodami in zakoni, vendar pa v mejah nravnega reda, da bi se tako spolnjevala božja zamisel o človeku.“ (*Tam*, 64). — „Državna skupnost je torej osnovana zaradi skupne blaginje, od od nje dobiva svojo popolno upravičenost in svoj smisel, iz nje črpa svojo prvobitno in posebno pravico. Skupna blaginja pa je vsota vseh tistih pogojev družbenega življenja, ki so potrebni, da morejo posamezniki, družine in združenja čim bolje in čim hitreje doseči svojo lastno popolnost.“ (*Tam*, 74/1; prim. tudi št. 26/1.) – „Družbeni red in njegov napredek se morata neprestano usmerjati v blagor oseb, kajti urejanje reči je treba podrejati redu oseb in ne narobe. To nakazuje Gospod sam, ko pravi, da je sobota ustvarjena zaradi človeka in ne človek zaradi sobote (prim. Mr 2, 27).“ (*Tam*, 26/3.)

zreti, da tako imenovana duhovna kultura *je* življenje občestva.[5] S Saint-Exupéryjem bi zato dejal, da življenje more ustvariti red, a red sam ne ustvari življenja.[6]

Življenje vsakega občestva, zato tudi zdomsko slovenskega, je kultura: gójimo to in ji ustvarimo potrebne organe, ščite in opornike, da bo mogla ostati čim bolj in čim dalje zares živa, kar je lahko le, dokler je tudi ustvarjalna. Ali da povem z besedami A. Korošca, ki sem jih tudi že drugje navajal: „Politika (ki je tudi urejanje skupnosti) je krovski posel. Politična organizacija (in sploh vse organizacije), stranka, vpliv, vse to je ... streha. Pod njo ... pa klije in se razvija božje življenje“ skupnosti. Če tega življenja ni, tudi strehe ni treba, ker nimamo česa pokrivati in varovati.

Ohranjati in ostriti si moramo čut za pravo lestvico vrednot in to pri svojem delu tudi spoštovati. Potrebni so nam templji, da v njih častimo Boga, a Bogu moremo čast dajati tudi v katakombah ali gozdovih, če nimamo templjev; templji pa prenehajo biti to, če se v njih ne opravlja bogoslužje. Muzeji so potrebni, da v njih hranimo umetnine, če smo jih ustvarili; a umetnine morejo viseti tudi v domovih, muzeji brez umetnin pa prenehajo biti muzeji. Potrebne so knjižnice, da v njih spravljamo pisane priče kulturnega dela; a pisatelj Ksaver Meško je imel knjige razmetane po mizi, po postelji, pod posteljo in po koteh sobe, vendar je bilo v tem več vrednosti in kulture, kakor bi je moglo biti v najdražjih policah, če bi te ostale prazne ali naložene s plažo. Kultura je duša ali vsebina človeških skupnosti, organi, organizmi in organizacije so njihovo telo ali lupina. Lupina je vredna in potrebna, kadar in kolikor hrani vsebino, in je toliko vrednejša, kolikor vrednejšo vsebino hrani.

Nočem jemati cene organizaciji, politiki, gospodarstvu ali tehniki, a prvo ni to. Je Martino delo, ki je vredno vse skrbi in prizadevnosti, a prvo je Marijin „boljši del“. V Simčičevi Zgodaj dopolnjeni mladosti nam Poslanec očita: „Koliko križev, koliko znamenj in cerkva — a ljubezni je bilo premalo.“[7] Očitek bi mogli raztegniti: Koliko organizacij, koliko javnega delovanja, koliko zunanje skrbi za pravovernost na vseh področjih — a duha, duha službe resnici in pravici, je premalo. Ob vsej naši organiziranosti je naše občestveno življenje vedno revnejše,

---

[5] „Zato je predvsem treba paziti na to, da bi kultura, odvrnjena od njenega lastnega namena, ne bila primorana služiti političnim ali gospodarskim silam.“ (*Tam*, 59/5.)

[6] „Organizacijske oblike večinoma niso sposobne, da bi proizvedle življenje. One predpostavljajo polnost življenja, ki jo je treba urejati. Stati morajo na koncu ne na začetku živega razvoja. Tako je bilo v začetku krščanstva. V začetku je bila bogata polnost darov (karizem), ki so sami zrastli iz občestva, nato jih je bilo treba urediti. Če bi ravnali obratno, bi bila nevarnost, da samoniklo, pristno življenje že od samega začetka ne bi moglo vznikniti.“ (Mario von Galli, *Orientierung*, 31/9, str. 105.)

[7] Z. Simčič, *Zgodaj dopolnjena mladost*. Buenos Aires 1967, str. 52 (2. dej., 3. prizor).

plitvejše in votlejše. Zato je tako malo privlačno, zlasti še za mladino, ki nam tudi zaradi tega uhaja.

Zato še enkrat: Če zdomsko slovenstvo hoče ostati živ in koristen člen slovenskega naroda, mora zlasti in v prvi vrsti služiti duhu ter oskrbovati in gojiti „božje življenje“ zlasti ustvarjalnega kulturnega dela. Vse ostalo nam je lahko navrženo, ne pa to.

Doneski k Levstikovemu Martinu Krpanu

Tine Debeljak

Uvod

Levstik je pisal svojega Martina Krpana prav pred stodesetimi leti (1857). Malo prej (1854) je izdal Pesmi in zaradi njih zapustil olomuško bogoslovje, poslušal Miklošiča na dunajski univerzi kot izredni slušatelj in se seznanil osebno z nabirateljem srbskih narodnih pesmi Vukom Karadžičem (1855). Ko se je vrnil domov, je bil domači učitelj pri grofu Paceju, kjer je bil l. 1857 odpuščen. Nato se je kot brezposelni študent brez mature zatekel k svojemu sosedu Iliju v rojstno Retje, ker so se domači medtem preselili v Podgore pri Novem mestu. Tam je nekako istočasno napisal svoja tri glavna dela: *Napake slovenskega pisanja*, *Potovanje iz Litije do Čateža in Martina Krpana z Vrha*. Leto 1858 je priobčil prvi kritični esej v Novicah, drugi — potopis — pa v Janežičevem Slovenskem Glasniku. Z njima je hotel pokazati programatično, *kakšen* jezik naj pišejo slovenski pisatelji in tudi *kako* in *kaj* naj opisujejo. V glavnem je poudaril glede jezika: „naj ga jemljó iz ljudskih ust“; glede izbire tipov: „naj jih iščejo med ljudstvom,“ in glede oblikovanja značajev: „junak naj dela in misli in njegovo dejanje naj ga znači.“ Pričajo naj: „*iz ljudstva in za ljudstvo*“, kakor bi v enem stavku izrazili Levstikovo literarno navodilo. (Levstikovi zbrani spisi, III, 1852, str. 184-190).

Kot praktični zgled, kakšna naj bo taka slovenska povest, pa je tedaj napisal in takoj za onim dvema člankoma priobčil svojo povest *Martin Krpan* z Vrha v Janežičevem Slovenskem Glasniku v Celovcu l. 1858 (II. letnik).

„V začetku je bil Krpan...“ sem napisal v uvodu k medvojni izdaji Martina Krpana, ki ga je l. 1944 izdala v Slovenčevi knjižnici Jugoslovanska tiskarna v Ljubljani in jo ilustriral Lojze Perko. S tem sem hotel poudariti, da je ta skromna povest prva naša literarna umetnina, in torej tisti temeljni kamen, na katerem stoji vsa stavba slovenskega leposlovja. To trditev sicer prof. Slodnjak zavrača, ko poudarja umetniško vrednost že pred njim priobčenih pripovednih prvencev Vajevcev v prejšnjem I. letniku Glasnika (Zgodovina slovenskega slovstva II. Slov. Matica, str. 249). Toda kljub temu sem mnenja, da ta sloves pripada Krpanu. Na Levstika je postavil Jurčič svojo „nadstavbo“ in na njem stoji odslej vsaj en tečaj slovenskega leposlovnega ustvarjanja: slovenski realizem.

Tudi je Martin Krpan tista leposlovna stvar iz prvih začetkov slovenskega pripovedništva, ki je zajela ves narod v vseh rodovih; tako še v Avstriji kakor v kraljevi Jugoslaviji in celo pod *sovražno zasedbo*. Tedaj z izdajo, v katere uvodu sem posebej poudaril, da Krpan veže vse plasti naroda v eno, naj ga tudi zdaj vrača v globine v sebi ter naj zavira vsako odtujevanje od slovenskih *korenin*. In tudi odslej Krpan opravlja to isto nalogo tako doma kakor v zamejstvu.

Doma je bil Martin Krpan že neštetokrat izdan. Slednja slovenska Čitanka ga je ponatisnila, če ne v celoti, pa v odlomkih, vse do zadnje Pirjevčeve antologije Slovenska književnost I (1960). Kot klasično delo je izšlo v Zbranih spisih, ki jih je najprej uredil Levec (1892, III. zv.), potem Slodnjak pri Jugoslovanski knjigarni (1931) in isti po vojni (1954). Posebej pa je izšlo kot znanstveno izdano srednješolsko učno berilo s kritičnimi razlagami najprej v Šolarjevem mohorskem Cvetju (Slodnjak 1940), po vojni pa v Klasju (Paternú 1951) ter v zbirki Kondor (1958). Za ljudskošolsko mladino pa v podobni priredbi kot komentirano branje v Mladinski knjižnici (Gerlanc 1965). Posebno omembo zaslužijo ilustrirane izdaje, ki jih začenja Smrekar med prvo vojno pri Novi založbi (l. 1917 in 1949), med vojno Lojze Perko (Slovenčeva knjižnica 1944), po vojni pa Tone Kralj in morda še kdo. Kraljeva slikanica krasi tudi nemški in angleški prevod. Tega je npr. dr. M. Turnšek v imenu slovenskih pisateljev poklonil l. 1961 presedniku Kennedyju, ki se je zanj tudi prav lepo zahvalil (Koroški tednik, 14. 12. 1967).

Martin Krpan je bil prevajan v tuje jezike, začenši v ruskega že zelo zgodaj (Hostnik), poleg raznih drugih prevodov celo do odlomka v *kasteljanščini*, kakor ga je prevedla v Buenos Airesu za Hladnikovo Duhovno življenje Vida Kjudrova (DŽ 1939, avg.) in se začenja: “En Notranjsko hay un pueblo llamado Cima. En él vivía en los tiempos antiguos Krpan, hombre fuerte y arriesgado...”

Prišel je Krpan na *plošče* kot recitacija najboljših igralcev ljubljanskega gledališča (Sever, Lipah, Cesar itd.) ter v branju Severja samega... Stopil je na oder v Govekarjevi priredbi že pred prvo svetovno vojno (1905) s predstavo, ki je ovekovečena v Cankarjevi Krpanovi Kobili kot profaniranje umetnosti.

Pa tudi v emigracijo je stopil Krpan z Vrha s svojim kijem in mesarico. Najprej kot cankarski simbol v *Novačanovi* pesnitvi *Rdeči*

Panteon v Trstu (ponatisnjen v Meddobju 1955, str. 51 obenem z mojim esejem Novačanov Rdeči Panteon), kjer mu Cankar odpelje kobilico v Ljubljano in Krpan sam grozi, da se bo odpravil tja — kot nekoč na Dunaj — in bo z mesarico razgnal ljubljanski Rdeči Parnas... Med najnovejše sklepe Našega doma v San Justu, predmestju Buenos Airesa, pa spada odločitev, da bodo lepo novo dvorano okrasili z devetimi, meter visokimi lesenimi reliefi z motivi iz Martina Krpana, ki jih bo izdelal kipar France Ahčin. To bo pač — če pride do realizacije — največja in najmonumentalnejša umetniška obdelava Levstikovega motiva. Še več. Pisatelj *Jože Vombergar* se je pred leti lotil dramatične obdelave Martina Krpana, drugače kot ga je na oder postavil Govekar, ter je l. 1966 izdal v založbi Slovenskega odra v Buenos Airesu ciklostilno v par sto izvodih svojo novo dramatizacijo Martina Krpana. (Pet dejanj). Toda krstno vprizoritev je doživel Krpan šele 29. julija 1967 na odru Slovenskega gledališča v Slovenski hiši (Ramón Falcón 4158) v režiji Maksa Borštnika. Petkrat so Slovenci napolnili dvorano (bilo je torej čez tisoč pet sto obiskovavcev); do tedaj rekord odrskih predstavljanj, kar naj bo tu s ponosom zabeleženo. Lepe plakate Martina Krpana je napravil avtorjev sin arhitekt Jure Vombergar in je bil lik tiskan tudi na gledaliških prospektih. Med tem so uprizorili Vombergarjevega Krpana že v Mestnem gledališču v Celovcu, gostovali z njih v Pliberku, v Šent Jakobu, Rožu, Železni Kaplji, Rojanu, Gorici in Trstu... (Glej moj članek: Premijeri novih slovenskih dramatskih del, Zbornik Svobodne Slovenije 1968, 273, s slikami).

Preden pa preidem na gradivo samo, naj omenim mimogrede Levstikovo *nadaljevanje Martina Krpana*, ki je ostalo torzo. To pa zato, ker sem se prepričal v pogovorih z izobraženci v emigraciji, da ne vedo o tem, kako je Levstik na široko zamislil svojo zgodbo, niti da jo je nadaljeval, pa ne končal; da je torej Martin Krpan, kakor ga poznamo, le eden od zasnutkov povesti, in sicer drugi, ter je samo zaokrožen začetek prve zasnove. Tudi sicer to Levstikovo nadaljevanje, ki je ostalo v rokopisu, občinstvu ni bilo poznano do leta 1931, ko ga je Slodnjak objavil iz rokopisa v Levstikovem Zbranem delu (Jugoslovanska knjigarna).

To širšo zasnovo naj povzamem samo povrhu, da se vidi mnogostranost tendenc in motivov. Tu je razvita najprej cesaričina gospodovalnost na dvoru; zaradi užaljenosti zahteva od cesarja, da obsodi Krpana na smrt. Cesar — slabič — proti volji molče pristane na to. Treba je Krpana samo ujeti. Tu pridejo cesarici na pomoč (slovenska) služinčad na dvoru: kuharica Ančika, ki je imela fanta Andreja, lovca pri cesarju, s katerim je imela tudi nezakonskega otroka, in ki je bil zmožen slednje hudobije. „Ta ga bo dobil“. — Cesarica mu obljubi nagrado in on gre za Krpanom. Krpan je spotoma z Dunaja domov srečal v travi kralja pritlikavcev Jokovca, ki prosi Krpana za zlato za pomoč proti mravljincem, katerih kralja bi z njim rad podkupil. Krpan mu da zlato, Jokovec pa čudežno pilo, ki prepili vsako oviro, in sukanec, ki vzdrži slednjo težo. Krpan gre naprej in pride v gostilno. Tam ga dobi Andrej, ki mu nasuje mamila

v kozarec, da pade Krpan v nezavest. Andrej ga poveže in odpelje nazaj na Dunaj, kjer ga zapro v ječo. Od ječarja Ruperta zve, da bo čez tri dni obešen. Krpan se pripravlja na smrt, opravi spoved in izreče še zadnjo željo, naj mu pripeljejo kobilico pred okno, da jo bo vsaj še videl s tretjega nadstropja. Pa mu je ječar dejal, da jo je vzel krčmar, kjer je bil večerjal, a nič plačal, v zastavo. Cesar sam pa mu je inkognito poslal v ječo kij in mesarico. Ljudje so ves dan pred smrtjo hodili gledat njega in orodje v ječo in mu darovali denarja, da ga bo lahko zapustil za svete maše. Zadnjo noč si zaželi še izdatno večerjo. Obenem pa se spomni pile in niti. Prepili si okove in mrežo na oknu, pošlje najprej kij in mesarico na tla, potlej se pa še sam spusti s tretjega nadstropja. Opazi stražo pred vrati, pa oba stražnika onemogoči, ko ju poveže in jima porine kline med čeljusti, da ne moreta vpiti. Nato vidi ob zidu zidarsko ogrodje, po katerem so s škripcem dvigali vedro z apnom v vis, vzame desko, preluknjano na sredi, skozi luknjo vtakne vrv, ki jo zavozla. Nato stopi v kamro k Ančki, kjer jo najde z Andrejem, ko štejeta zlato, ki ga je dobil za nagrado od cesarice. Tudi njima vtakne kline med čeljusti, pa ju tira pred desko ter ju posadi vsakega na en konec, potegne z vrvjo desko precej od tal, z verigo pa pritrdi vrv v tla, da obstoji. „Zdaj se pa gugajta, kakor se nista še nikdar, odkar se poznata.“ Nato gre nazaj v shrambo, vzame mošnjo z zlati, gre k stražnici, kjer sta stražnika še vedno zvezana in s klini v čeljustih, odklene vrata in gre na plano. Od ječe se poslovi: „Zid, nikoli me nisi videl do letos, Bog daj, da bi me zopet nikoli več ne pozneje.“

Kakor vidimo iz tega nadaljevanja, ki je prva zamisel Krpana, je bil Krpan zasnovan precej drugače, kakor pa ga poznamo iz naše klasične povesti.

Literarni zgodovinarji govore predvsem o knjižnih virih, omenjajoč povestico črnogorskega pisatelja Stjepana Mitrova Ljubiše Kanjoš Makedonović, ki naj bi bil prednik Brdavsu. Omenjajo pa še bolj razno slovansko narodopisno gradivo, tako ruske narodne pesmi „byline (o silaku Iliji Muromcu), predvsem pa srbskohrvatske o kraljeviču Marku. Vse to je verjetno, saj je Levstik prevajal iz staroruščine Nestorjevo kroniko ter je gotovo poznal po Miklošiču tudi byline. Srbske hrvatske pesmi pa je bil naravnost obožavalec v taki meri, da je na Dunaju osebno obiskal (1855) svetovnoznanega Kopitarjevega učenca Vuka Karadžića ter je nekoč zapisal o teh pesmih v primeri z modernimi svetovnimi: „Naj imajo vaši poetje krasne pesmi, zložene v duhu izobražene Evrope, ktera njih je vredna jermenje odvezati Kraljevičem?“ Kot vir se navajajo tudi domači folklorni motivi, predvsem pesem Pegam in Lambergar ter zgodba o Štempiharju, dve snovi, ki ju Levstik sam omenja med svojim tekstom, in ju priznava za predhodnika svojega Krpana.

Še bolj verjetno pa je, da je takšno zgodbo *v celoti* z vsemi temi motivi tudi resnično slišal iz ust kakšnega ljudskega pripovednika, ki so tedaj še živeli in razkladali svoje zgodbe po kolektivnih zbira-

liščih naše vasi (ličkanje koruze, prosa, košnje, zbiranje pod lipo...). Ne zdi se mi zato brez pomena, da je Levstik opustil svoje nadaljevanje, ki je slonelo bolj na knjižnih virih kot ljudskih, ter ohranil ljudski začetek in mu celo pripisal uvodni stavek: „*Močilar mi je časih kaj razkladal od nekdanjih časov, kako so ljudje živeli in kako so imeli to in to reč med sabo. Enkrat v nedeljo popoldne mi je v lipovi senci na klopi pravil naslednjo povest.*“ Tako priznava sam Krpanovo snov za narodno ljudsko blago ter je Močilarja postavil — po zgledu srbskih pesmi — za takšnega guslarja, ki naj pripoveduje slovensko junaško pesem, ki bo drugačna kot srbska: ne bo naperjena proti Turkom, ampak proti Dunaju. Morda tudi zato, da je svojo komično opisovanje dvora in cesarskega značaja odbil od sebe, češ ,da on ne sodi tako o teh v Avstriji tako svetih stvareh, temveč da je táko predstavljanje preprostega človeka iz ljudstva. Če je že v tem kaj satire, je zelo zastrta, kajti poudarek je postavljen bolj na pripovedovanje v pristno narodnem šaljivem tonu. Sam je v istočasno pisanem Potovanju napisal tale stavek: „vsa naša dežela pripoveduje... v narodu je snovi dovolj zlasti še za *šaljivo* pripovedovanje“ Zato sem napisal v uvodu leta 1944: „Vsi literarni vplivi, ki se omenjajo, so verjetni, še bolj pa, da je snovno podobno pripovedovanje resnično slišal od Močilarja, kateremu jo je položil v usta kakor Gogolj svoje ukrajinske povesti djakonu... Važno je, da nas umetniško prepriča, da si zgodbe ni izmislil sam, da bi z njo poudaril kakšno izrazito politično ost proti dvoru, temveč da jo je izoblikoval kot *narodno izročilo*, kamor je iz plemiške vrste (Pegam in Lambergar!) že prilagojena kmečkemu stanu... To je: *po svojem umetniškem okusu jo je obdelal v novo umetnino, ki nosi vse poteze umetniške osebnosti prireditelja.* Krpan priča o Levstikovi tesni povezanosti z dušo svojega kmetskega okolja, ki jo je znal izraziti in ohraniti v vsej posebnosti preprostega narodnega pripovedovanja. To pa v *monumentalni veličini.* Duh takratnega naroda, ki je bil še *ves* in *edino kmetski*, je našel svojega umetnika, ki ga je po intuiciji in duhu v polnosti zajel. S Krpanom je Levstik zajel kretnjo slovenskega kmeta, njegov jezik in njegov način pripovedovanja, ki je zelo podoben narodni pesmi: čista epika s poudarkom na dejanju, dogodkih in nazornosti, humorju in groteski“...

Na to svojo oznako Levstikovega oblikovanja narodne, ljudske snovi sem se spomnil, ko sem sedaj — v *povojni* Slodnjakovi izdaji Zbranega dela (IV. zv. 497) bral *prvič iz rokopisa* objavljeno Stritarjevo pismo iz l. 1872 kot odgovor Cimpermanu na vprašanje: „*Ali ni hotel Levstik v Krpanu naslikati slovenskega naroda?*“ Najprej Stritar omenja, da je bil Levstik, ko sta še „vkup fantovala ... vesel, vendar ... pravi Laščan...“ Nato pa: „To pa je čisto navadno pri nas, da se — zlasti v nedeljo popoldan — vsedejo fantje in ravno tako tudi, modri možje v kolobar, tudi brez vina, rekoč: „Zdaj bomo eno ugenili (ukrenili, razderli) to so tehnični izrazi“ — pravi Stritar — „in veselje je poslušati jih in gledati, kako je vsak mož na svojem mestu in kako zveršuje svojo nalogo... In v tem je Levstik

pravi sin svojega rojstnega kraja — nek personificiran in potenciran Laščan... Jaz sem torej te misli: Ko se je Levstik vsedel, da je jel pisati Krpana, nij dejal: Zdaj jim hočem enkrat naslikati slovensko ljudstvo, kranjskega kmeta, da bode videl svet, kak korenjak je to! Mož je dal tu samo eno *'burko'* od sebe, katera mu je po glavi rojila in bog ve, da ta burka nij napačna. Če hočemo že iskati kakega povoda, smemo si misliti, da mu ga je dala znana pesem 'Pegam in Lambergar'... In vendar to nikako ne brani, da imate Vi prav: Krpan je prav lahko reprezentant, in ne slabi — našega kmeta. Samo, da ni treba ravno terditi, da je to nameraval. Saj to je ravno posebni dar posvečenih mož, kar jih največ loči od nas zemeljskih postopačev, da več dosežejo, nego nameravajo... to je karakteristika genialnih pisateljev, da več dajo nego obljubljajo, da več morejo, nego hočejo..."

Slodnjak pripominja, da je „Stritar dobro opazil tisto ljudsko fabulativno darovitost, ki je dala Levstikovim pripovednim poizkusom svojevrsten čar" (l.c. 498), dodaja pa mu, da je vendarle hote „neznatna kritična misel — v tem primeru zavest, da ljudstvo dela, gospoda pa nehvaležno uživa sadove — *tista sila*, ki pritegne v govorčevo zavest tradicionalne ustrezne fabulativne elemente in sprosti njegovo tvarno domišljijo." Razumljivo je, da Slodnjak v *današnjih* razmerah doma poudarja kot *prvotno* socialni vzmet cele storije, a meni se ne zdi, da bi bil ta motiv prvoten. Ta je že vključen — vkolikor je zavesten — že v folklorni snovi. Levstik ga je verjetno razumel bolj iz nacionalne krivičnosti kot socialne, kar bom še poudaril pozneje.

Toliko kot uvod k prvemu donesku, f o l k l o r n e m u.

I. NARODOPISNE ENAČICE MARTINA KRPANA

Ko se je dramatik Jože Vombergar, pisatelj iger Voda, Zlato tele, Vrnitev, prvih slovenskih slušnih iger v radiu (Jaka Smodlaka) itd. že ukvarjal z dramatizacijo Martina Krpana, sem govoril z njim mimogrede o načinu, kako misli spraviti na oder tako pripovedno epično snov.

Kmalu nato mi je pisal:

„Jaz sem v svoji dramatizaciji Levstikove povesti o Krpanu tudi marsikaj dodal ali spremenil, zlasti zaradi ustvarjanja napetosti, ki je za odersko delo potrebna. Sem pa pri tem uporabljal, kolikor je bilo mogoče, motive ali momente iz te povesti — večkrat mi je za to služil kak izraz iz povesti, ki je v nji le mimogrede omenjen (na pr. dvorni norec Stehan in p.). Poleg tega sem pa uporabil tudi kaj iz *ljudskih pripovedi podobne vsebine (enačice)* in tako skušal v svojem delu podati pristnega duha ljudske pripovedi, njen zven in slog, njen ljudski jezik in tudi poskušal ostati v okviru *stare ljudske* 'storije'."

Ko sem ga vprašal konkretneje, na kakšne ljudske storije se oslanja ,mi je rekel, da jih več p o d o b n i h pozna še *iz svojih mla-*

dih let. Tedaj da je v njegovi okolici živel čez devetdeset let stari Špinovi oča, (rojen torej okrog l. 1820) ki je bil mojster v pripovedovanju, in je umrl tik pred prvo svetovno vojno. Pripominjam, da je pisatelj Vombergar zdaj star 65 let. Njegov spomin na te *snovi* sega torej čez 50 let nazaj, spomin Špinovih oča še kakih 80 let nazaj, ki je takšne storije slišal lahko od deda... tako gre direktna tradicija te snovi vsaj 150 do 200 let nazaj, v začetek XIX. st., na vsak način pa v predlevstikov čas (Levstik roj. 1835). Naša generacija — petinšestdesetletnikov je morda še zadnja, ki je doživljala še ostanke patriarhalnega ljudskega življenja v noši, ljudski obrti, običajih intd. Špinovih oča (rojen torej okrog l. 1820), ki je bil mojster v pripovedovanju v starološki občini, kjer sem si kot otrok ogledoval statve, glavnikarske ljudske obrti v Puštalu, pečenje „malega kruhka“ v Loki itd., pa tudi, kako so stari očanci še v zimi nosili pisane kožuhe (stari Matajc, Grabnar itd.), poznal sem tudi ljudskega pesnika Pestotnika. Tako je Vombergar poznal kot otrok še ljudskega pripovednika, od katerega je slišal več motivov, ki so podobni tistim, kot jih je Levstik vporabljal v svojem Krpanu, tako v daljši prvi zasnovi, kakor tudi v krajši, ki jo nasploh poznamo. Podobna pripovednica je bila Lea Faturjeva, katere ljudske snovi, pripovedke, sem izdal v dveh zvezkih med vojno in jo imenoval slovensko „babico“. Tudi njen spomin narodnega blaga je šel direktno kakih dvesto let nazaj v tradicijo njene družine, kot sem to v tistih dneh po njeni smrti tudi omenjal v nekrologih in študijah. V mislih na Faturjeve zapise takih snovi (katerih več je bilo v mojem arhivu doma pod naslovom „Tinčkove pravljice“, ker mi jih je pisala za sina in mu ob vsakem obisku prinesla kakšen zapis v dar), sem naprosil g. Vombergarja, da mi napiše te spomine, kar je tudi storil. To njegovo pričevanje z njegovim komentarjem vred v marsičem dopolnjuje naše poznanje o gradivu za snov Levstikovega dela.

Vombergarjevo pričevanje in komentiranje

Izmed „storij“, vsebinsko podobnih Fr. Levstikovi povesti o Martinu Krpanu se še najbolj živo spominjam *„storije o šivaču Vrbanu in velikanu Hudobinu“*. Pripovedoval jo je eden najboljših ljudskih pripovednikov iz okolice mojega rojstnega kraja Cerkelj, znan pod imenom *„Špinovi oča“* (1). To je bil že za mojih otroških let *nad 90 let* star

---

1 *O „Špinovih oču“* (tako smo jih imenovali) sem zvedel tele podatke: Mož je umrl l. 1913 v zelo visoki starosti. Imel je 2 sina, Primoža in Janeza. Primož se je poročil s Škrjančevo (imena nisem zvedel) iz Stiške vasi (pod sv. Ambrožem pod Kriško planino — malo nad njo je Krvavec). Primož je umrl l. 1943 in žena 1964 (prvi star 75 let in žena 90 let), *brez otrok.* Posestvo (na Ravnem pod Št. Urško goró) je dobil sin sestre Primoževe žene, ki se je iz Stiške vasi poročila z nekom v Kokri. Sedanji gospodar pri Špinu(torej sin sestre Primoževe žene v Kokri) pa se je poročil z vnukinjo Janeza (sina Špinovih oča). Janez se je priženil v Utik v Vodiški fari, njegov sin Jernej je imel poleg drugih otrok hčerko, s katero se je poročil

mož s čudovitim darom pripovedovanja in s skoraj neizčrpnim zakladom ljudskega pripovednega blaga. Poznal je v svojih otroških letih še nekatere redke rokovnjače (kot je sam povedal) in nam je tudi o teh povedal marsikatero „storijo“. Pripominjam, da mož ni znal ne brati ne pisati in je vse pripovedoval iz svojega spomina (t.j., kakor je slišal od svojih prednikov). Seveda mi ni mogoče omenjene pripovedi (kakor tudi drugih ne) podati povsem v obliki in jeziku pripovednika, saj je od tega že nad 55 let in sem bil takrat še otrok. Podajam jo torej le s kratko vsebino po spominu:

„Živel je svoje dni šivač (krpač) Vrban — Matičetov Vrban iz Prdêna pod Prenjami (Matičeteve bajte danes ni več). Bil áe majhen in suh možic po postavi, da bi mu komaj za kak kimpež okášanja moči prisodil, a vam je bil močan, da je mogel težèk voz hlodov brez vprege vrh klanca speljati ali do vrha naložen in povezan voz sena na zadnjem delu, s hrbtom oprt, na cesti zaobrniti. Še tako močnega in divjega žrebca vam je ukrotil, da ga je kakor krotèk volič ubogal, ne da bi bič ali palico rabil. Šmidolskemu Premózarju, ki je v rokovnjačih bil in mu je zavoljo neke kraje bil gorâk, je z enim sunkom bajto podrl, da se je na rokovnjača zrušila. Dobrim ljudem pa je rad pomagal, kadar so njegove moči potrebovali, postavim če se je komu voz drv prevrnil ali je bilo treba kako težko bruno ali štor naložiti. Fantovskih pretepov ni maral in srboriti postopači so se ga raje na daleč ogibali. Če so se kje stepli na vasi, pa je kdo samo zavpil: ‚Vrban gre‘, so jo ucvrli ko zajci na vse strani, ker so po izkušnjah preveč poznali njegovo trdo pest. Nekoč so se na semánji dan v Bálantovi krčmi udarili poljanski in gorjanski bučmani. Pa je ravno prišel mimo Vrban, in Bálant, ki si ni vedel drugače pomagati, je Vrbana noter poklical. Vrban si ni dal dvakrat reči, pa je stopil v krčmo in pretepače kakor snopje pometal skoz vrata. Ni dosti klestil, zaleglo pa je toliko, da so morali polomljene rogovileže potlej z vozmi odpeljati domov.

---

sedanji Špin na Ravnem. *Zanimivo, kako pride pravnukinja svojega pradeda spet na njegov dom!* — Kaj natančnejšega o starem in znamenitem ljudskem pripovedniku pa nihče več ne ve — razen mojih vrstnikov in še kakega starejšega (teh je že malo!) — le to še: da je znal pripovedovati lepe storije in „prerokovati“ prihodnje reči, pa da je veliko vedel o starih rečeh, o zdravljenju živine in še marsikaj, čemur so se ljudje čudili. — Spraševal sem tudi svojega sorodnika Jagodica Florjana s Šenturše gore, pa ni ničesar vedel o njem. Moj brat še največ ve o njem, t.j. o njegovih pripovedih, ker ga je poslušal (kot jaz), pa je že zelo slaboten (75 let), a kaj več ne ve kot jaz, ker sem se za te reči jaz najbolj zanimal. Ko sem spraševal (še pred zadnjo vojno) svoje mladostne prijatelje, s katerimi sem hodil poslušat pripovednika, se ni nihče kaj prida spomnil. Šele, če sem kaj omenil, so pritrdili: „Ja... saj res...“ Zaman pa je bil moj trud, da bi zvedel od njih kaj več, kot sem že sam vedel. Naš rod je torej med zadnjimi, ki je še poznal prave, častitljive ljudske pripovednike. To, kar že danes ujamejo tu in tam na trak, je komaj še slaboten odmev starega, živega in pristnega ljudskega pripovedništva.

Ni pa bil Vrban le močan po telesu, temveč tudi po umu. Še učena gospôda si je belila glave, kadar ji je za šalo ali zaresno zastavljal bistra vprašanja in uganke. A je bil pravi odgovor navadno tako preprost, da si se moral potlej po čelu udariti in si reči, kako sem vendar neumen! In šale vam je táke izdiral, da so se ljudje kar zvijali od smeha. Kriški graščak mu je, ko je šival v gradu, dal srebrno petico, tako ga je v židano voljo spravil. Nato mu je Vrban rekel, da mu srebrnik vrne, če ugane, kaj si bo kupil zanj. Graščak je ugibal in ugibal, a ni prave zadel. Pa mu pravi Vrban: „čemu toliko ugibati? Kaj pa naj kupim za ta tolar, če pa ga vam moram vrniti?“ Graščak se udari po kolenu in pravi: „Ti si pa zlodej, Vrban! Na, še en zlat! A zdaj nehaj, če ne, me spraviš ob vse!“

Imel pa je Vrban tudi nasprotnika. Bil je to njegov pomočnik, ki se je imenoval „Kriva vera“ ali „Huda ura“ — ne vem več natančno — (čim bolj grebem po spominu, bolj verjetno se mi zdi drugo ime — ker takih šaljivih imen je bilo v očevih pripovedih polno). Vzemimo torej ime „Huda ura“, ker se mi vendarle zdi, da je prvo ime nosil junak neke druge pripovedi.

Medtem, ko je bil Vrban majhen in tršate postave, a zelo močan, uren v delu in v vsem, je bil Huda ura visok in suh fant pa neznansko len, počasen za delo. Vrban je zato delo oddelil takó ,da je sebi naložil dva dela (oblek ali čevljev), njemu le en (tretji) del, Vrban je pokrpal že vse svoje, Huda ura komaj tretji del svoje tretjine. Zato je na véčer Vrban šel po svojih opravkih. V neki vasi, kjer sta krpala, je imel Huda ura svojo nevesto. Vrban mu je dovolil iti k njej v vas šele, ko bo vse pokrpal. Ko je Vrban odšel, je Huda ura pol svojega dela pomešal med Vrbanovega, in ko je pokrpal ostanek, je tudi sam odšel v vas. Vrban je nalašč šel v vas v hišo neveste svojega pomočnika. Ker je Huda ura kmalu prišel za njim, mu ni mogel Vrban verjeti, da je že vse napravil. Huda ura, močno vznemirljiv človek, se je zakljinjal, da je svoje delo skončal. Vrban je pregovoril pomočnikovo nevesto, da je šla za pričo, in šli so pogledat delo Hude ure. In ko je našel Vrban med svojim kupom še nezakrpano obleko, se je ujezil in vpričo neveste dejal: Kakor goljufaš mene, tako boš nekoč svojo ženo. če se prej ne spametuje! Huda ura pa je oponesel Vrbanu, da on njega goljufa, ker hodi v vas k njegovi nevesti! Vnel se je prepir in sta se spoprijela. A Vrban, kakor je bil majhen, je prijel Hudo uro čez pas in ga ponesel ven

---

[2] Pripovednik je sem pa tja rabil tudi besedo „Krpač“; ena kot druga pomeni nekakšnega obrtnika, ki je hodil od hiše do hiše in bolj za hrano kot za denar krpal strgano moško obleko (včasi tudi žensko) ali čevlje. Ponekod so mu rekli tudi *Krpán*“. Teh besed danes (kot znak za tiste vrste obrtnika) ne poznajo več. Razločevati pa je treba to „obrt“ od prave krojaške ali čevljarske obrti. Tudi pravi krojači ali čevljarji so prišli šivat obleko ali čevlje na dom, če so jih najeli. Reklo se je, da so šli „v štero“. Napravili so novo obleko ali čevlje za vso družino in deloma tudi stare zakrpali. „Šivači“ ali „krpači“ (tudi krpáni) pa so bili torej obrtniki *slabše* vrste.

pa ga zalučal s tako močjo proti visoki jagnjedi, da je dolgin zletel vrh jagnjedi in v nji obvisel kakor dolga cunja. Morali so po vsi vasi zbrati lestve in jih zvezati eno nad drugo, da so Hudo uro spet spravili na tla. Huda ura se je tedaj sam pri sebi zaklel, da se mu kako maščuje.

Tiste dni pride na celjansko[3] neznan velikan, iz Turčije doma, Hudobin po imenu. Začuda bojevit in divji hudiman. Vse viteze in bojevnike celjanske oblastinije skliče na boj, a nihče mu ni kos, vsi izgubijo glave pod velikanovim mečem. In ker nikogar ni več, da bi se bil z njim, se od dolgega časa spravi pred velika mestna vrata in od vsakogar, ki hoče noter ali ven, terja svoj davek, po premoženju in stanu. Pa mu že tudi to jame presedati in od dolgočasja pa objesti začne meščanom in gospodi groziti, da ji ne bo več pustil nositi glave na vratu, če mu ne pošljejo toliko in toliko zlata, toliko in toliko konj ali vól, gospod pa mu morajo poslati svojo hčerko Marjeto za ženo in še junaka, s katerim se mu bo vredno udariti. Deset dni jim da časa za to, in če ne ubogajo, bo jel kar od kraja pobijati, kdor mu že pride pod meč. Mislite si, kakšen preplah objame mesto in grad! Spoznajo, da res ni druge rešitve, kot da se znebé Hudobina. Ali kako? Kdo naj ga užene? Kar jih je bilo še sposobnih za boj, so se potuhnili od groze in strahu: s Hudobinom se ni nihče več upal spopasti. Vsak je imel kak izgovor: da je bolan, da ga roka boli in pa to. Gospod so dali po vsi oblastniji oznanit in še po drugih gospoščinah, da bo dobil veliko plačilo pa Marjeto, njegovo hčerko, za ženo, kdor užene tolovaja. Pa se nihče ne oglasi. Tokrat se gospodov služabnik Luka, s Prdêna doma, domisli Vrbana. Brž ga grejo poslanci iskat. — Vrban je ravno v Glavačevem Borštu širok bukov štor iz zemlje ruval, ko so prišli poslanci do njega. Dvakrat se Vrban z rokami opre ob štor od ene strani, dvakrat od druge, in vselej so od tiste strani korenine popokale. Potlej ga je zgrabil z rokami in izpulil kakor zrelo čebulo iz zemlje in ga vrgel konjem poslancev pred noge, da so konji splašeni dvignili sprednje noge, da so jih jahači komaj ukrotili. Zemlja je kar zabobnela in se stresla od štorovega padca. Precej spoznajo poslanci, da so pravega našli, skočijo s konj in Vrbanu izlože, zakaj so prišli. Vrban pa se jim če zatajiti in se izgovarja, da je štor že tako in tako bil napol iz zemlje, da se motijo o njem, če mislijo, da ima tako moč, jim v dokaz poskuša

---

[3] „na celjansko“ —ali je mislil pripovednik s tem mesto Celje, ne morem reči. Ta krajevni izraz sem slišal le v ti pripovedi. Pri nekaterih krajevnih imenih na končnico e (ki zato zvene kot množinska imena) so ljudje včasih rabili množinski pomen, tako: Cerklje, cerkljáne, na cerkljánsko... grem iz Cerklján, v Cerkljáne — ali Poljáne, grem v Poljáne, iz Polján — na poljánsko itd. Tako še: Dvorje, grem iz Dvorján, v Dvorjáne — na dvorjánsko polje. Gorje — iz Gorján, v Gorjáne... — Ker omenja v pripovedi tudi „mesto in grad“, bi mogli sklepati pri „celjanskem gospodu“ na celjanskega graščaka. Toda — v pripovedi so krajevna imena večkrat le nakazana ali jih pripovednik sam „ustvari“ (ne da bi hotel v resnici imenovati kak določen kraj).

mlado, meter visoko drevce izruváti in se dela, kakor da ga ne more. A poslanci koj spoznajo, da to samo hlini in znova pritisnejo s prošnjami nanj. Vrban se brani in brani, pa se spet izgovarja, da ni vajen boja in da bi ga meč velikanov razčesnil ko smunko; so bržčas koga drugega iskali za tako opravilo. (Besedila tega pogajanja s poslanci se seveda ne spominjam več. Bilo pa je na moč zabavno, polno bistrega, ljudskega humorja in stárejši poslušavci so se pri tem od smeha krčili in tolkli ob kolena, otroci pa niti vsega razumeli nismo. Spominjam se nekoliko neizpolnjivih pogojev, ki jih poslancem stavlja Vrban, na primer, da mu morajo celjanski gospod po zmagi nad Hudobinom dati za plačilo: tri mernike žafrana, toliko ovsenih plev, da jih hudourni „gorenjec“ (močan veter, ki navadno pride za nevihto in očisti nebo) v treh dneh ne raznese, dalje tri deže gadje masti, tri bale žabje volne, latvico sračjega mleka... itd.).

Župnik gospod Petrič, ki ga omenjam pozneje, je vedel še tole: Poslanci ga spomnijo na gospodovo oznanilo, da bo junak, ki zmore Hudobina, dobil njegovo hčerko Marjeto za ženo. Vrban jih vpraša, kakšna je. Povejo mu, da je lepših lic ko rosni šipkov cvet o junijskem jutru in da jutranja zarja zbledi, kadar Marjeta ravno vstane in pogleda skoz okno. Prvi poslanec pa še pristavi: Jaz bi jo vzel, tudi če bi bila na eno oko slepa,na drugo pa škiljava, če bi imela grbo na hrbtu in bi bila na eno nogo kruljava, na drugo pa šantava! Je edini gospodov otrok in kdor se ženi z njo, postane gospodov nastopnik. Vrban pa pravi: „Za babe mi ni, in Bog mi je priča, da se ne grem ženit na celjansko ne oblastnije terjat. To naj mi dajo, za kar smo se zmenili, pa mir besedi!“

Ko se mu poslanci za vse drugo zavežejo, se zakolnejo in prisežejo pri Bogu in pri hudirju, odveže Vrban svojega osliča, privezanega k prvi bukvi, pa zdirja na celjsko, da se kar pokadi za njim. Huda ura je vse to gledal in poslušal izza ogla bližnjega senika. Ko Vrban oddirja, steče hitro do poslancev in jih kar moč milo prosi, naj ga vzemó s seboj, ker je Vrbanov pomočnik in bi mu bil rad tudi v boju s Hudobinom v pomoč. Poslanci mu radi ustrežejo. Naglo ga posade na konja, ki so ga za Vrbana pripeljali s seboj. A Huda ura, slab jahač, vsako tolikokrat pade s konja. Nazadnje ga kar po dolgem, z glavo nad repom, privežejo konju na hrbet in tako pridirjajo na celjansko. Komaj še doidejo Vrbana. Ko prihrume pred mestna vrata z visokim oblakom prahu za seboj, se jim še Hudobin plaho umakne, misleč, da gre cela vojska za njimi.

Gospod sprejmó Vrbana z veliko častjo in veseljem, gospôda okoli njega pa maje z glavo, češ kaj bo to, takle možic, kako naj užene strašnega velikana? Ko pa Vrban vsem da rokó in jo vsakemu tako stisne, da mu kri udari izza nohtov, in nekoga od gospode še kakor palico v zrak zavrti, so brž drugačnega mnenja in si govoré: „Ta pa bo, ta! Kdo bi si mislil!“

Drugi dan je prav deseti dan, odkar je Hudobin postavil svoje terjatve. Vse mesto je že ob zori na trgu z veliko lipo na sredi. Tudi Hudobin že prihaja na divjem žrebcu, ves v železu in z dolgim mečem

v roki. Vrbana pa ni od nikoder. Pošljejo ponj, pa še spi. Sam gospod ga grejo klicat, a Vrban se ujezi in jim reče, naj ga vendar puste v miru, da se odpočije. Nič ne pomaga, ne pride pa ne pride. Hudobin se ujezi in začne groziti, da se ljudje že plaho umikajo s trga. Zazvoni poldan — a Vrban še zmerom spi. Gospod naprej zmolijo angelsko češčenje in pristavijo še tri očenaše za srečno zmago — Hudobin pa se reži in norčuje. In ko se pokrižajo — glej! Vrban prihaja na svojem osliču z dolgim šilom v roki (v drugih enačicah ima velike škarje, malo sekirico, dolg pôlar). Hudobin je prepričan, da ga imajo za norca in že hoče zdivjati, pa ga Vrban pregovori — (s čim in kako, se ne spominjam več) — za boj z njim.

Izmerijo za oba enako razdaljo od lipe, a Vrban se sam postavi na še daljšo. Ko dajo znamenje za spopad, dih zastane gledavcem, vsi so prepričani, da bo ta hip po Vrbanu. A Vrban je za spoznanje prej ob lipi, šine mimo nje na drugo stran in Hudobin mahne z mečem v prazno. Hudobin očita Vrbanu goljufijo in strahopetnost in terja, da mora na isti strani lipe in meter od nje v spopad. Vrban sprejme, in ko se zaženeta vnovič drug proti drugemu, smukne Vrban s svojim osličem pod žrebčevim trebuhom na drugo stran — in Hudobin spet mahne v prazno. Ni pa Hudobin opazil, da je Vrban žrebcu medtem šilo pognal v trebuh. Žrebec postane ves divji in Hudobin ga s težavo kroti. V tretjem spopadu se Hudobinov žrebec v bolečini upira in pridirja kasneje do lipe. Vrban to izrabi, šine ko maček po deblu med veje, in ko hoče Hudobin z mečem mahniti po njem, ga ne doseže in meč se mu zadere globoko v lipino deblo, da ga ne more več izdreti. Medtem pa Vrban z veje skoči na žrebca, Hudobinu za hrbet, pa ga kakor s kleščami zgrabi za vrat in potegne na tla, žrebec pa sam zdirja dalje. Vrban igraje izdere velikanov meč iz debla in še preden se Hudobin prav zave, Vrban že zamahne z mečem in mu odseka glavó. (V drugi enačici mu s škarjami odstriže glavo.) (V še drugih enačicah je boj nekoliko drugačen, a v bistvu podoben temu. Povsod si pomaga junak s potegavščino ali z bistro izrabo položaja, ki ga sam povzroči z zvijačo ali spretnostjo. Le za eno se spominjam, da je junak, ki premaga hudega velikana, tudi sam velikan in v pravem boju z mečem preseka nasprotnikov meč in nato še njega.)

Vrbanova zmaga pa ni všeč Hudi uri. Bil je prepričan, da bo Vrban obležal pod Hudobinovim mečem in se mu bo mogel privoščljivo smejati in mu strgati korenček. Pa ga je uneslo. Zato misli in misli, kako bi mu jo zdaj zagodel. Že na poti na celjsko je, na konju privezan, mislil, kako bi se znesel nad Vrbanom, a nič pravega mu ni prišlo na pamet, ker mu je konj z zadnjico sproti izbijal vse misli. Nazadnje pa mu zlodej prišepne hudo misel: zatoži naj ga celjskemu gospodu, da ga je Vrban hotel ubiti. Da je še doma sam pri sebi dejal in on „Huda ura“, ga je slišal: „Najprej pospravim Hudobina, potlej pa še celjanskega gospoda in vso gospodo okoli njih, njihovo hčer Marjeto pa si vzamem za ženo in bom zagospodoval celjanski oblastinji.“ Ta želja ga zdaj tako razvname, da skuša čim-

prej priti do gospoda in Vrbana zatožiti. A kakor poskuša, stražarji ga ne puste do gospoda.

Po zmagi nad Hudobinom celjanski gospod Vrbana od veselja objamejo in tudi Marjeta ga kot svojega ženina pritisne na srce. Potem Vrbana in vso gospodo pa meščane povabijo v grad na gostijo. Zaklali so deset pitanih vól in sto koštrunov, nič koliko kur in gosi, odprli vse sode v kleti pa se gostili tri dni in noči.

Šele tretji dan, ko so že vsi stražarji od vina prevzeti zaspali, se Hudi uri posreči priti do gospoda in jim zatoži Vrbana. Gospodu je to zdaj kar po volji, da jim ne bo treba Vrbanovih terjatev, za katere so se bili po svojih poslancih zavezali, izpolniti. Brž skličejo vseh svojih sedem sodnikov in postavijo Vrbana pred sodbo. A bistri Vrban se zna tako modro braniti — in še poslance postavi za pričo — da vse prebrisane sodnike užene v rog, lažnjivi Huda ura pa mora v ječo najvišjega grajskega stolpa brez oken in vrat. Gospod zdaj milo prosijo Vrbana odpuščanja in mu obljubijo dati še več, a ponosni Vrban ne sprejme ničesar, še tistega ne, do česar je pravico imel. Le to si izgovori, naj Hudo uro izpuste, da bo šel z njim domov, ker bo brez pomočnika težko izhajal. Potlej zasede svojega osliča, Huda ura pa mora za kazen peš in bos ob njem in tako odideta iz gradu in mesta.

Drugi konec te pripovedi je pa ta:

Po zmagi nad Hudobinom gospod Vrbana objamejo pred vso gospodo pa meščani in prav tako njihova hčerka Marjeta. Vrban se samo še umije in preobleče, ker je ves krvav od Hudobinove krvi, potem pa vsi odidejo v slovesnem sprevodu in ob zvonenju vseh zvonov v cerkev k poroki. Vsa gospoda in meščani so svatje in gosté se tri dni in noči, da take gostije še ni bilo, kar svet stoji. Po smrti celjanskega gospoda pa postane Vrban njihov nastopnik in pravično vlada gospodi in kmetu.

Zakaj dva različna konca pripovedi?

Nekoč mi je nekdanji župnik pri sv. Petru v Ljubljani, gospod Janez Petrič, moj ožji rojak (doma iz Vasce pri Cerkljah), ko sva govorila o obema znanem pripovedniku, Špinovih oču, povedal prav to pripoved, ki jo je poslušal pri njem precej let prej kot jaz (kot otrok in pozneje še kot dijak nižje gimnazije), a z zadnjim tu omenjenim koncem. Opomnil sem ga, da sem jaz slišal malo drugačen konec in mu ga povedal. Pomislil je, a si ni mogel domisliti, da bi bil on takega slišal, je pa pripomnil, da bo skoraj gotovo pravi konec tisti iz mojega spomina in da je svojega verjetno zamenjal s koncem kake druge podobne pripovedi. Saj že vloga Hude ure v pripovedi sama po sebi sili h takemu koncu, ker sicer obvisi v zraku. Seveda sva se oba opirala le na svoj spomin, zapisal pa nisem pripovedi ne jaz ne on. Bilo pa je v njegovi pripovedi še nekaj nepomembnih razlik, za priliko: Hudobina je imenoval Hudobivnika, in Hudo uro Krevlo, in ta tudi po njegovem ni doma s Prdêna, temveč iz Glinj — in pri

opisovanju Vrbanove moči je povedal še več primerov. V splošnem pa se je očeva pripoved po spominu obeh skladala.

Je pa še več enačic te pripovedi, ki sem jih slišal pri Špinovih oču, pa tudi pri dveh drugih pripovednikih: pri „Pogačarjevi Alenki“ in „Robasovem gostaču“, kjer so nekoliko drugačne te ali one okolnosti, imena oseb in krajev; celo junak pripovedi ni povsod Vrban. V eni gre junak na tak boj (kot Vrban v prvi pripovedi) na kraljevi dvor, v drugi na knežji dvor; toda v nobeni na Dunaj. Nikjer ni velikanu ime Brdavs. V neki enačici se junak (zmagavec) oženi s kraljevo hčerko (značilno, da se ta v vseh enačicah imenuje Marjeta); ta gre potem z njim na njegov dom, mu pomaga pri njegovem delu, a se kmalu naveliča in pobegne k svojemu očetu. V drugi se junak odpove ženitvi z obljubljeno Marjeto, ker je že postarna in ima razne telesne napake, predvsem pa je prejezikava. Vladar je užaljen in ga da vreči v ječo, a junak pobegne. Marjeta, ki ne more preboleti, da jo je zavrgel, pošlje biriče za njim, z naročilom, naj ga ubijejo. Ti ga najdejo v potni krčmi pri večerji, a se ne izdajo, junak pa jih spozna. Biriči prijazno prisedejo k junaku in pijejo z njim. Medtem mu poglavar biričev skrivaj strese strupa v vino. A junak to opazi, izzove prepir, med katerim neopazno zamenja svojo majoliko z njegovo. Potem se na Vrbanovo pobudo spet pomirijo in na spravo izpijejo vino do dna. Nenadoma pa poglavar biričev prebledi in se mrtev zgrudi pod mizo, drugi biriči pa v strahu zbeže in junak mirno gre svojo pot. V podobni enačici junaka biriči zvežejo v spanju. A ko ga zjutraj hočejo odpeljati ,najdejo le zrahljane vezi, junaka pa nikjer. V drugih enačicah so nekoliko drugačne te ali one okolnosti, imena oseb ali krajev — tudi junak se ne imenuje vedno Vrban.(4)

Ker se drugih (podobnih) enačic ne spominjam tako dobro kot prve ,jih ne morem podrobneje podati in bi bilo zaradi podobne vsebine tudi odveč. Zato podajam zgoraj le glavne razlike. Prve pripovedi pa se spomnim toliko bolj, ker mi jo je župnik Petrič oživel v spominu in se je od vseh najbolj spomnim že iz mladosti.

Ko sem v dijaških letih in še pozneje vpraševal ljudi v domačem kraju, zlasti take, s katerimi smo kot otroci skupaj hodili ob nedeljskih popoldnevih poslušat starega deda — pravega očaka ljudskih pripovednikov! — se ni nihče podrobneje spomnil kake njegove pripovedi. Le za njegove „prerokbe“ so vedeli še precej natančno. Največkrat sem pa pri tem naletel na nerazumevanje in so se mi celo posmehovali, češ kaj se ukvarjam s takimi „otročarijami“. Celo na Špi-

---

[4] „Šivač Vrban“ se imenuje junak v pripovedi Špinovih oča, zdi se mi, da v podobni pripovedi (istega pripovednika) krpač Vrban; z gotovostjo pa se spominjam, da je ime „Krpač Vrban“ v podobni pripovedi rabila Pogačarjeva Alenka. Ponekod so ljudje rekli krpaču *krpún* ali *krpón*. Teh besed danes ni več v rabi (ker pač ni več takih obrtnikov!). ne spominjam pa se, da bi besedo krpán (krpún ali krpón) slišal v kaki izmed omenjenih pripovedi (bodisi Špinovih oča, Alenke ali Gostača).

novem domu mi niso vedeli ničesar povedati. Takrat je seveda živel že tretji rod v Špinovi hiši. Takisto nisem imel kaj prida uspeha pri sosedih in še starih ljudi ni prav nič mikalo grebsti po spominu za „praznimi storijami“. Mlajši od mene pa oča po večini še poznali niso ali se ga vsaj niso spominjali. Bolj pomembno se je zdelo ljudem spraševati, kako so oča zdravili živino. Mož namreč ni imel le izrednega pripovedovavnega daru, temveč še druge. Povedali so mi, da noben živinozdravnik ali padar ni znal tako živini vrniti zdravja. Znal je poiskati ob suši nove in neusahljive vire vodé in celo za rudo je vedel. Torej vsestranski vedež, ne da bi bil pismen! Za take reči so že vedeli in radi kaj povedali, a da bi se menili o storijah, se jim je zdelo smešno, otročje. Novi čas je pač prinašal nova vprašanja in skrbi, ki so trle ljudi; kdo je imel čas in smisel za oživljanje davno pozabljenih in za resno življenje nepomembnih pravljic! Mišljenje in čutenje ljudi, tudi v bolj konservativnih krajih, se je med prvo svetovno vojno in po nji popolnoma spremenilo, vsa prejšnja pisanost narodnih šeg in običajev je izginila kakor sneg, kadar se vreme ojuži. Umetno gojenje folklore ne more več obuditi k življenju, kar je že mrtvo. Moji stari pripovedniki so še ob pravem času umrli, da niso doživeli razočaranja. Če bi deset let pozneje, bi se nihče več ne zmenil zanje in njihove „prazne povesti“. Odnesli pa so za vselej s seboj v grob zaklade pripovednega narodnega blaga, posredovanega iz roda v rod stoletja in tisočletja, plod bogate ljudske domišljije. Kar gotovo je preveč, če rečem, da je ostalo zapisanega in objavljenega vsega komaj dvajset odstotkov. Vse drugo je izgubljeno za vselej!

Še nekaj dodatkov k pripovedi o šivaču Vrbanu. Naša učiteljica v ljudski šoli, gdč. Ana Vauken (hči skladatelja Vaukna) nas je v slovenski uri večkrat vpraševala, če znamo povedati kako pripovedko, basen, legendo ip. Tisti, ki smo poslušali starega očaka-pripovednika na Ravnem, smo se vedno oglašali in pripovedovali, kar smo slišali tam. To je bilo učiteljici izredno všeč. Jaz sem nekoč več kot pol ure pripovedoval „storijo o šivaču Vrbanu“. Nato mi je rekla, naj jo napišem. Če sem jo, se ne spomnim. Ko smo ji rekli, naj gre kdaj z nami, se je samo žalostno nasmehnila, rekla pa nič. Verjetno bi rada šla, pa se je sramovala — ali pa je mislila, da bi bilo staremu gorjanskemu očaku nerodno govoriti vpričo „gosposke“ ženske. Tudi bi ji bilo težavno vzpenjati se v hrib dolgo uro (naselje Ravno je precej visoko v gorah) v dolgem ozkem krilu, kot je bilo tedaj v modi — vsaj tako smo si otroci mislili. Ko je nekoč Ferjanov Janče (iz naše vasi) v šoli pripovedoval neko pripoved Špinovih oča (Jančetu je jezik od vseh najbolj gladko tekel), je pripomnila: „To so dragocene stvari, plod prastare ljudske domišljije. Škoda bi bilo, če bi se ne ohranile“.

Večkrat me je že kdo vprašal, če je stari pripovednik poznal Levstikovo povest o Martinu Krpanu. Tudi učiteljica Vauken nam je naročila, naj moža to vprašamo. Res smo ga vprašali in Ferjanov Janče mu je na kratko povedal vsebino povesti. Mož jo je z zani-

manjem poslušal, potem pa dejal: „Fest, lepa storija! A je še nisem slišal. . Enmalo se mi šanja, da mi je njega dni Jagoščev Rok, Bog mu daj nebesa, nekaj prienglihnega pravil, a se tisti ni za Martina Krpana klical pa tudi soli ni tovoril... Rokovnjač je bil, a tudi ne pravi rokovnjač... nekakšno tak kakor Štempihar...“ (Morda je bil ta Rok tisti, od katerega je Špinov ded prevzel svoje pripovedi?)

Kako leto pred našim odhodom v tujino sem se na ulici v Ljubljani srečal s svojim ožjim rojakom in daljnim sorodnikom, s skladateljem dr. Kimovcem. Po pogovoru o tem in onem mi je dejal: „Lej, ravno prav, da sva se sešla. Že dolgo sem v mislih imel, da bi te naprosil, če bi mi hotel napisati besedilo za opero, v katero bi rad vložil vse svoje glasbene motive, ki jih drugam še nisem, poleg vodilnega seveda, ki ga prav zanjo hranim. Imam prav lepo vsebino iz pripovedi Špinovih oča z Ravnega.“ Potem mi je začel pripovedovati o tem možu, misleč, da ga nisem poznal. Ko sem mu to omenil, da sem ga sam hodil poslušat, se je razživel še bolj. „No, vidiš, potem ti ne bo težava zadeti duha njihovih „storij“. A ta, na katero mislim, ni o šivaču Vrbanu, ki si mi jo omenil, je še lepša. (Pripomnil je, da bi rad ustvaril Slovencem nekaj takega, kot je Čehom Smetanova „Predana nevesta“, čeprav je vsebina malo drugačna, skoraj legenda.) A tu ni časa, da bi ti jo povedal. Imam jih še več v torbi svojega spomina... iz zaklada Špinovih oča. Pridi kdaj k meni pa bova izbrala, in kar vem, da ti bo tista, ki jo menim, še najbolj pripravna!“ Dvakrat sem ga potem iskal na stanovanju, pa ga nisem našel doma. Čas in dogodki pa so naju prehiteli.

Omenil sem Špinove oča tudi kot „preroka“ hudih prihodnjih časov. Nekoč nam je pripovedoval zgodbo o rokovnjačih, o rokovnjaškem poglavarju Škalarju. O življenju in početju teh razbojnikov (tako jih je mož označeval) je pripovedoval precej drugače, v manj romantični luči kot nekateri starejši pisatelji (Jurčič in dr. Kersnik), da nas je večkrat kar zona obhajala in so se nam lasje sršili. Na kraju pa je pripomnil: „Ja..., pa še bojo prišli rokovnjači, dosti hujši razbojniki in bolj prekajeni, pravi obsedenci. Vi ste mladi pa jih boste še dočakali...“ (Njegove napovedi so bile dokaj obširne, deloma splošnega značaja, pa tudi nadrobnejše dogodke je opisoval, ki so se deloma že uresničili, da se človek čudi, kako je mogel vse to v naprej videti. „A za tistimi hudimi časi bojo prišli spet lepi časi, tako lepi, da bi človek rad še enkrat — takrat — na svet prišel,“ nas je končno potolažil. „Vsa krivica bo poravnana in hudobija kaznovana — in ljudje bojo Boga hvalili in slavili kot še nikoli...“ — A opisovanje teh očevih napovedi ne spada v ta okvir. Pripomnim naj le, da so se te napovedi Špinovih oča med ljudmi še najbolj ohranile. Če so se še do danes, ne vem.)

Še en utrinek iz mladostnih spominov v zvezi z zgodbo o šivaču Vrbanu. Ker sem imel namen po ljudski šoli vstopiti v gimnazijo, mi je bilo tedaj potrebno osnovno znanje nemščine. Zato sem moral kljub petim letom ljudske šole še dve leti v mestno šolo. V Kamniku sem stanoval pri „študentovski gospodinji Manci“. Bilo nas je vseh

skupaj sedem iz raznih krajev dežele. (Kamničani so nam rekli „Mančni kozli“). Zvečer smo si. preden smo zaspali, pripovedovali pripovedke ali kake zanimive doživljaje. Hoteč se bolj postaviti, sem napisal „storijo o šivaču Vrbanu“ in jo zvečer bral. Zato seveda nismo ugasnili luči. Manca je verjetno pred vrati poslušala — in ko sem prišel v zgodbi do tja, kjer Vrban premaga Hudobina in Marjeta navdušeno objame svojega ženina (ali potem na gostiji, natanko se ne spomnim), je Manca hrupno odprla vrata, skočila k meni in mi papir vzela iz rok pa ga na drobne kosce raztrgala. Toliko, da mi ni ene prisolila okoli ušes! Jezila se je zaradi prižgane luči, a zaradi zgodbe ni ničesar rekla. Pač pa me je kmalu zares v šoli prijel katehet, češ da pišem „pohujšljive“ reči. (Tukaj sem spoznal, da me je Manca zatožila in ga morda še prosila, naj me v roke vzame.) A ko se je katehet obrnil, si je z robcem pokril obraz, da bi ne videl, kako ga je zgrabil smeh. Ko si ga je premagal, me je začel poučevati, kaj se spodobi in kaj ne, če drugim „kozlom“ kaj berem ali pripovedujem, a iz vsega je bilo čutiti, da ne govori iz srca, temveč po naročilu. — Eno prihodnjih ur pa mi je dejal: „Lambergar, (tako me je vedno klical in pozneje v šentviški gimnaziji prof. dr. Breznik, ki mi je dejal, da moj priimek etimološko — po gorenjskem narečju — izhaja iz imena Lambergar. Sicer pa se ena veja mojega sorodstva tako piše), le še piši! Vem, kje si te storije pobral. Pri Špinovih oču. Sem ga dobro poznal, tudi sam sem jih poslušal. Prava in krepka gorenjska grča — pa krščanski mož! Tisto od zadnjič pa kar pozabi! Pa vse napiši, kar si pri njih slišal — ti utegne kdaj še prav priti!“ Sošolci v razredu so me potem prosili, naj jim napišem pripovedi Špinovih oča, a iz strahu pred hudo Manco si nisem upal. Katehet je bil majhen, suh frančiškan p. Friderik Seller („pater Fric“ smo mu rekli).

Tako priča iz spominov Vombergar.

Postavil nas je s tem gradivom pred več problemov:

1) Ali je to gradivo, ki ima mnogo skupnega z motivi v Levstikovem Krpanu bodisi prvi del ali drugi, resnično iz predlevstikovega časa? Kot sem omenil, bi spričo starosti Vombergarjeve (65) in Špinovih oča (90) ter časa pripovedovanja (čez 50 let) moglo to gradivo imeti 150 do 200 letno tradicijo za seboj. Jaz prevzamem to misel in sem mnenja, da bo odslej literarni komentator Martina Krpana moral kot odločujoče vire jemati tudi to Vombergarjevo folklorno gradivo v poštev še bolj kot knjižne vire.

2) Ali je mogoče pripovedovanje Špinovih oča že — odmev Levstikovega Martina Krpana, ki je bil ob pripovedovanju pred 55 leti že 55 let med ljudstvom? Vombergar sam pravi, da je naravnost vprašal pripovedovavca o tej knjižni snovi, pa je zanikal, da nima svojih povesti od tam. Ker je bil nepismen, in zlasti še, ker nikjer ne omenja — tihotapstva s soljo, ki je gotovo eden glavnih motivov, brez katerega ni *Levstikovega* Krpana, mu verjamem.

3) Ali pa je mogoče Vombergar sam poznal Levstikovo *rokopisno*

nadaljevanje ter je na podlagi tega *sam* izfabuliral svoje enačice? Sam mi je priznal, da je pred vojno bral Slodnjakovo odkritje, in se je že takrat spomnil na Špinovih pripovedovanje, ki je v njem ostalo bolj živo in bolj trdno v spominu (ker iz mladih dni!), kakor pa poznejše branje, ki se ga ne spominja več dobro. Tako se nam večkrat zgodi, da mladostni spomini ožive ob kakšni analogiji z mlado silo, dočim se branje iz starejših let izgubi iz spomina.

4) Zasluga Vombergarjeva je, da je te motive odkril in jim napisal provenienco, ter s tem naznačil *smer*, v kateri naj narodopisci *v domovini* dopolnjujejo njegove spomine. Na njih leži sedaj ugotovitev podatkov, dopolnitev ali odklonitev, kajti tu nimamo terena, na katerem edinem je mogoče raziskovanje snovi. Morda so doma še druge žive priče teh pripovedovanj, oziroma se dajo odkopati v nakazanem okolju (ali drugje) še podobne enačice, ki so bile žive še pred kratkim v ustih Špinovih oča, v spominih Kimovca, Petriča, Vombergarja in drugih, ki bi se jih dalo pomnožiti... Morda bi dobili družinsko listo sorodstva Levstikovega Krpana z *Matičetovim Vrbanom?*

5) Ali je to in tako gradivo, kakor ga podaja Vombergar, res zapis iz Špinovih očeta ust, ali je že *preoblikovano* po Vombergarjevem osebnem slogu in umetnostnem občutku.

Tu smo pri *osnovi folklornega zapisa in poostvarjanja.* Vombergar samo pravi, da je hotel biti le *zapisnikar* pripovedovanja ljudskega pripovednika. Zato je izbral njegovo besedo in njegovo oznako ter skrben slog naslonil na izražanje tistega časa, kot ga pozna prav iz Levstika. Radi klenega jezika, domačega izražanja, močnih umetniško vplivajočih poant lahko rečemo, da je ta *zapis že izraz Vombergarjevega osebnega sloga,* kajti napisan je s tako pripovedno nazornostjo in skrbnim jezikom, kakor ju poznamo iz Vombergarjevega — i z v i r n e g a pisanja. Če je res tako govoril stari Špinovi oča, ni bil oča samo hranivec in ponavljavec stare narodopisne s n o v i, ampak tudi nje umetniški oblikovavec. Mnenja sem, da je s n o v last Špinovih oča, *zapis* pa že odraz Vombergarjeve jezikovne, slogovne in umetnostne *osebnosti.* Torej že — pripovedovanje p o s v o j e stare podedovane snovi, dasi morda ne vede, kajti Vombergar *hoče ostati čim bolj zvest snovi;* zato je *ne izbira, ampak zajema v vseh variantah že na znanstveni način,* — Skušajoč jo podati natančno iz spomina po — petdesetih letih...

Levstik pa je hotel nasprotno — *zavestno umetniško obdelati ljudsko snov,* vzeti snov samo kot navdih za svojo lastno misel in zgodbe, za katero je torej zavestno i z b i r a l motive, prevzemal in izpuščal po svoji idejni zamisli in umetniškem čutu, po kánonih svoje k o m p o z i c i j s k e nujnosti. Če Vombergar omenja, da so Špinovi oča pripovedovali take komičnosti, da so se poslušavci zvijali in smejali... je to samo dokaz, da je pripovedovavec po *svojem okusu* pretiraval, — „narodni um rad govoril v hiperbolah“ —, se spuščal v šaljivostih, govoril, a ne oblikoval umetnine. Levstik pa je umetnik,

vedno umirjen, ne pretirava tudi tedaj ne, ko riše groteskno življenje na dvoru, ki ga ne ironizira zavestno, ampak ga opisuje iz kmečkega zornega kota, kar vpliva groteskno. Dvor vzame kot velik kmečki grunt in dvorsko življenje kot našo vaško domačnost, zato vpliva bolj komično kot satirično, kot bi kdo hotel.

Tu smo zdaj v Levstikovem *načelnem gledanju na folklorno snov in obdelavo.* Levstik je ljubil primitivne ljudske snovi vseh narodov, recimo Homerja... pa predvsem srbske narodne pesmi, ki so bile tedaj v svetovni modi... ni pa bil za brezosebno neustvarjajoče zapisovanje teh snovi. Ni bil *znanstveni zapisovalni folklorni romantik,* temveč *ustvarjalni* njen občudovavec. Narodopisna snov naj mu samo pomaga obogatiti njegovo fantazijo in njegovo lastno oblikovno moč. Zahteval je, da bodi pisatelj tudi spričo narodopisne snovi „*izviren po misli in delu*“, kar ga je vodilo v upor proti posnemanju narodnega blaga. Sam je zapisal v svoji obravnavi narodne pesmi Pegam in Lambergar (Zbr. spisi VI, str. 21/22 - Slodnjak) „Detinski um neizobraženega ljudstva rad nareja hiperbole ,posebno v poeziji; Homer jih je poln in tudi srbske pesmi. Ali gotovo bi bilo smešno ,ko bi si bil dal pameten, bradat mož narediti otroške hlačice, ki so zadaj razklane; ravnotako smešno je, ako se omikan človek spakuje po obnašanju prostega ljudstva.“ (Citat pri Paternú, Estetske osnove Levstikove literarne kritike, str. 156). Kdor stoji tako nad ljudsko snovjo in jo po svoje izbira in po svoje kot omikan človek (ali umetnik) oblikuje, le-tak je „izviren po misli in delu, ker to ali ono misel po svoji posebni lastnosti z duhom prav objame ter jo potem zopet samostojno pa lepo izrazi“ (Istotam)

In tako je storil Levstik tudi s Krpanovo snovjo. In kaj sodimo iz njegove izbere in oblike? To, da ni bil več sin visoke romantike, ki bi mu bila narodna snov nad vse sveta vrednota, ki je enkraten izraz „pojočega naroda samega“, ampak je kritično gledal nanjo In v dveh zasnovah Krpana vidim dvoje Levstikovih gledanj na romantično snov: v širši zasnovi, s pol-coprnicami, s palčki, s pritlikavskimi razmerji do ljudi, s čudežno nitjo in pilo je Levstik gledal *nazaj* v *prosvetljensko* obravnavanje romantičnih snovi, kot ga srečamo na primer pri Puškinovi Ruslanu in Ludimili, pri Swiftu itd, tu je: brez nemške romantične duhovne mitologije, temveč ustvarjajoč zgolj avanture, ki jih je ljubil predromantični še pozitivističen čas. Toda končno odobreno prvo poglavje, zaključeno kot celota, pa je že plod gledanja *naprej* v čas poromantičnega *realizma.* Opustil je misel o prosvetljenski avanturi iz romantičnega sveta, ter je podal živo in naravno podobo slovenskega človeka, živečega samo nekaj desetletij nazaj, oprt sicer na gradivo narodnega blaga, toda v duhu in oblikovanju *sodobnega realizma.* V predlevstikovi pozitivistični romantiki imajo korenine poznejše Trdinove bajke, ki so pisane iz duha Levstikovega drugega dela Krpana, kar se vidi iz bajeslovnih oseb in neromantičnega duha. Ta duh nadaljevanja Krpana je vodil k Trdinu; objavljeni Martin Krpan pa preko folklornega Jurčičevega rea-

lizma v meščanski realizem Kersnika in pozneje v domačijsko povest Finžgarja ter v Prežihovov „novostvarniški naturalizem“ in bi ga imenoval plastičnega; medtem ko je Stritarjev gostobesedni slikoviti slog vodil k Mešku in Cankarju...

Vse te perspektive se mi odpirajo ob opazovanju, kako je Levstik obdelal narodopisno snov v klasično umetnino prvega slovenskega pripovedno kot kip ostro izklesanega obraza in značaja, ki ne razmišlja in ni opisovan, ampak dela in se giblje iz sebe. Kot Antej živi iz sokov slovenske zemlje in stoji v njej v naši književnosti kot resnični predstavnik naroda, o kakršnem je govoril Stritar. V to se je razvil Krpan mimo volje Levstikove, pač pa po moči njegovega navdiha in umetnosti.

Resnično: „v začetku je bil Martin Krpan...“, namreč v začetku hrama slovenske pripovedne umetnosti kakor Titan v portalu ljubljanskega semenišča...

II MOTIV TIHOTAPSTVA, SOLI IN MEJAČEV

Poleg gorenjskega motiva ‚boja z velikanom, imamo v Martinu Krpanu še motiv tihotapstva s soljo. Ta pa nas vodi na *Notranjsko*. Tja je tudi Levstik postavil rojstno vas svojega junaka. Takole začenja povest: „*Na Notranjskem stoji vas Vrh po imenu...*“, takoj nato doda, da je „*dve uri hoda*“ *od ceste*. To se pravi: od tega Vrha svete Trojice je dve uri hoda do tržaške cesarske ceste Dunaj-Trst, po kateri se je cesar Janez peljal s svojo kočijo in ga je srečal Krpan ravno, ko je tovoril *sol*., pa se mu je izgovoril, da so „*Kresilne gobe in brusni kamni*“. — Dozdaj so Vrh iskali v Levstikovi rostni fari in tam okrog nje: imenujejo se med dozdevnimi vasmi Vrh pri Sobračah (kjer so v XVII. stol. resnično živeli neki Krpani!), Zavrh ali Vrh pri Laščah, sv. Trojica pri Malih Laščah itd. Zelo verjetno se je zdela Sv. Trojica na Blokah. Tja je postavil Krpana slikar Perko v svojih ilustracijah, z veliko lokalno samozavestjo kot Bločan. Toda nobena od teh vasi ni „dve uri hoda od cesarske ceste“,

---

Tako staro prosvetljenstvo v obliki modernega liberalizma se je pokazalo pri Levstiku (v drugem delu) npr. v taki epizodi: „Krpan je večerjal. Kar pride lajnar v hišo. Bil je slep mož. Ko je nekoliko časa vrtil, vse je začelo plesati. Bilo se je nabralo več kmetov, ki so poslej tako dolgo pili, da so bili vsi pijani: potem so se začeli kregati in prepirati. Malo je manjkalo, da se niso stepli, in vedno so eden drugemu pripovedovali, da so bili nocoj pri spovedi. Krpan se je čudil, da so bili pri spovedi, pa tako pijo, namesto da bi se poboljšali in pokoro delali; ali krčmar mu je razložil, da tamkaj med njimi je navada vsakemu človeku, če tudi vse leto poprej pivnice od znotraj ne vidi, da tisti večer, ko je bil pri spovedi, mora biti trd. Krpan se je grozno čudil in z glavo majal zaradi take pregrešne navade. Kmalu se je nabralo deklet in vsi spokorni grešniki so plesali, da je gotovo nekateri podplate pregulil, če ni imel novih.“ To so voltairjanski motivi, ki so se jih posluževali tako radi v svoji začetniški dobi taki slovanski romantični pesniki, kakor sta bila Mickiewicz in Puškin.

vse so več. Zdaj je prof. Paternú odkril (v svoji izdaji v Klasju — knjige, ki je nisem dobil v roke, pa mi je njegove rezultate povedal univ. prof. dr. Jevnikar iz Padue, za kar sem mu hvaležen), da je že l. 1900 prof. Mullner v nemški reviji Argos na osnovi ljudske tradicije napisal, da je stal dom Martina Krpana — na *zapuščenem Vlačnem*, severovzhodno od vasi Trnje pod Lonico (1123), ki jo imenujejo Sv. Trojico. Ta vrh je oddaljen 6-7 km. (zračne črte) vzhodno od železniške proge Postojna - Šent Peter. Na hribu so ostanki znane božjepotne cerkve Sv. Trojice. Tej ugotovitvi se pridružuje tudi prof. Slodnjak, tudi zato, ker je v tem kraju — bliže Cerknici kot Laščam — tekla *meja* med habsburškimi primorskimi kraji in italijanskimi obmorskimi pristanišči, od koder se je *tihotapila sol.* In tu smo pri naši drugi novosti z — *zgodovinskega* področja.

Paternú razlaga to tihotapstvo z *zgodovinskimi* podatki takole: „ V Napoleonovih časih je bila razglašena trgovska celinska zapora. Uvažanje angleške soli in angleškega blaga sploh je bilo ostro prepovedano. Tako se v izrazu najbrž skriva še spomin na takratno prepoved: angleška sol namreč pomeni vsako pretihotapljeno sol.

Ljudsko izročilo o tihotapljenju soli pa bo starejše. Istrsko solarstvo, ki sega daleč nazaj v rimsko in celo v predzgodovinsko dobo, je spričo nenehnih trgovskih ter političnih trenj med Benetkami in Avstrijo moglo pospeševati tihotapljenje soli z beneške Istre v avstrijsko Kranjsko. Ko so se namreč v srednjem veku Benečani zasidrali tudi v severozapadni Istri (v 13. in 14. stol.), nato pa Avstrijci v Trstu (1382), so obsežne primorske solarne pripadle dvema gospodarjema. Na avstrijskih tleh so stale naprave v Trstu, Skednju in Zavlah, na beneških pa solarne v okolici Pirana, v Miljah, Kopru in Izoli. Med Avstrijo in Benetkami so se sprožila tekmovanja za tržišča in so trajala vse do Napoleonovih časov in priključitve beneških pokrajin Avstriji (1814). Benečani so obvladali morje, tako da je bila Avstriji pot po njem zaprta. Zato si je hotela zagotoviti vsaj trgovino s soljo po kopnem in beneškem Kopru preprečiti trgovanje s slovenskim zaledjem. Ker so pa tovorniki s Kranjske raje hodili v Koper, kjer so imeli večje upanje za nakup, je avstrijska vlada na zahtevo prizadetega Trsta pot v Koper zaprla in naložila za uvoz cenejše beneške soli visoko uvozno carino. Kjub temu so se med Kranjsko in Koprom tudi še naprej vzdrževali bolj živi stiki kot s Trstom. Kranjski tovorniki — med njimi nedvomno tudi tihotapci — so bili redni gostje v Kopru, saj so Koprčani v preteklosti nazivali Slovence mussolate — tovornike. Ljudsko izročilo o tovorniku tihotapcu najbrž ni brez zveze s starodavnim tihotapljenjem beneškoistrske soli na Kranjsko. Saj Krpan sam pravi, da je že bil v Kopru in v Trstu.

Po uničenju beneške republike in priključitvi njenih pokrajin (1814) je Avstrija starim lastnikom pustila solarne, toda odkupila ves njihov pridelek in hkrati proglasila sol za svoj izključni monopol. Leta 1819 pa so vpeljali prosto trgovino s soljo. Vsakdo je smel v primorskih skladiščih nakupiti soli, ki jo je potem prodajal po kmetih ali pa jo zamenjaval za žito in živež. Mnogi kmetje so izkoristili to

novo pravico, ki je bila prej strogo monopilizirana. (Prim.: *Volvasor* v svoji knjigi poroča o notranjskih tovornikih s soljo; J. P. V Besednik 1870; dr. Ilešič v Popotniku 1903; I. Merhar, Gospodarsko življenje naših dedov v zadnjih stoletjih, Naši zapiski 1907; dr. M. Pivec-Stele, Le vie economique des Provinces Illyrienes 1930. Anton Slodnjak, Zbrano delo III; Roman Savnik, šolarstvo Savinskega primorja, Geografski vestnik 1951; Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, Najnovejša doba.)

K tem podatkom prof. Paternúja v povojni knjigi v domovini bi jaz dodal še nekaj doneskov, ki so deloma vzeti iz istih virov (Volvazor, Gruden, Mitteilungen des histor. Vereines für Krain 1854), pa tudi iz drugih, predvsem pa direktno vzetih *iz urbarjev*. Notar Jože Lesar hrani in je pripravil za tisk ogromen, čez 700 strani obsegajoč rokopis pokojnega ribniškega dekana A. Skubica pod naslovom „ZGODOVINA RIBNICE IN RIBNIŠKE POKRAJINE“. Ta zgodovina je sestavljena iz več posameznih člankov, ki so posebne razprave. Za naše vprašanje tovorjenja soli prideta v poštev razpravi PRAVDA RIBNIŠKIH KMETOV in TRGOVINA IN OBRT.

Podatke mi je dal na razpolago g. notar J. Lesar, za kar se mu lepo zahvaljujem. Takole mi sporoča:

„V prvi razpravi je Skubic podrobno opisal dolžnosti in pravice ribniških kmetov, ki jih je *povzel po URBARJU* ribniške graščine iz *leta 1573*. Ta urbar je bil sestavljen na povelje nadvojvode Karola, ki je v tem času ukazal sestaviti podobne urbarje za skoro vse gradove na Kranjskem. — Ribniški urbar je bil hranjen v ribniškem gradu in ga je pokojni Skubic proučeval dolgo dobo. Kje se danes nahaja, ni znano. Morebiti je bil uničen ob bombardiranju Ribnice v letu 1945, ko je bil skoro popolnoma porušen ves grad.

Po določilih tega urbarja so bili dolžni podložniki vasi Loški potok (današnji vasi Travnik in Hrib) poleg drugih dajatev odrajtovati ribniški graščini *„4 tovore soli, ki jo morajo pritovoriti od Trsta“*. Vas Retje pa *„mora v naravi dajati 9 tovorov soli“*.

V drugi razpravi o *trgovini in obrti* (ki jo je *večinoma* povzel po *zgodovinskih virih:* Valvazor II, 214 in sl., — Mitteilungen des historischen Vereines für Krain iz leta 1854 in sl., Gruden: zgodovina slov. naroda — in Letopis Matice Slov. 1882.) — pa navaja:

V prvi polovici 15. stol. so se začeli turški napadi na slovenske kraje. Ribniška trgovina se je usmerila radi tega predvsem proti zahodu v Istro in celo v Benečijo. Tja so izvažali suho robo, usnje in krzno (polšje kožice), *nazaj pa so tovorili sol.*

Leta *1477* je cesar Friderik III. povišal kraj Lož v mesto. Določil je, da morajo odtlej dalje vsi tovori ‚naj prihajajo od koderkoli, skozi mesto Lož. Tu je bil en dan v tednu poseben tržni dan za trgovanje s soljo in žitom. Ložani so smeli zapleniti vse blago tovornikom, ki bi se cesarjevi odločbi ne pokorili. Ložani so torej morali imeti posebne „mejače“!

Leta 1496 je cesar Maksimilijan I. ukazal, da morajo trgovci z blagom, najsi tovorijo proti Benečiji in Istri ali v obratni smeri, po-

stavili svoje blago naprodaj v mestu Trst skozi 3 dni. *Zato se je vse blago, torej tudi sol, znatno podražilo.*

S tržaško soljo so Kranjci trgovali že pred Habsburžani (namreč *pred letom 1456*, ko je velikanska dediščina Celjskih grofov pripadla Habsburžanom). *V Cerknici* je bil prišel v navado pravi tržni dan s soljo. Tu-sem so jo tovorili Kraševci in Čiči, jo v Cerknici predajali kranjskim tovornikom, ki so jo potem tovorili dalje po slovenskih krajih.

Tudi omenja Skubic, da je Marija Terezija l. 1752 dovolila Sodražici en tržni dan na leto, da „bi se pospešila trgovina in ker je cesarski komernik grof Guidon Kobencel obljubil plačevati mestu Ložu 100 goldinarjev na leto odškodnine, ki bi jo mesto Lož utegnilo zavoljo tega utrpeti.“ Torej je bil tudi v Sodražici *en tržni dan na leto* za sol“, dočim so bili v Cerknici — kakor sem omenil „*tržni teden*“. Na trg v Sodražico so sol prenašali — *krošnjarji*. (Neki hudomušneži so v poznejših časih Sodražica izvajali iz „soli“, zatrjujoč, da se je kraj imenoval včasih „Sol-tržica“.)

Kranjska deželna oblast je uvidela, da je *trgovanje z soljo kaj dobičkanosno*. Zato je leta *1536* ustanovila deželno zalogo soli v Ljubljani, in tako hotela že takrat ustanoviti mnopol za trgovanje s soljo. Kranjski trgovci so se pa temu uprli in zagrozili z uporom, ako se vladna zaloga soli ne odpravi. Cesar Ferdinand I. se je ustrašil novih homatij in je Deželno zalogo soli ukinil. — Svobodna trgovina s soljo se je spet poživila, vendar je odslej dalje pobirala javna uprava po 8 krajcarjev davščine od vsakega tovora soli.

Šele po teh predhodnih ugotovitvah o prodaji in tihotapstvu soli, ki sem jih zasledil v Skubicevi Zgodovini Ribnice, omenja tudi on *celinsko zaporo angleškega blaga za časa francoske Ilirije pri nas*. Zavoljo te blokade je bila sol zelo draga, kajti angleške ladje so jo dovažale na ozemlje izven francoske „okupacijske zone“ onstran meje. Ker je bila cenejša, so jo domačini tihotapili čez mejo, da so poleg dohodkov svoje kmetije zaslužili še kaj postrani, in verjetno več, kot pa je nosilo delo na polju, ki je komaj preživljalo slovenskega kmeta, ni pa mu dajalo gotovine. Zato Krpan tovori „angleško sol“.

Spomin na cesarjev obisk na cesti Dunaj - Trst gre — če ne že v čas Maksimiljanove dokončne priključitve slovenskega Primorja Dunaju, pa vsaj na obisk cesarja Karla VI, očeta Marije Terezije, ki je zgradil „novo cesto Dunaj - Trst (Zgod. slov. slov. I. 271, Slov. Matica) in *obiskal Trst l. 1729/30*.

Kaj pa mejači? Po Skubicu povzamem: *Tihotapstvo* s soljo se je zelo razvilo. Če je tovornik tovoril po cesti, ki je tekla skoz večja naselja, zlasti skozi trge in mesta, je moral v vsakem večjem kraju plačevati *mitnino*, poleg tega še cestnino (za vzdrževanje ceste), mostnino (za vzdrževanje mostu), sem in tja še brodovino in državni davek in to je končno naneslo precejšnjo vsoto, ki je zmanjšala tovornikov zaslužek, na drugi strani pa podražila sol. Ob cestah in mostovih so imeli graščaki na svojih posestvih hišice in stolpe s cestninarji in mostninarji, ki so od voz in tovorov pobirali še svoje

prispevke. Razumljivo, da so se skušali tovorniki ogniti tem raznim dajatvam in so zato tovorili po skrivnih potih, prek hribov in skozi goščave, morali bresti potoke in reke ter pri tem gledati, da jih niso zasačili državni ali grajski biriči. Če so koga zasačili, so mu vzeli ves tovor in grajski so ga peljali pred oskrbnika. Če je bil tovornik z njim v dobrem razmerju, se je odkupil z mehom soli in v takem primeru je dobil še stražo za spremstvo. (Seveda graščak tega ni smel zvedeti). V nasprotnem primeru je moral tihotapec v ječo. Nič bolje se mu ni godilo, če so ga prijeli *državni biriči (pravi mejači)*, čeprav je že prekoračil državno mejo in se ni mogel izkazati, da je že plačal ustrezni dac. (Dac: državna ali dvorna pristojbina za prehod s tovorom čez mejo, ali bolje, pristojbina za monopol.)

Preden je prišla sol v potrošnikovo posest, je njena cena tako narasla (in že kupna cena v solarni je bila visoka!), da so si jo mogle privoščiti le *grajske in bogate meščanske kuhinje* — in še so jo imeli gospodarji pod ključem kot dragotino. Ko se je pozneje pridobivanje soli že bolj razvilo in so jo pridobivali v večjih količinah in so se tudi ceste zboljšale za vozni promet, se je sol pocenila in prišla v splošno rabo.

SKLEP

Menim, da bo držalo, da je Levstik bolj zajemal *iz slovenske ljudske folklorne* dediščine kakor iz tiskanih drugorodnih motivov. Da je v osnovi povest *gorenjska* snov, ki ima tradicijo od bojev za celjsko dediščino po l. 1456 (Pegam - Vitovec, Čeh, husit, zato — vrag!), gradivo, staro v Levstikovem času ravno štiristo let. Po drugi strani — z motivom soli in mejačev — pa je *notranjska* snov bolj kot dolenjska, kakor smo mislili, tudi s tradicijo vsaj štiristo let, dasi je verjetno, da jo je Levstik vzel iz še živega spomina svojih dedov na čas francoske okupacije. Toliko v *folklornem* in *zgodovinskem* pomenu. V slogovnem pa mi je pomagalo uvrstiti Levstikovo pripovedovanje v slog poromantične prosvetljenske, realistične obdelave folklornih motivov. Pa tudi to, da je Levstik pisal realistično povest iz l j u d s t v a z a l j u d s t v o, *ne za mladino*, kamor je danes skoro izključno prišteta ta povest. Kmečko ljudstvo je bila tedaj edina povsem slovenska plast med Slovenci (meščanstvo je bilo šele v začetku razvoja!) in temu je pisal Levstik iz svojega umetniškega načela: naj pisatelj jemlje snov iz ljudstva, naj jo piše v njegovem jeziku in — *zanj*. Ljudstvo in umetnik sta bila *tedaj še eno*. Danes pa je šel družbeni razvoj v višino in širino ter na gladini ljudstva izpred sto leti stoji — naša šolska mladina. Družbeni nivó se je dvignil in povest, nekoč pisana za zrele ljudi, je ponižana v mladinsko branje. Toda umetnina je ostala — u m e t n i n a. Prva zrela slovenska pripovedna umetnina, trden temelj vsega našega literarnega razvoja, ki naj se po trdnosti od časa do časa povrača k njemu.

V začetku je bil Martin Krpan...

In še dodatna misel: Slodnjak je zapisal, da je bil v začetku Krpana s o c i a l n i navdih, to se pravi: *zavest socialne krivice*, ko eni delajo, drugi pa uživajo njih sadove. Okoli tega šele da se je izoblikovala folklorna snov. Meni pa se zdi: v začetku je bil n a c i o n a l n i m o t i v. Deset let prej je bila namreč *revolucija* 1848. leta na Dunaju, kjer so Jelačićevi Hrvati in Slovenci z njim rešili *avstrijsko cesarstvo*, pa so „za plačilo dobili to, kar poraženci za kazen." Tako je Krpan, velikan, ki rešuje cesarstvo za cesarja, pa dobi komaj dovoljenje za tovorjenje soli za plačilo, res primeren motiv za ponazoritev tega zgodovinskega dogodka. Ob tej misli je izbiral in koncipiral nacionalno snov. Satira na Dunaj se je sicer bolj videla iz nadaljevanja, prvi del pa je umetniško bolj plod fabuliranja, toda vidi pa se vendarle, da je vedno pričujoče ironiziranje cesarskega dvora. *Toda Martin Krpan gotovo ni slovenski narodni junak*, kakor ni Klepec: oba imata silno moč v sebi, pa jo uporabljata samo, da *hlapčujeta tujcem*. „Ta burka je stara že tisoč let"! Toda prvič se je Krpan zravnal in stresel s sebe hlapčevstvo: *bilo je to pred 50 leti, l. 1918!* 600 let je Krpan reševal dunajski prestol pred Brdavsi, zdaj je nastavil svojo mesarico in ni podrl samo lipe, ampak presekal vse korenine odvisnosti od cesarskega dvora.

In zato naj bo priobčen ta donesek k njegovim komentarjem za *petdesetletnico* osvobojenja (1918) od *dunajskega cesarskega dvora* in *tisočletnega nemškega gospodstva*.

Talleres Gráficos de "Editorial Baraga S.R.L.", Pedernera 3253,
Buenos Aires – Argentina